

W

O

5

Justitiële verkenningen jaargang 27 2001 Marokko

5 01
Marokko

Justitiële verkenningen

verschijnt 9 maal per jaar jaargang 27 juni/juli

D

Justitie

**Wetenschappelijk
Onderzoek- en
Documentatiecentrum**

Gouda Quint

C

5 01
Marokko

jaargang 27 juni/juli

Colofon

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie en Kluwer. Het tijdschrift verschijnt negen keer per jaar.

Redactieraad

drs. A.C. Berghuis
prof. dr. W.L. Buitelaar
prof. dr. H.G. van de Bunt
mr. drs. J.M. Nelen
mr. dr. E. Niemeijer
mr. drs. P.J.J. van Voorst

Redactie

drs. M.A.V. Klein-Meijer
dr. B.A.M. van Stokkom
mr. P.B.A. ter Veer

Redactieadres

Ministerie van Justitie, WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH 's-Gravenhage
fax: 070-370 79 48
tel.: 070-370 71 47
e-mail: pveer@best-dep.minjus.nl

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
070-370 65 53 (09.00u.-15.00u.)
e-mail: wodcinfo@wodc.minjust.nl
Internet-adres: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen wordt gratis verspreid onder personen en instellingen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het ministerie van justitie. Degenen die in aanmerking denken te komen voor een gratis abonnement, kunnen zich uitsluitend schriftelijk wenden tot bovenstaand redactieadres. Andere belangstellenden kunnen zich tegen betaling abonneren. Zij dienen zich te wenden tot:
Libresso BV
Postbus 23
7400 GA Deventer
tel.: 0570-67 35 55

Administratie en adreswijzigingen

De abonneementenadministratie wordt verzorgd door:
Libresso BV
Postbus 23
7400 GA Deventer
tel: 0570-6735 55
Adreswijzigingen kunnen worden doorgegeven door het adresstrookje toe te zenden aan Libresso.

Beëindiging abonnement

Betaalde abonnementen kunnen tot uiterlijk 31 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd. Gratis abonnementen kunnen desgevraagd te allen tijde beëindigd worden.

Abonnementsprijs

De abonnementsprijs bedraagt f 130,- (58,99 euro) per jaar; studenten en AIO's f 100,- (45,38 euro) (gedurende maximaal vijf jaar). Betaling geschiedt bij voorkeur met de te ontvangen acceptgirokaarten.

Nabestellingen

Losse nummers kunnen worden nabesteld bij Libresso BV. De prijs van losse nummers bedraagt f 20,- (9,08 euro) (exclusief verzendkosten).

Ontwerp

Hans Meiboom, Amsterdam

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de minister van justitie weergeeft.

Voorwoord 5

H. Obdeijn

De democratische transitie in Marokko 9

L.P.H.M. Buskens

Wachten op de koning; recente discussies over islam, familie-recht en politiek in Marokko 18

F.J.A. van der Velden

Marokkaans en Nederlands familierecht; botsende concepten en praktische oplossingen 32

A.B.L. El Manouzi

De Marokkaanse politie; rechtsvacuüm, interne crisis en erosie van legitimiteit 47

I. van der Valk

Een loodzware erfenis; geschonden mensenrechten in Marokko 63

S. Bouddouft

Marokkaanse migratiepolitiek; toezicht op arbeidsmigranten en hun valuta 72

P. De Mas

De poreuze noordkust van Marokko; migratie, smokkel en hasj 87

S. Harchaoui

Hedendaags kwaad revisited; kanttekeningen bij de Marokkaanse criminaliteit in Nederland 99**Summaries 115****Jaarnaal 119**

Literatuuroverzicht 123

Algemeen 123

Strafrecht en strafrechtspleging 124

Criminologie 126

Gevangeniswezen/tbs 129

Jeugdbescherming en -delinquentie 130

Politie 125

Verslaving 132

Boeken en rapporten 133

Dit nummer beoogt zicht te bieden op de economische, politieke en religieuze ontwikkelingen binnen Marokko. Met name de democratische transitie die het land momenteel doormaakt staat centraal (vergelijk het themanummer over Turkije, jaargang 2000 nr. 8). Aan de integratieproblematiek van de Marokkaanse minderheidsgroep in Nederland wordt dus nauwelijks aandacht besteed, hoewel het slotartikel aan de Marokkaanse (jeugd)criminaliteit is gewijd.

Onder het langdurige bewind van koning Hassan II kende Marokko weliswaar een meerpartijstelsel, een parlement en een gevarieerde pers, maar achter deze façade ging een samenleving schuil waarin terreur en corruptie een grote rol speelden. In de jaren die vooraf gingen aan zijn overlijden in 1999 zette Hassan II echter een democratiseringsproces in gang en liet hij honderden politieke gevangenen vrij. Hij installeerde in 1998 een links-liberale regering met de voormalige oppositieleider (en lange tijd gevangen gehouden) Youssoufi aan het hoofd. Door de vele hervormingen die zijn aangekondigd, onder andere op het gebied van onderwijs, eigendomsverhoudingen, armoedebestrijding en vrouwenemancipatie, zijn de verwachtingen momenteel hooggespannen, zeker nu Hassan door zijn oudste zoon Mohammed VI is opgevolgd. De nieuwe 'koning der armen' zou voor een verbetering van de leefomstandigheden voor gewone Marokkanen gaan zorgen.

De meeste hervormingen zijn echter vooralsnog blijven steken in goede voornemens. Het beleid om de positie van vrouwen te versterken en in het openbare en economische leven te betrekken is op grote tegenstand gestuit van de 'traditionalisten'. De afschaffing van verstoting, het verbieden van polygamie en de verhoging van de minimumleeftijd om te huwen ging hen veel te ver. Orthodoxe en islamistische groepen zijn steeds feller actie gaan voeren tegen deze hervormingen en beroepen zich op de koning als leider van de gelovigen. Mohammed bevindt zich dus een netelige positie en moet zich een weg tussen modernisering en traditionalisme zien te banen.

Hoe verhouden de vernieuwers en de traditionalisten zich tot elkaar? Wat zijn de gevolgen van de democratische transitie op onder andere het functioneren van de politie, het opereren van criminele groepen en het handhaven van de mensenrechten? Hoe tracht Marokko greep te houden op de arbeidsmigranten in Europa? Wat is het economisch belang van de hasjhandel en de mensensmokkel? Deze vragen komen in dit nummer uitvoerig aan bod.

In de openingsbijdrage bespreekt H. Obdeijn de recente democratische transitie. Hij gaat eerst in op het autoritaire bewind van koning Hassan II die in 1961 aan de macht kwam, vijf jaar na de herwonnen onafhankelijkheid. In de jaren negentig beseftte Hassan dat hij concessies moest doen aan de Verenigde Staten en Frankrijk: de corruptie en schending van mensenrechten moesten worden aangepakt. De erfenis waarmee Mohammed VI in 1999 opgezadeld werd, is volgens de auteur weinig benijdenswaardig: de landbouw staat er slecht voor, de meeste

mannen willen niets liever dan emigreren terwijl buitenlandse investeerders mede door de corruptie het land mijden. De nieuwe koning wil echter vaart zetten achter het democratiseringsproces. De bevolking heeft de grotere vrijheid met gretigheid aangegrepen en neemt het heft in eigen handen. Maatschappelijke organisaties rijzen als paddestoelen uit de grond. Er blijven volgens Obdeijn echter genoeg problemen over: de bureaucratie werkt nog altijd verlamdend, kapitaalkrachtige Marokkanen sluizen hun geld naar het buitenland, terwijl islamistische en orthodoxe bewegingen veel hervormingen blokkeren.

Laatstgenoemde problematiek wordt door L.P.H.M. Buskens uitgewerkt. Hij geeft een overzicht van recente discussies over de islam en de hervorming van het familierecht, het *plan d'action national pour l'intégration de la femme au développement*. De auteur stelt eerst vast dat de islamitische staatsgodsdienst en het religieuze leiderschap van de koning geen invloed hebben gehad op het rechtsbestel. Dat bestel is vrijwel geheel gemodelleerd naar het Franse recht. Alleen delen van het bewijsrecht, het recht op onroerend goed en met name het familierecht vertonen een sterke islamitische invloed. De Mudawwana, de wet op familiebetrekkingen, is een belangrijk symbool voor het islamitisch karakter van de Marokkaanse staat. Om die reden is de voorgenomen hervorming op grote weerstand gestuit. Het familierecht is de inzet geworden van een veel bredere politieke strijd over de plaats van de islam in de samenleving, over de vraag wie gerechtigd is de islam op een gezaghebbende manier te interpreteren, als ook de vraag wie het recht heeft om aan openbare politieke discussies deel te nemen. Alle deelnemers aan het debat, benadrukt Buskens, beroepen zich op de islam en de Shari'a. Buiten een islamitisch vertoog lijkt er geen discussie over het familierecht mogelijk.

Vervolgens komen de Marokkaanse ideeën voor een familierechtelijk verdrag tussen Nederland en Marokko aan bod. In een dergelijk verdrag zou onder andere de problematiek van in Marokko niet erkende Nederlandse echtscheidingen en daarop volgende Nederlandse huwelijken van Marokkaanse vrouwen, geregeld kunnen worden. F.J.A. van der Velden bespreekt eerst de uitgangspunten van dat voorstel, met name het personaliteitsprincipe (behandeling van betrokkenen naar de rechtsregels van het land van hun nationaliteit) en het reciprociteitsprincipe (erkenning uitvoering van elkaars beslissingen). Vervolgens plaatst hij er een aantal kanttekeningen bij. Zo zit Nederland vast aan internationale verdragen waarin gelijke behandeling en zelfbeschikking voorop staan. Voorts is het personaliteitsprincipe moeilijk uitvoerbaar door de grote groep personen die beide nationaliteiten bezit. De verschillende visies op de in Nederland tot stand gekomen huwelijken en echtscheidingen zijn moeilijk overbrugbaar. De auteur vestigt de hoop op uitvoering van het door Buskens besproken *plan d'action*. Want dan zou onder andere een echtscheidingsrecht worden ingevoerd waar zowel man als vrouw een beroep op kunnen doen. De duizenden gescheiden Marokkaanse

vrouwen die in Nederland wonen zouden dan zonder angst voor repercussies van hun ex-echtgenoot, weer een bezoek kunnen brengen aan hun familie in Marokko.

A.B.L. El Manouzi gaat in op de organisatie en werkwijze van de Marokkaanse politie. Hij wijst er op dat de politiediensten gedurende de afgelopen veertig jaar de steunpilaar waren van het autoritaire bewind. De politie maakte zich schuldig aan grootschalige schendingen van de mensenrechten waardoor een kloof werd geslagen tussen de overheid en de burgerij. De onvrede over de politie is dan ook groot. In de huidige periode van democratische transitie dient de politie vertrouwen en goodwill op te bouwen wil zij gezag verwerven. Of zij daartoe in staat is volgens de auteur de vraag want de politie verkeert in een interne crisis waaraan een rechtsvacuüm en een achterhaald concept van openbare veiligheid ten grondslag liggen. De politie staat voor het dilemma van een overgang naar een meer open en responsieve organisatie of van een hernieuwd autoritarisme.

I. van der Valk gaat in op de huidige stand van zaken met betrekking tot de mensenrechten in Marokko. Hoewel Mohammed VI het land wil omvormen tot een rechtsstaat worden de mensenrechten nog altijd geschonden. Er wordt weliswaar minder melding gemaakt van martelingen, mishandelingen en politieke arrestaties maar de politieke situatie blijft volgens Van der Valk instabiel en verontrustend. Er doen zich nieuwe gevallen van repressie voor, terwijl veel zaken uit het verleden onvoldoende opgelost zijn of het voorwerp van controversen zijn tussen de regering en de mensenrechtenbeweging. De daders gaan nog altijd vrijuit en vergoedingen voor slachtoffers blijven uit. Twee dossiers trekken in het bijzonder de aandacht: de honderden verdwijningen - met name door opsluiting in geheime detentiecentra - en de situatie in de Westelijke Sahara waar politieke partijen, maatschappelijke organisaties en de media nog altijd onder zware druk staan.

Vervolgens komt de Marokkaanse migratiepolitiek aan bod. Ruim twee miljoen Marokkanen verblijven in het buitenland van wie anderhalf miljoen in West-Europese landen. S. Bouddouft gaat eerst in op de beheersinstrumenten die de Marokkaanse overheid heeft ontwikkeld om haar 'onderdanen' in het buitenland te controleren en de religieuze en economische banden met de Marokkaanse staat te handhaven. De migranten zijn van groot belang voor Marokko want de demografische druk wordt erdoor verminderd en daarmee de sociale en politieke onrust (vermindering werkloosheid). Daarnaast zorgen de vele gastarbeiders voor inkomens voor de achtergebleven familieleden en harde buitenlandse deviezen voor de Marokkaanse economie. Maar migratie werd ook lange tijd als een zorgwekkende ontwikkeling gezien omdat de migranten een kritische houding ten opzichte van hun moederland aannamen. Koning Hassan II heeft dan ook lange tijd geprobeerd loyaliteit af te dwingen, onder andere door te eisen dat migranten zich afzijdig zouden houden van vakbonden en politieke partijen. In 1973 werd daartoe de federatie

van Amicales opgericht, een organisatie die onder andere rapporteerde over politieke activiteiten van migranten. Na de jaren tachtig besefte de Marokkaanse overheid dat de migranten in de vestigingslanden zouden blijven wonen en nam men afstand van intimiderende praktijken. Momenteel wil de Marokkaanse overheid bilaterale familierechtelijke verdragen sluiten met de vestigingslanden zodat de identiteit van het 'Marokkaanse gezin in het buitenland' behouden kan blijven. Ook tracht men investeringen in Marokko onder de tweede en derde generatie Marokkanen te promoten en deze groepen te betrekken bij de economische ontwikkeling van het land.

P. De Mas gaat in op de problematiek van het Rifgebied in het Noorden van Marokko. Deze regio die rond 1960 nog tot de armste delen van Marokko hoorde, kent nu een relatief hoog welvaarts- en consumptie-niveau. Het ruim voorhanden geld is volgens de auteur uit een drietal bronnen afkomstig: de internationale migratie, de smokkel en de drugssector. Deze bronnen van inkomsten hebben zich stormachtig ontwikkeld, zijn onderling in toenemende mate vervlochten geraakt en hebben ertoe geleid dat legale en illegale praktijken, onder- en bovenwereld, in toenemende mate in elkaar overvloeien. Dit alles was alleen mogelijk door een 'gekocht stilzwijgen' en een oogluikende houding van de Marokkaanse autoriteiten. Het politieke leven in Noord-Marokko, vervolgt De Mas, is dan ook dermate gecorrumpeerd dat deze regio trekjes van een narcostaat vertoont. Recentelijk echter is de overheid strenger gaan controleren terwijl koning Mohammed VI werk maakt van corruptiebestrijding. Omdat de geldcirculatie in de hasjsector afneemt en er minder wordt geïnvesteerd leidt dat echter ook tot economische stagnatie. En dat leidt weer tot een sterke wens tot migratie bij grote delen van de voornamelijk jonge, mannelijke bevolking en tot een grotere concurrentie tussen de verschillende smokkelorganisaties en grotere agressiviteit ten opzichte van de politie.

Het nummer wordt besloten met een artikel van S. Harchaoui waarin gereflecteerd wordt over de hoge Marokkaanse criminaliteit in Nederland. Het artikel is een fraai staaltje 'debunking' waarin allerlei theorieën die de laatste twee decennia zijn verschenen kritisch worden gewogen. Volgens de auteur schieten de meeste verklaringen voor zorgwekkende omvang en aard van Marokkaanse criminaliteit, en met name de cultuurspecifieke verklaringen, tekort. Hij vestigt de aandacht op de sterke tendens tot individualisering onder Marokkaanse jongeren. Zo is het opvallend dat zij bedreven zijn in allerlei strategieën en neutralisatie-technieken om politie en justitie te misleiden. 'Marokkaanse jongens weten precies tot hoever ze kunnen gaan. Daarbij nemen ze naar bevind van zaken een identiteit aan. Wellicht dat de leerschool met twee culturen het vermogen tot een zeker opportunisme heeft versterkt.' Voor de aanpak van de problemen heeft dat grote gevolgen. Een groepsgewijze aanpak is volgens Harchaoui gedoemd te mislukken; de eigen verantwoordelijkheid dient zijns inziens centraal te staan.

De democratische transitie in Marokko

H. Obdeijn*

Op 23 juli 1999 overleed koning Hassan II van Marokko. Meer dan achtendertig jaar had hij het land met straffe hand geregeerd. Hij werd opgevolgd door zijn oudste zoon die als Mohammed VI de vijftiende vorst werd van de sinds 1665 over Marokko regerende dynastie der Ala-wieten. De nieuwe koning liet al snel merken een geheel nieuwe koers te willen varen. Aan de terreur van het almachtige politie-apparaat kwam een einde, de mensenrechten verbeterden aanzienlijk en de nieuwe koning toonde oprechte belangstelling voor de noden van het volk. Nu, bijna twee jaar na het aantreden van de nieuwe koning, laat een eerste balans echter zien dat Mohammed VI met een zware erfenis is geconfronteerd. Als de sociaal-economische situatie niet snel verbetert dreigt de nieuwe koning veel van zijn tot nu toe verworven sympathie te ver-spelen.

Traditionele machtsuitoefening in Marokko

Marokko is al sinds het begin van de negende eeuw een zelfstandig rijk. Alleen van 1912 tot 1956 heeft het land korte tijd onder Europese 'bescherming' gestaan. Verschillende dynastieën zijn elkaar in de loop der eeuwen opgevolgd. Marokkaanse sultans hebben geheerst over gebieden die naar het westen tot Tunis reikten, in het zuiden tot Timboektoe aan de Niger rivier en in het noorden tot aan de Ebro in Noord Spanje (Obdeijn, 1999).

Alle dynastieën hebben met elkaar gemeen dat zij wereldlijk en geestelijk gezag met elkaar verbonden. De sultans waren bestuurders die de gemeenschap tot een staat verenigden en die ervoor waakten dat het grondgebied van de gelovigen verdedigd werd tegen de ongelovigen. Zij behoorden er op toe te zien dat de islamitische wet werd nageleefd. Om de troon rechtmatig te kunnen bestijgen was de instemming van de *oelama*, de islamitische wetgeleerden, en het volk nodig. Het was zeker geen automatisme dat bij de dood van de sultan zijn oudste zoon hem opvolgde. Ieder lid van de familie had in principe evenveel rechten en het was voor de opvolger absoluut noodzakelijk de instemming te krijgen van de notabelen van het rijk. Deze instemming kreeg gestalte in de *baja*,

* De auteur is universitair hoofddocent Noord-Afrikaanse geschiedenis aan de Universiteit van Leiden.

een contract waarin de notabelen het gezag van de sultan erkenden, en deze een aantal verplichtingen op zich nam.

Van 1912 tot 1956 stond Marokko onder Frans en Spaans protectoraat. Ook tijdens deze periode bleef de sultan, minstens in theorie, de wettige vorst die alle besluiten moest goedkeuren en ondertekenen. In de eerste twee decennia leek het alsof de sultan een gewillige medewerker was van de Europese mogendheden die in feite de dienst uitmaakten, maar vanaf 1930 ontpopte sultan Mohammed V zich steeds meer als de leider van het nationalistische verzet. De Franse autoriteiten hebben nog geprobeerd hem aan de kant te zetten: Mohammed V werd in 1953 naar Madagascar verbannen en een oude oom werd op de troon geplaatst. Hevig verzet van de bevolking dwong de Fransen deze maatregelen ongedaan te maken: sultan Mohammed V kwam terug en de Fransen, gevolgd door de Spanjaarden, trokken zich terug uit Marokko.

De erfenis van koning Hassan

Concentratie van de macht

Na de herwonnen onafhankelijkheid van 1956 hebben de vorsten van Marokko een nieuwe invulling gegeven aan hun positie. Bij de leiders van de nationale onafhankelijkheidspartij, de *Istiqlal*, leefde de verwachting dat zij in een nieuw democratisch Marokko een belangrijke rol zouden gaan spelen. Het zou echter heel anders uitpakken. Zowel Mohammed V als Hassan II die zijn vader in 1961 opvolgde, toonden weinig bereidheid om de macht te delen. Al in 1957 benoemde sultan Mohammed V zijn oudste zoon als troonopvolger en verruilde hij zijn titel van sultan voor die van koning. Deze maatregelen werden in de grondwet van 1962 bekrachtigd. Het ceremonieel van de *baja* werd evenwel gehandhaafd en zelfs uitgebreid, want bij veel gelegenheden, zoals het jaarlijks feest van de troon, en bij bezoeken aan de provincies betuigen notabelen hun loyaliteit aan de vorst. Maar van een vrije keuze kan nauwelijks nog gesproken worden, en orthodox-islamitische kringen beschouwen de huidige praktijk dan ook als strijdig met de islamitische tradities.

Verdeel en heers

Door verschillende belangengroeperingen en partijen tegen elkaar uit te spelen wist de vorst meester van het politieke spel te blijven. Mohammed V kon hierbij nog gebruik maken van zijn prestige als leider in de strijd voor de onafhankelijkheid, maar onder koning Hassan II ontwikkelde Marokko zich tot een autoritaire staat waar de koning alle beschikbare middelen gebruikte om tegenkrachten uit te schakelen. Kenmerkend voor het Marokko van Hassan II was dat de onderdrukking verscholen ging achter een façade van democratie en tolerantie. Een

grondwet, een parlement met een veelheid aan partijen, een rijk gevarieerde pers gaven de indruk van een moderne staat. Maar achter deze façade ging een samenleving schuil waar terreur en corruptie een grote rol speelden. De uitslagen van de verkiezingen werden gemanipuleerd door de alom gehate Driss Basri, minister van Binnenlandse Zaken en hoofd van de veiligheidsdienst en sinds 1973 de trouwe waakhond die ervoor zorgde dat elke oppositie met geweld en terreur werd onderdrukt.

Islamitisch verzet

Dit werd echter steeds lastiger. In de jaren zeventig en tachtig had de politie nog vrij gemakkelijk kunnen afrekenen met de linkse oppositie die vooral onder studenten en intellectuelen aanhang had maar niet werd gedragen door brede lagen van de bevolking. Koning Hassan maakte hierbij dankbaar gebruik van zijn religieuze prestige. Het feit dat hij in 1971 en 1973 wonderbaarlijk aan twee aanslagen op zijn leven wist te ontsnappen versterkte bij een groot deel van het gewone volk de overtuiging dat op hem een speciale *baraka*, zegen, van God rustte.

Maar in islamitische kringen was niet iedereen in de ban van de koning. Veel Marokkanen meenden dat de overheid wel lippendienst bewees aan de islamitische beginselen maar in feite veel zaken tolereerde die indruisen tegen de islam: de alom verbreide corruptie, de exorbitante luxe die een kleine elite zich kan veroorloven, de invloed van de westerse cultuur onder andere via de televisie, de vrije consumptie van alcohol en de lossere zeden. Probleem was dat elke kritiek op deze zaken meteen beschouwd werd als kritiek op de koning die immers de bewaker is van de islamitische waarden van het land (Tozy, 1998). Toch durfde iemand het aan. In 1975 richtte Abdessalem Yassin, een voormalig inspecteur van het onderwijs, een open brief van 114 pagina's aan de koning. Onder de titel *De islam of de zondvloed* (Yassine, 1975) waarschuwde hij koning Hassan voor ontrouw aan de islamitische beginselen. In felle termen hekelde hij de alom heersende corruptie en stelde hij de koning aansprakelijk voor de toenemende zedenverwildering. De reactie van de koning liet niet lang op zich wachten: Yassin werd opgesloten in een psychiatrische inrichting; je moest immers wel gek zijn om zoiets te durven schrijven. De geest was echter uit de fles en liet zich ook niet meer terugdringen. Voortaan had de Marokkaanse overheid rekening te houden met een islamitische oppositie die kon rekenen op veel sympathie onder de bevolking en die alle daden van de overheid langs de islamitische meetlat zou leggen.

Aarzelende hervormingen

Vanaf het begin van de jaren negentig begon koning Hassan zich te realiseren dat er concessies zouden moeten worden gedaan. Marokko, dat tijdens de Koude Oorlog een trouwe bondgenoot was geweest van het

westen kon niet meer op onvoorwaardelijke steun rekenen van de Verenigde Staten en Frankrijk. Mensenrechtenorganisaties hekelden in steeds fellere termen de onderdrukking in Marokko en de Marokkaanse politieke partijen accepteerden niet langer de voortdurende manipulaties van de minister van Binnenlandse Zaken.

Na de parlementsverkiezingen van 1997 werd een regering gevormd waarin de voormalige linkse oppositie het merendeel van de zetels innam. De socialistische leider Youssoufi, die vele jaren in ballingschap had geleefd werd premier. De Marokkaanse bevolking was opgetogen, want men hoopte dat alles anders zou worden. *L'Alternance*, de verandering, was het toverwoord. De nieuwe regering stond echter voor een schier onmogelijke opgave: de traditionele landbouw stond er slecht voor wegens een aantal jaren van grote droogte, 80% van de mannen tussen achttien en dertig jaar wilde volgens een betrouwbare enquête niets liever dan emigreren, buitenlandse investeerders meden het land vanwege de grote corruptie en de vrijheid van de nieuwe regering was behoorlijk aan banden gelegd doordat koning Hassan geen afstand had willen doen van zijn trouwe minister van Binnenlandse Zaken die ook in de nieuwe regering zijn post had behouden. Men kan dus rustig zeggen dat de erfenis waar de nieuwe koning Mohammed VI in juli 1999 mee opgezadeld werd weinig benijdenswaardig was.

Een nieuw elan

De opvolging

De troonopvolging verliep zonder veel haperingen. De koninklijke familie, de strijdkrachten, de regering en het parlement en de *oelama* betuigden allen hun loyaliteit aan de nieuwe koning. Toch vroegen velen zich af hoe het verder zou gaan. Van de nieuwe vorst wist men niet zo erg veel. Hij had altijd in de schaduw gestaan van zijn dominante vader. Hij maakte een timide indruk en men fluisterde dat hij getraumatiseerd was door de gebeurtenissen in het paleis Skirat waar hij in 1971 getuige was geweest van een aanslag op zijn vader waarbij veel van de gasten waren omgekomen. Als belangrijkste wapenfeit wist men te melden dat hij in 1988 acht maanden stage had gelopen bij de Europese Commissie in Brussel en dat hij in 1993 aan de universiteit van Nice een proefschrift had verdedigd over de economische relaties tussen de Maghreb en Europa (Ben el Hassan Alaoui, 1994).

Koning der armen

In korte tijd wist hij zich echter een grote populariteit te verwerven bij de Marokkaanse bevolking. Hij won de harten van de bevolking door zijn sobere manier van leven. In plaats van zich te omgeven met een politiecordons zit hij vaak zelf achter het stuur van zijn auto en verplaatst hij

zich zonder politiebewaking. Iedere vrijdag ontvangt hij mensen die met klachten en verzoeken naar zijn huis in Salé komen en hij stelde een solidariteitsfonds in voor de armen en gaf te kennen dat het geld dat vroeger aan allerlei grote feesten werd besteed beter aan sociale instellingen gegeven kon worden. Hij bezocht arme stadswijken en moedigde lokale ontwikkelingsinitiatieven aan. Op deze manier wist hij zich in korte tijd de eretitel 'koning van armen' te verwerven. Psychologisch was dit een belangrijke ontwikkeling want daardoor haalde hij de fundamentalistische beweging, die tot dan toe het monopolie had gehad van hulp aan de armen in de samenleving, de wind uit de zeilen.

Een andere belangrijke geste was het bezoek dat de koning spoedig na zijn aantreden bracht aan de noordelijke provincies. Zijn vader had er als kroonprins en bevelvoerder van het leger in 1958 met harde hand een opstand onderdrukt. Sindsdien was hij nooit naar de regio teruggekeerd. De nieuwe koning deed een verzoenende stap richting het noorden, in het bijzonder door zijn bezoek aan Ajdir, de geboorteplaats van de Rif-fijnse held Abdelkrim Al Khattabi die in de jaren twintig het verzet tegen de Spanjaarden had geleid.

Verbetering van de mensenrechten

De nieuwe koning heeft ook belangrijke stappen ondernomen om de mensenrechtensituatie te verbeteren. Een maand na zijn aantreden hield hij een toespraak waarin hij de kwestie van de verdwenen opposanten en de arbitraire arrestaties aan de orde stelde. Politieke gevangenen werden vrijgelaten en ballingen werden opgeroepen terug te keren naar Marokko. De bekendste onder hen waren Abraham Serfaty, de linkse oppositieleider die in 1974 achter de tralies was verdwenen en sinds 1991 uit Marokko was verbannen, en de familie van de in 1965 vermoorde socialistische leider Ben Barka. Ook stelde hij een commissie in om de klachten van voormalige gevangenen te onderzoeken en hen schadeloos te stellen.

Belangrijkste stap was echter dat de gehate minister van Binnenlandse Zaken op 9 november 1999 de laan werd uitgestuurd en dat bijna alle gouverneurs van de provincies door nieuwe gezichten werden vervangen. De pers was de eerste om van de veranderde situatie te profiteren. Slachtoffers van het oude regime kregen uitgebreid te gelegenheid om de wantoestanden van weleer aan de kaak te stellen.

Opbouw van de civil society

Er werd duidelijk een begin gemaakt met de bestrijding van de alom verbreide corruptie. De nieuwe koning benadrukte in zijn eerste redevoeringen dat hij de bestrijding van de armoede, de verbetering van het onderwijs en de werkgelegenheid en het opbouwen van een rechtstaat als zijn belangrijkste beleidspunten beschouwde. Hiermee werd een aanzet

gegeven tot een democratiseringsproces en tot de ontwikkeling van een *civil society* in Marokko.

De Marokkaanse bevolking heeft deze openingen met grote gretigheid aangegrepen. Overal nemen mensen het heft in eigen handen. Organisaties die zich inzetten voor de culturele of economische ontplooiing van wijk of regio rijzen als paddestoelen uit de grond. Dit is een belangrijke ontwikkeling in een land waar lange tijd ieder initiatief vanuit de samenleving verdacht werd bevonden. Decennia lang werd de dienst uitgemaakt door de gouverneur en de lokale *caïds* die rechtstreeks ressorteerden onder de minister van Binnenlandse Zaken. Deze sterke centralisatie had geleid tot veel passief verzet onder de bevolking. De initiatieven vanuit de samenleving die nu mogelijk zijn kunnen een stap betekenen in de overgang van een autoritair bestuur naar een gedecentraliseerd bestuur waarbij lokale instellingen zelf hun verantwoording dragen (Venema, 2000).

Nog genoeg problemen

Geen parlementaire controle

Betekent dit nu dat alles rozengeur en maneschijn is in Marokko? Helaas niet. Allereerst kan men nauwelijks spreken van een democratiseringsproces zolang alles nog door 'het paleis' (lees de koning en zijn directe omgeving) wordt geregeld. De koning heeft een groot deel van de adviseurs van zijn vader vervangen door jonge academici van zijn eigen generatie. Met hen overlegt hij meer dan met de ministers en de gekozen volksvertegenwoordigers. Regering en parlement staan praktisch buitenspel. Het is natuurlijk prachtig dat de nieuwe vorst zijn invloed ten goede aanwendt, maar zolang er geen werkelijk parlementaire controle is op de gang van zaken zijn er weinig garanties dat het huidige klimaat van meer vrijheid wordt gehandhaafd.

Nieuwe vrije verkiezingen zouden de aanzet moeten vormen voor versteviging van de democratie, maar tot nu toe lijkt er bij de koning en zijn raadgevers weinig animo te bestaan om verkiezingen vervroegd uit te schrijven. Als reden wordt genoemd dat men bang is dat de islamitische beweging wel eens het meest van deze verkiezingen zouden kunnen profiteren en dat dit zou kunnen leiden tot Algerijnse toestanden waarbij islamitische groeperingen met geweld hun stempel willen drukken op de samenleving.

De positie van de fundamentalisten

De leider van de islamitische beweging Abdessalem Yassin, die na jarenlang huisarrest, weer vrijheid van beweging had gekregen, bleek nog steeds een fervent criticus van het koningshuis. Hij riep de koning op om publiekelijk afstand te nemen van de daden van zijn vader en het on-

rechtmatig verkregen koninklijk bezit over te dragen aan de staat. Bij zijn acties weet hij intelligent gebruik te maken van de nieuwe media: op zijn website *www.yassine.net* zijn de boodschappen voor iedereen te raadplegen in het Frans en Arabisch.

Hoe sterk de polarisatie kan toeslaan bleek uit de voorzichtige pogingen om het Marokkaanse familierecht, de *Mudawana*, te hervormen. Al sinds lange tijd wordt er door de vrouwenbeweging geprotesteerd tegen de juridische achterstelling van de vrouw onder andere op het gebied van huwelijk, echtscheiding en erfrecht. Tegenstanders van een regeringsvoorstel om hierin verandering te brengen wisten echter op 12 maart 2000 een menigte van meer dan honderdduizend mensen op de been te brengen in Casablanca. Op hetzelfde moment vond er weliswaar in Rabat een bijna even grote demonstratie plaats van voorstanders maar de regering haastte zich de voorstellen in de ijskast te zetten. Alle ogen zijn nu gericht op de koning die vanuit zijn positie als religieus leider arbiter moet zijn (Malley, 2001).

De economische situatie

Een zware hypotheek op het land is de economische situatie. De werkloosheid is schrikbarend hoog onder de bevolking die van twaalf miljoen in 1960 is gegroeid tot dertig miljoen nu. De Marokkaanse economie slaagt er niet in voldoende banen te creëren voor de grote groep nieuwkomers die ieder jaar op de arbeidsmarkt verschijnt (Ramonet, 2000). De kapitaalkrachtige Marokkanen die hun rijkdom vaak hebben verworven door belastingontduiking en corruptie denken er alleen maar aan hun geld naar het buitenland te sluizen in plaats van te investeren in eigen land. Jaren van extreme droogte hebben catastrofale gevolgen gehad voor de landbouw die nog steeds voor meer dan 50% van de bevolking het enige bestaansmiddel vormt. Gevolg is dat de trek naar de steden schrikbarend is toegenomen en dat vele jonge mannen wanhopig proberen hun heil in Europa te vinden. De tragische schipbreuken bij de illegale oversteek naar Spanje vormen geregeld voorpaginanieuws.

Nog steeds heerst er een allesverlammende bureaucratie die nieuwe initiatieven vaak in de kiem smoort en buitenlandse investeerders juchten weliswaar de recente politieke ontwikkelingen toe maar kijken vooralsnog de kat uit de boom. Veel hoop was van Marokkaanse zijde gevestigd op nauwere economische samenwerking met de Europese Gemeenschap in het kader van de Euro-Mediterrane dialoog die in gang was gezet met de akkoorden van Barcelona in 1992. Maar de uitvoering van de akkoorden komt maar moeizaam op gang en de Marokkanen hebben de indruk dat het er Europa allereerst om gaat de drugshandel en de ongecontroleerde immigratie stop te zetten dan bij te dragen aan de economische ontwikkeling van Marokko. Hoe anders, zeggen zij, is te verklaren dat Europa zo halsstarrig blijft ijveren om Spaanse vissers de Marokkaanse kustwateren te laten leegvissen en allerlei beperkingen

blijft opleggen aan Marokkaanse landbouwproducten die concurrerend zouden zijn voor Spaanse sinaasappelen of Nederlandse kastomaten?

De kwestie van de Westelijke Sahara

Een andere nog steeds niet opgeloste kwestie uit de erfenis van koning Hassan vormt de Westelijke Sahara. Marokko heeft dit gebied altijd beschouwd als integraal deel van het vaderland. In 1975 heeft het deze voormalige Spaanse kolonie geannexeerd, dit tot groot ongenoegen van buurland Algerije dat steun en onderdak verleent aan het bevrijdingsfront van de Westelijke Sahara, Polisario.

In 1991 heeft Marokko weliswaar ingestemd met een referendum onder auspiciën van de Verenigde Naties, maar sindsdien zijn de verschillende partijen verwickeld in een eindeloze twist over wie op de kieslijsten mogen staan om deel te nemen aan de raadpleging. De koning kan zich nauwelijks permitteren concessies te doen uit angst het leger dat van de Sahara een prestigekwestie heeft gemaakt tegen zich in te nemen. Veel hooggeplaatste militairen ontlenen bovendien hun fortuin aan smokkel met de voor de kust gelegen Canarische eilanden. Intussen is een Marokkaanse strijdkracht van tweehonderdduizend man in de Sahara gelegerd en gaat 20% van het Marokkaanse budget op aan deze kwestie. Bovendien legt de Saharakwestie een zware hypotheek op de relaties met buurland Algerije en komt er op die manier van de mooie plannen voor samenwerking van de drie Noord-Afrikaanse landen Tunesië, Algerije en Marokko niet veel terecht.

Een balans

Nu, bijna twee jaar na zijn aantreden, kan men van de nieuwe vorst zeggen dat hij een aantal belangrijke aanzetten heeft gegeven voor een nieuwe samenleving. De angst voor een alom tegenwoordig politie-apparaat heeft plaats gemaakt voor een grote mate van vrijheid van meningsuiting. Het oude, vaak corrupte ambtenarencorps wordt snel vervangen door nieuwe staatsdienaren. De koning geniet een ongekeerde populariteit vanwege zijn interesse en meelevens met de noden van het volk.

Er zal echter nog veel moeten gebeuren voordat er sprake kan zijn van een echte democratie. Mohammed VI beroept zich weliswaar minder dan zijn vader op zijn religieuze prestige maar hij houdt als een verlicht despoot alle teugels stevig in eigen hand. De vele werkloze Marokkanen, vaak met hoge opleidingen, laten zich niet eindeloos tevreden stellen met symbolische gestes. De islamitische oppositie waakt met argusogen of er geen inbreuk wordt gemaakt op wat zij ziet als essentieel voor het islamitische waarden- en normensysteem.

Slechts een merkbare verbetering van de sociaal-economische situatie kan voorkomen dat bij volgende verkiezingen een groot deel van de on-

geduldige en teleurgestelde bevolking toch haar heil zoekt bij de islamitische fundamentalisten. Gelukkig is de nood op het platteland iets afgenomen nu het twee seizoenen weer flink geregend heeft, maar er is meer nodig. Grootscheepse Europese investeringen zouden, tezamen met een ruimhartige openstelling van de Europese markt voor Marokkaanse producten, een essentiële bijdrage kunnen zijn voor de continuering van het democratische proces in Marokko.

Literatuur

Malley, S.

Mohammed VI; justice pour les femmes
Le nouvel Afrique Asie, nr. 139, 2001,
pp. 36-38

Tozy, M.

Monarchie et islam politique au Maroc
Paris, PUF, 1998

Venema, B.

Veranderingen in Marokko
Facta; sociaal-wetenschappelijk
magazine, 8e jrg., nr. 6, 2000, pp. 22-24

Ramonet, I.

*Le Maroc indécis; entre espoir et
frustration*
Le monde diplomatique, 2000

Obdeijn, H. e.a.

Geschiedenis van Marokko
Amsterdam, Bulaaq, 1999

Ben el Hassan Alaoui, M.

*La coopération entre l'Union
Européenne et les pays du Maghreb*
Paris, Nathan, 1974

Yassine, A.

Mémoire à sa Majesté le Roi
Te vinden op: www.yassine.net

Wachten op de koning

Recente discussies over islam, familierecht en politiek in Marokko

L.P.H.M. Buskens*

De islam kent in Marokko vele verschijningsvormen. Kleding en lichaamsverzorging kunnen al een eerste aanwijzing betekenen voor de verscheidenheid aan opvattingen. In de straten van de grote steden overheerst de Westerse mode. Ook draagsters van minirokken en strakke broeken zien zichzelf echter veelal als gelovige moslims, die in ieder geval aan de vastenverplichtingen van de ramadan willen voldoen. Gesluisde vrouwen en in jellaba gehulde mannen zijn niet per definitie strenger in de leer. Bepaalde vormen van sluiering, bij voorbeeld in combinatie met handschoenen, en mannenkleding uit de Golfstaten in combinatie met baardgroei en een eeltplek op het voorhoofd (veroorzaakt door het veelvuldig de grond aanraken tijdens het bidden) kunnen echter manifestaties zijn van fundamentalistische of islamistische visies op Islam. Deze vormen bestaan naast de traditionele orthodoxie van de 'ulamā', de schriftgeleerden, allerlei volkse varianten van islam zoals heiligenverering, mystieke beleving in verschillende soorten, waartoe ook de muzikanten van de Gnawa behoren, en een verscheidenheid van modernistische en liberale interpretaties.

De Grondwet bevestigt de prominente plaats van de islam in de Marokkaanse samenleving. In de preambule wordt Marokko een islamitische staat genoemd. Volgens artikel 6 is de islam staatsgodsdienst. Ditzelfde artikel garandeert aan eenieder godsdienstvrijheid. Pogingen tot het bekeren van moslims tot een andere godsdienst zijn echter strafbaar volgens artikel 220 van het Wetboek van Strafrecht. Volgens artikel 106 van de Grondwet kunnen de positie van de islam in het staatsbestel noch de monarchie onderwerp van een grondwetswijziging zijn. Deze waarden zijn terug te vinden in de wapenspreuk van Marokko: 'God, het vaderland, de koning'.

Artikel 19 van de Grondwet bepaalt dat de koning 'amīr al-mu'minīn' is, 'vorst der gelovigen', en als zodanig waakt over het respect voor de islam. De koning is aldus niet alleen staatshoofd, maar ook godsdienstig leidsman. Voor veel gewone gelovigen in Marokko, met name op het platteland, is het voorbeeld van de koning gezaghebbend. Hij leidt hen

* De auteur is bijzonder hoogleraar Recht en cultuur van de islam aan de Universiteit Utrecht en universitair docent Islamitisch recht en culturele antropologie van het Midden-Oosten aan de Universiteit Leiden. Hij dankt Robert Rutten voor diens hulp bij het verzamelen van materiaal en commentaar op een eerdere versie.

bij grote religieuze feesten als de ramadan en het offerfeest.¹ Tijdens het vrijdaggebed bidden zij voor het heil van de koning. Voor koning Hassan II, die van 1961 tot 1999 regeerde, betekende zijn taak als vorst der gelovigen dat hij de officiële interpretatie van de islam bepaalde. Deze regerings-islam werd verkondigd door het ministerie van Religieuze Stichtingen en Islamitische Zaken en door de officiële 'ulamā'.² De geheime diensten van het ministerie van Binnenlandse Zaken bestreden in samenwerking met predikers van het ministerie van Religieuze Stichtingen en Islamitische Zaken interpretaties van de islam die kritiek op het bestaande politieke bestel inhielden, zoals van allerlei islamistische stromingen. Het islamitische leiderschap van de koning speelde een voorname rol in de legitimatie van de bestaande politieke en maatschappelijke orde.

De bepaling dat de islam staatsgodsdienst is en het religieuze leiderschap van de koning hebben echter niet geleid tot een belangrijke rol van de islam in het rechtsbestel. Het positieve recht is vrijwel geheel gemodelleerd naar het Franse recht. Zo dateert het Wetboek van het Verbintenissenrecht uit 1913, de begintijd van het Franse protectoraatsbewind (1912-1956). Het Wetboek van Strafrecht (1962) en het Wetboek van Strafvordering (1959) kwamen kort na de herwonnen onafhankelijkheid tot stand, maar bevatten eveneens nauwelijks islamitische elementen. Alleen delen van het bewijsrecht, het recht op onroerend goed en het familierecht vertonen een sterke islamitische invloed. De Mudawwana, de wet op de familiebetrekkingen, is een belangrijk symbool voor het islamitische karakter van de Marokkaanse staat.

Verschillende delen van de Marokkaanse bevolking hebben zeer uitgesproken en tegenstrijdige opvattingen over de manier waarop deze wet aan de moderne tijden zou moeten worden aangepast. Al meer dan vijftientig jaar worden over hervormingen felle discussies gevoerd. Sinds maart 1998, met het aantreden van een nieuwe regering bestaande uit voormalige oppositiepartijen, heeft de kwestie grote aandacht gekregen in de publieke opinie. Het maatschappelijke debat heeft verder aan kracht gewonnen met de troonsbestijging van koning Mohammed VI in juli 1999. De discussies over de inhoud van het familierecht ontwikkelen zich meer en meer tot een debat over interpretaties van de islam, over de plaats van de islam in de Marokkaanse samenleving, en over het recht om aan openbare politieke discussies deel te nemen. In dit artikel schets ik aan de hand van een bespreking van deze discussies een beeld van verschillende opvattingen over Islam en de relatie tussen islam en politiek in Marokko.

1 Over het sacrale karakter van het Marokkaanse koningschap en de relatie tussen islam en politiek bestaat een uitvoerige literatuur. Zie bij voorbeeld Combs-Schilling, 1989; Munson, 1993; Bourqia en Miller, 1999.

2 Zie over de relatie tussen koning Hassan II en de 'ulamā' Van Koningsveld, 1990.

De Mudawwana³

De strijd om de onafhankelijkheid van Marokko tegen de Franse en Spaanse kolonialisten was voor velen ook een strijd voor de islam en het islamitisch recht. Allal al-Fasi, islamitisch geleerde en één van de leiders van de onafhankelijkheidspartij, streefde naar een algehele islamisering van het rechtsbestel. Codificatie van het familierecht in de Mudawwana was voor hem een eerste stap hierin. Tot de dag van vandaag is de Mudawwana echter het enige op islamitische leest geschoeide wetboek van Marokko.

De codificatie van het familierecht werd in 1957-1958 gemaakt door een groep van tien mannen, 'ulamā' en rechters, in nauwe samenwerking met het ministerie van Justitie. Koning Mohammed V was uiteindelijk verantwoordelijk voor de gehele procedure, een parlementaire behandeling vond niet plaats. De wetgever liet zich inspireren door de codificatie van het familierecht van Tunesië, dat eveneens in 1956 onafhankelijk was geworden. De Tunesische Majalla was op een aantal punten zeer vooruitstrevend. Zo werden de huwelijksvoogdij, polygamie en verstoting afgeschaft. Huwelijksontbinding kon alleen nog door de rechter plaatsvinden, zowel op verzoek van de man als van de vrouw.

De Mudawwana was daarentegen tamelijk behoudend en volgde in veel opzichten de voorschriften van de klassieke Malikitische rechtsgeleerdheid. In alle gevallen waarin de wet niet voorzag diende men zich te baseren op het klassieke Malikitische recht. De wetgever zag de familiewet wel als een instrument voor sociale hervormingen. Bij de keuze uit verschillende rechtsgeleerde interpretaties en in de bewoordingen van de bepalingen probeerde hij zoveel mogelijk de zwakkere partijen, vrouwen en kinderen, te beschermen tegen misbruik van de door God aan mannen toegekende voorrechten. Zo werden het recht op verstoting en op polygamie door procedurele maatregelen enigermate ingeperkt. Ook werd een minimum huwelijksleeftijd ingesteld: vijftien jaar voor meisjes en achttien jaar voor jongens.

De Mudawwana diende als een symbool van nationale eenheid. In plaats van de verscheidenheid in regels van de protectoraatsperiode, waar naast het islamitisch recht ook de gewoonten van de Berbers als recht golden in bepaalde streken, had Marokko nu één wetboek voor alle moslims.⁴ Dit wetboek respecteerde de eeuwenoude traditie van Marokko door de orthodoxe interpretatie van het islamitisch recht volgens de Malikitische school te volgen.

3 Zie Buskens, 1999 voor een nadere bespreking van de *Mudawwana* en verdere verwijzingen.

4 De Joodse gemeenschap in Marokko behield haar eigen familierecht met bijbehorende Rabbinaal rechtbanken. Christenen met de Marokkaanse nationaliteit bestaan vrijwel niet. In geval toepassing van Marokkaans familierecht op Christelijke echtparen noodzakelijk is gelden de bepalingen van de *Mudawwana*, met uitzondering van de regels betreffende polygamie en verstoting.

De hervorming van 1993

Al in 1965 kwam een commissie bijeen voor hervorming van de Mudawwana. In 1970, 1974 en 1979 was er eveneens sprake van officiële plannen voor herziening van de wet. In 1981 werd zelfs een wetsvoorstel bestaande uit 336 artikelen gepubliceerd. Dit voorstel ging niet ver genoeg voor vooruitstrevende intellectuelen, zoals Fatima Mernissi, Abderrazak Moulay Rchid en Ahmed Khamlichi, die sinds 1982 campagne voeren voor ingrijpende hervormingen van het familierecht. Volgens deze intellectuelen is het mogelijk om ook binnen het kader van de islam te komen tot een sterke verbetering van de positie van de vrouw. In hun ogen vereisen de veranderende maatschappelijke verhoudingen, onder meer blijkend uit de belangrijke financiële bijdrage van veel vrouwen aan het huishouden, ook een aanpassing van het familierecht. Het patriarchale model, waarbij de man voor onderhoud en leiding zorgt en de vrouw gehoorzaamt, is niet meer van deze tijd.

Het duurde echter tot 1993 voordat koning Hassan II tot daadwerkelijke hervormingen van het familierecht besloot. In een toespraak benadrukte hij dat het islamitische familierecht geen onderwerp van politieke strijd mocht zijn. Dat zou slechts tot Algerijnse toestanden leiden. Hij had als 'amīr al-mu'minīn' de taak en de bevoegdheid om de gezaghebbende interpretatie van de islam te bepalen door 'ijtihad', zelfstandige interpretatie van de bronnen van het islamitisch recht. Koning Hassan II stelde een commissie van geleerde mannen in om tot een voorstel voor herziening van de Mudawwana te komen. Dit voorstel legde hij voor aan vertegenwoordigers van vrouwenorganisaties. De koning beval partijen uitdrukkelijk om het met elkaar eens te worden, anders zou hij persoonlijk ingrijpen. Ten slotte kondigde hij de wetswijzigingen bij koninklijk decreet af. Dit alles gebeurde in een periode dat het parlement overeenkomstig de grondwet ontbonden was vanwege de naderende verkiezingen. De herziening van de Mudawwana vond dus net als haar totstandkoming in 1957-1958 geheel onder toezicht van de koning plaats, zonder behandeling door een volksvertegenwoordiging.

De inhoud van de hervormingen was zeer beperkt. Bij de sluiting van de huwelijksvereenkomst werd de instemming van de vrouw nadrukkelijk vereist, blijkend uit het plaatsen van een handtekening. Indien een vrouw meerderjarig was en haar vader was overleden mocht zij zelf, zonder tussenkomst van een huwelijksvoogd, de huwelijksvereenkomst sluiten. Door allerlei procedurele bepalingen werden verstoting en polygamie moeilijker gemaakt en afhankelijk gesteld van toestemming door de rechter. Bij een verstoting werd de aanwezigheid van de echtgenote in beginsel verplicht gesteld. Ook de procedures voor de financiële afwikkeling van een verstoting werden aangescherpt. De koning had met de wetswijziging vooral een symbolisch gebaar gemaakt, waarbij hij fundamentele veranderingen had weten te vermijden. De hete hangijzers van verstoting en polygamie waren nauwelijks beroerd. Voor het vooruitstre-

vende deel van de bevolking, vooral vertegenwoordigd onder de stedelijke middenklasse, waren de hervormingen van 1993 onbevredigend. Zij zetten hun strijd voor een nieuw familierecht voort. In de ogen van de armere lagen van de bevolking waren de nieuwe administratieve procedures vooral lastig en kostbaar. Sommigen beweren dat zij leidden tot nog meer uitstel van huwelijken en een groeiend aantal verlatingen door mannen in plaats van reguliere verstotingen.

Discussies over de hervorming van het familierecht sinds 1998

In maart 1998 trad een nieuwe regering in Marokko aan onder leiding van de socialist Abderrahman Youssoufi. Na jarenlange oppositie kregen socialistische en centrumrechtse partijen eindelijk regeringsmacht. De nieuwe leiders kwamen met veel beloften en plannen, de bevolking was vol hoop. In augustus 1998 verklaarde Saïd Saâdi, staatssecretaris voor sociale, familie- en jeugdzaken, in een vraaggesprek (*L'Economiste*, 13 augustus 1998) dat hij de positie van vrouwen in de Marokkaanse samenleving wilde verbeteren. Dit hield ook een hervorming van het familierecht in, bij voorbeeld op het terrein van polygamie en verstoting. De herzieningen van 1993 waren in zijn ogen veel te beperkt. Hij verklaarde zich een voorstander van een vooruitstrevende visie op de islam, gebaseerd op 'ijtihad'. Het familierecht van Tunesië en Syrië noemde hij als navolgenswaardige voorbeelden.

Negen maanden later, op 19 maart 1999, presenteerde het kabinet een plan voor de verbetering van de positie van vrouwen in de Marokkaanse samenleving, het zogenaamde *Projet plan d'action national pour l'intégration de la femme au développement*. Het doel was om vrouwen beter in de samenleving te integreren, om hen te laten bijdragen alsook profiteren van ontwikkeling. De opstellers proberen nadrukkelijk aansluiting te zoeken bij verklaringen van de Verenigde Naties, met name de besluiten van de vrouwenconferentie van Peking in 1995. Het plan presenteert vier domeinen van prioriteiten:

- alfabetisering en onderwijs;
- reproductieve gezondheid;
- economische integratie;
- versterking van de macht en autonomie van vrouwen.

Dit laatste domein is direct verbonden met het recht. De opstellers streven naar hervorming van het strafrecht (in verband met geweld tegen vrouwen), de nationaliteitswetgeving (in verband met het toekennen van de Marokkaanse nationaliteit aan kinderen van Marokkaanse moeders), en in het bijzonder het familierecht.

Op het gebied van het familierecht worden ondermeer de volgende wijzigingen voorgesteld:

- verhoging van de minimumhuwelijksleeftijd voor vrouwen van vijftien naar achttien jaar;

- het optreden van een huwelijksvoogd wordt optioneel voor meerde-
jarige vrouwen (twintig jaar en ouder);
- afschaffing van verstoting, te vervangen door rechterlijke echtscheiding
die voor mannen en vrouwen gelijkkelijk toegankelijk is;
- polygamie wordt vrijwel geheel verboden; is alleen nog mogelijk na in-
stemming van de eerste echtgenote en toestemming door de rechter;
- na huwelijksontbinding verzorging door de moeder ('hadāna') van
beide kinderen tot de leeftijd van vijftien jaar;
- de moeder die hertrouwt kan de verzorging van haar kinderen behou-
den;
- het bieden van onderdak is deel van de onderhoudsplicht van de vader
jegens zijn kinderen na verstoting;
- de moeder kan wettelijk vertegenwoordiger van haar kinderen zijn in-
dien de vader afwezig is;
- bij huwelijksontbinding verdeling in twee gelijke delen van het vermo-
gen verworven tijdens het huwelijk;
- het opnemen van sancties in de Mudawwana in geval van het niet na-
komen van haar voorschriften;
- het instellen van speciale familierechtbanken;
- vrouwelijke rechters kunnen bevoegd zijn als adoulaire rechters (die
belast zijn met veel familierechtelijke aangelegenheden);
- het opleiden van rechters gespecialiseerd in familierechtelijke aangele-
genheden;
- het instellen van speciale diensten voor familieproblemen;
- publicatie van belangrijke rechterlijke uitspraken;
- gescheiden vrouwen krijgen recht op een familieboekje;
- het instellen van een fonds voor de betaling van onderhoud aan kinde-
ren van gescheiden ouders in geval van problemen.

Met name de voorziene hervormingen van het familierecht leidden tot felle reacties. Zo keerde Alaoui M'daghri, de minister van Religieuze Stichtingen en Islamitische Zaken, een van de posten die onder controle van de koning waren gebleven bij de vorming van een nieuwe regering, zich scherp tegen het plan, dat hij als in strijd met het islamitisch recht bestempelde. Hij vond hierbij de meeste islamitische geleerden aan zijn zijde. Volgens hen mochten alleen de 'ulamā' zich met de inhoud van het islamitisch recht bemoeien. Een socialistische staatssecretaris diende zich dus verre te houden van hervorming van het familierecht. In de pers was veel aandacht voor deze discussies. Na enig uitstel vanwege censuur publiceerde de minister van Religieuze Stichtingen en Islamitische Zaken bovendien een boek tegen de voorgenomen hervormingen (Al-'Alawī al-Mdaghri, 1999).

Na de dood van koning Hassan II op 23 juli 1999 raakte het debat over de hervorming van het familierecht in een stroomversnelling. De troonsbestijging van de jeugdige Mohammed VI wekte bij grote delen van de bevolking hoop op sociale, politieke en economische veranderingen. Hij

werd gezien als 'de koning der armen', die voor verbetering van de leefomstandigheden van de gewone Marokkanen zou zorgen. In het voorgaande artikel van Herman Obdeijn zijn zijn maatregelen ten behoeve van de terugkeer van politieke ballingen en binnenlandse vernieuwing reeds besproken. In zijn rede bij de aanvaarding van de troon sprak hij zich ook uit voor gelijke rechten voor vrouwen en voor hun volledige integratie in de Marokkaanse samenleving.

Aan het einde van 1999 en het begin van 2000 gingen islamistische groepen steeds feller actie voeren tegen het plan voor de integratie van de vrouw. Hun kritiek richtte zich met name op de beoogde hervorming van het familierecht. Zij begonnen met het massaal bezoeken van bijeenkomsten van hervormingsgezinden. Door hun prominente aanwezigheid in het publiek, het voortdurend stellen van kritische vragen en het uitdelen van vlugschriften verstoorden zij deze openbare discussies.

Tegelijkertijd roerden ook traditioneel-orthodoxe groepen zich nadrukkelijker. Zij bepleitten de instelling van een raad van 'ulamā' die zou moeten toezien op het islamitische karakter van alle nieuwe wetgeving. Deze groepen hadden tot op zekere hoogte de steun van de minister van Religieuze Stichtingen en Islamitische Zaken, Alaoui M'daghri. Volgens hem was hervorming van het familierecht niet de bevoegdheid van een minister, maar van de koning in samenspraak met de schriftgeleerden.

In de ogen van de tegenstanders vormde de modernisering van de Mudawwana een ernstige bedreiging voor de Marokkaanse samenleving. De door God gegeven orde werd ondergraven. Zo zou het verhogen van de minimumhuwelijksleeftijd voor vrouwen van vijftien naar achttien jaar de steden weldra in één groot bordeel veranderen. Dat de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen zowel op het platteland als in de steden ruim boven het nieuwe minimum lag leek in hun betoog geen rol te spelen.

De acties van islamisten en orthodoxen leidden tot felle reacties van de modernisten en liberalen. In een artikel ter verdediging van het plan in het linkse dagblad *Libération* van 22/23 januari 2001 werden zij obscurantisten genoemd, die zich als de kolonialisten gedroegen en tegen de vooruitgang waren. Zij zouden connecties hebben met de mafia en met buitenlandse vijanden. Hun doel was een situatie te creëren als in Algerije, zij leken op de Taliban. De verdedigers van de religie en alle nationalistenvrouwen zouden zich tegen hen moeten verzetten. Het plan van de regering was gebaseerd op een gedegen analyse van de sociale werkelijkheid. Volgens de modernisten was hun strijd dus niet alleen in het belang van vrouwen, maar ook van de samenleving en de natie in het algemeen. Islamisten reageerden weer met vergelijkbare retoriek: zij streden niet alleen voor eer en de familie, maar ook voor de natie.

Het voorlopige hoogtepunt van deze confrontatie tussen verschillende groepen in de Marokkaanse samenleving waren twee massale demonstraties op zondag 12 maart 2000. Sinds het protectoraat is zondag de officiële rustdag in Marokko, in weerwil van aanhoudend protest van uit-

eenlopende islamitische groeperingen, en daarmee de geëigende dag voor publieke manifestaties. Hervormingsgezinden hadden reeds geruime tijd tevoren opgeroepen om ter gelegenheid van Internationale Vrouwendag de regeringsplannen te steunen met een demonstratie in het centrum van de hoofdstad Rabat. Uiteindelijk kwamen volgens schattingen tussen de 15.000 en 50.000 mensen opdagen. Als een tegenzet riepen islamisten hun sympathisanten op om diezelfde dag in Casablanca te protesteren tegen 'buitenlandse' en anti-islamitische invloeden. Deze manifestatie was verrassend goed georganiseerd. Deelnemers werden met bussen uit heel Marokko aangevoerd. Mannen en vrouwen stelden zich in gescheiden rijen op. Volgens de politie namen er ongeveer zestigduizend mensen deel, de organisatoren spraken zelf van een half miljoen.

De discussie verspreidde zich ook onder Marokkaanse gemeenschappen in Europa. In moskeeën in Nederland circuleerden petitieën die steun betuigden aan de visie van de islamisten, orthodoxen en schriftgeleerden. Modernistische groeperingen boden op Internationale Vrouwendag in Den Haag het parlement een petitie aan waarin zij pleitten voor Nederlandse steun aan de plannen voor hervorming van het familierecht in Marokko.

Zowel voor- als tegenstanders van de hervormingen deden een beroep op Mohammed VI voor steun aan hun standpunten. Volgens de orthodoxen en gematigde Islamisten mocht alleen de koning in overleg met de schriftgeleerden het familierecht wijzigen in overeenstemming met de Sharī'a. In de ogen van de modernisten was deze nadruk op de doorslaggevende stem van de 'ulamā' in de wetgeving een buitengewoon on-Marokkaanse benadering. Zij zagen dit als een Shi'itisch element, verwijzend naar de doctrine van 'wilāyat al-faqīh' zoals die na de islamitische revolutie van 1979 in Iran in zwang was geraakt. Volgens deze opvatting dienen de islamitische geleerden ook de politieke macht in handen te hebben (zie Akhavi, 1996). De hervormers stelden deze visie tegenover de eeuwenoude traditie van het Malikisme en de monarchie, waarin de koning als 'amīr al-mu'minīn' het recht op 'ijtihād' had. De koning was uiteindelijk degene die bepaalde wat de inhoud van islamitisch recht in Marokko was.

Uit het verzoek van de hervormingsgezinden om bescherming door de koning bleek hoezeer zij zich bedreigd voelden. Bij de presentatie van de eerste plannen leek Saïd Saâdi immers geheel zelfstandig het familierecht te willen hervormen. In het nabije verleden zagen de oppositiepartijen de koning juist als iemand die hen probeerde te kortwieken, onder andere door te verwijzen naar zijn grondwettelijke taak van 'vorst der gelovigen'. Koning Hassan II gebruikte deze strategie effectief bij de hervormingen van de Mudawwana in 1993, waarbij hij elke politieke discussie verbood, zoals hierboven besproken is.

Koning Mohammed VI reageerde noch op de stellingen van de islamisten en orthodoxen, noch op het hulpgeroep van de regering en moder-

nisten. Hij zat in dezelfde impasse als waarin zijn vader jarenlang had verkeerd wat betreft hervorming van het familierecht. Zowel de orthodoxen, islamisten als de modernisten verwachtten dat de koning hun interpretatie van de islam zou verdedigen. De tegengestelde groeperingen vertegenwoordigden belangrijke delen van de bevolking. Voorlopig leek de enige oplossing voor de koning om af te wachten en niets te doen.

In de maanden volgend op de demonstraties luwde de aandacht voor de hervormingen wat. De islamisten traden echter steeds nadrukkelijker en uitgesprokener op in de publieke sfeer. Zo publiceerde de nog steeds onder huisarrest verkerende islamistische leider van 'Al-'adl wa-l-isān', Abdessalam Yassin, op internet een memorandum waarin hij de koning opriep om zijn privé vermogen aan te wenden voor de leniging van de staatsschuld, suggererend dat het hier toch om van het volk gestolen geld ging. Zijn dochter Nadia Yassin trad regelmatig als zijn woordvoerder op. In verschillende vraaggesprekken benadrukte zij dat de Sharī'a volledig geschikt was voor het beschermen van de rechten van vrouwen en nam zo stelling tegen de regeringsplannen.

In de door de koning begonnen alfabetiseringscampagnes speelden islamisten als onderwijzers voor de armen een belangrijke rol. De regering probeerde daarop de campagne weer onder controle te krijgen. Ook verbood zij de door de islamisten georganiseerde zomerkampen. In de zomer van 2000 begaven islamisten zich massaal op de Marokkaanse stranden. Gekleed in 'islamitische' kleding stelden zij zich voor de half-naakte zonnebaders op om het gebed te verrichten. Zij hinderden hen bij hun spel en zwemmen. Na enige aarzeling besloot de regering opnieuw in te grijpen en deze acties te verbieden.

Tot het einde van het jaar 2000 leek de openbare discussie over het familierecht zich vooral te beperken tot bijeenkomsten van verschillende groeperingen voor de rechten van de vrouw in Rabat en Casablanca, waar gepleit werd voor voortzetting van het plan. Zij richtten zich tot de regering met de aansporing uitvoering van het plan niet te beperken tot economische en sociale aspecten, maar ook de Mudawwana te hervormen. Bestrijding van het geweld tegen vrouwen stond hoog op de agenda. Zo vroegen zij om herziening van artikel 418 van het Wetboek van Strafrecht, dat in de mogelijkheid van strafvermindering voorziet voor een echtgenoot die zijn vrouw mishandelt wegens overspel. Hun strijd voor publicatie van het onder auspiciën van de Verenigde Naties tot stand gekomen 'Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen' (New York, 18 december 1979) was uiteindelijk succesvol. Marokko had al in juni 1993 deze conventie geratificeerd, zij het met enkele voorbehouden, maar nog steeds niet de tekst gepubliceerd in het *Staatsblad*. Uiteindelijk vond afkondiging van de conventie plaats per dahir, koninklijk decreet, van 26 december 2000. De voorbehouden bleven echter in weerwil van de protesten gehandhaafd (zie Benyahya, 2001, pp. 97-117).

Intussen had in de zomer van 2000 ook een herschikking van het kabinet plaatsgevonden, waarbij Saïd Saâdi zijn post verloren had. In de ogen van velen was hij te radicaal geweest in zijn voorstellen en uitspraken. Zijn taak werd overgenomen door een nieuwe minister voor Vrouwen- en Jeugdzaken en voor Integratie van Gehandicapten, Nouzha Chekrouni. Zij probeerde op meer tactische wijze te opereren en benadrukte herhaaldelijk dat de Mudawwana alleen op basis van de Shari'a herzien kon worden. De te volgen procedure was van bijzondere aard aangezien het hier een taak van de koning als 'amīr al-mu'minīn' betrof (*Le Matin du Sahara et du Maghreb*, 23 december 2000). Sommige modernisten sputterden nog wat tegen, zoals Nouzha Skalli in haar commentaar in het linkse dagblad *Al-Bayane* van 4 januari 2001. Volgens haar waren de uitspraken van minister Chekrouni in tegenspraak met een eerdere verklaring van premier Youssoufi waarin hij stelde dat de Mudawwana tot de bevoegdheid van de regering behoorde. De regering diende deze verantwoordelijkheid ook te nemen en de vrouwen hun rechten als burgers te geven. Mevrouw Skalli besloot haar artikel echter met de mening dat de koning de leiding zou kunnen nemen in dit hervormingsproces.

Premier Youssoufi bevestigde de overdracht van verantwoordelijkheid toen hij begin februari 2001 de koning verzocht om een commissie ter hervorming van de Mudawwana in te stellen. Intussen leek er tussen de regeringspartijen ook oneigheid te ontstaan. Minister Abbas al-Fasi van de meer behoudende Istiqlal partij ondernam pogingen om greep te krijgen op de hervorming van de Mudawwana ten koste van minister Chekrouni. Zij wist zich echter gesteund door premier Youssoufi en de vooruitstrevende USFP. De discussies betroffen niet het gehele plan, maar specifiek de familierechtelijke onderdelen. In de visie van minister Chekrouni zou de door de koning in te stellen commissie moeten bestaan uit 'ulamā' van verschillende stromingen, die samen een wetsvoorstel zouden formuleren (*L'Economiste*, 14 februari 2001).

Op 5 maart 2001 bemoeide koning Mohammed VI zich eindelijk met de kwestie.⁵ Hij ontving verschillende groepen voor vrouwenrechten ten paleize in Rabat. Aan Marokkaanse waarnemers viel onmiddellijk het verschil in optreden van de nieuwe koning op in vergelijking met de opstelling van zijn vader bij hervormingen van 1993. Hassan II sprak indertijd alleen maar tot een kleine groep vrouwen. Zijn zoon Mohammed VI had aanzienlijk meer vertegenwoordigers uitgenodigd en luisterde aandachtig naar hun toespraken. Ten slotte reageerde hij met een rede waarin hij duidelijk zijn wens tot hervormingen uitsprak en beloofde een commissie ten behoeve van de wetswijzigingen in te stellen. Ook werd het zeer gewaardeerd dat de koning een raadvrouw had aangesteld om hem te adviseren in vrouwenzaken.

5 Zie voor een tweetal teksten met betrekking tot deze bijeenkomst Benyahya, 2001, pp. 355-362.

Ruim een maand later, op vrijdag 27 april 2001, stelde koning Mohammed VI de lang verwachte 'Raadgevende commissie belast met de hervorming van de Mudawwana' in. Deze bestaat uit zestien leden, van wie drie vrouwen. Zij zijn respectievelijk raadvrouw bij het Hooggerechtshof te Rabat, vooraanstaand sociologe annex decaan aan de faculteit der Letteren van de Universiteit van Mohammedia, en hoogleraar geneeskunde te Rabat. Van de dertien mannen bestaat de meerderheid uit 'ulamā', een enkeling is verbonden aan een moderne juridische faculteit. Vijf mannen maken deel uit van de rechterlijke macht. De voorzitter is Driss Dahhak, eerste president van het Hooggerechtshof en tevens voorzitter van de Conseil consultatif des droits de l'Homme. De vooruitstrevende islamitische geleerde Ahmed Khamlichi, reeds bekend van het manifest van 1982, is ook tot lid van de commissie benoemd. Hij staat bekend als een vooruitstrevende 'ālim' en rechtsgeleerde en is directeur van de gezaghebbende instelling voor islamitische hoger onderwijs Dār al-hadīth al-hasaniyya in Rabat.

In de rede waarmee koning Mohammed VI de instelling van de commissie bekend maakt presenteert hij zich nadrukkelijk als 'amīr al-mu'minīn'. De hervormingen dienen verankerd te zijn in de Shari'a. Ook benadrukt hij de continuïteit met de tekst van de Mudawwana. De commissie moet proberen te zorgen dat de hervormingen van 1993 alsnog effectief worden. Naast respect voor de traditie verwijst de koning echter ook naar de mensenrechten. Hij vertrouwt de commissieleden de taak van 'ijtihād' toe. Hij spoort hen aan te waken over het algemeen belang en te zoeken naar consensus en gematigdheid (*Le Matin du Sahara et du Maghreb*, 28 april 2001, pp. 1-2).

De eerste reacties van hervormingsgezinden zijn positief. De snelheid van handelen van de koning is onverwacht en wordt zeer geprezen. Het ontbreken van de minister van Religieuze Stichtingen en Islamitische zaken Alaoui M'daghri in de commissie wordt als een goed teken beschouwd. Bovendien is er waardering voor de benoeming van Khamlichi (*La Vérité*, 4-10 mei 2001, p. 18).

Wachten op een wonder

De aan het begin van dit artikel gesignaleerde verscheidenheid in interpretaties van de Islam vinden wij terug in het publieke debat over het familierecht in Marokko. De voor- en tegenstanders van het plan van de regering vormen allerm minst coherente blokken, maar tonen onderlinge grote verschillen. De tegenstanders vallen uiteen in orthodoxen en islamisten. Binnen de islamisten bestaan ook weer verschillende stromingen, zoals de beweging *Al-'adl wa-l-ihsān* onder leiding van Abdessalam Yassin en de relatief gezagsgetrouwe islamisten van Ali Raysuni. Alle deelnemers aan het debat beroepen zich echter op de Islam en de Shari'a. Buiten het Islamitische vertoog lijkt er geen discussie over het familierecht mogelijk. Jaren geleden wezen vertegenwoordigers van

vrouwenorganisaties in Marokko mij er al op dat een pleidooi voor een seculier familierecht in Marokko onmogelijk was.

De verschillende groepen hervormingsgezinden spreken, vaak in het Frans, in termen van mensenrechten, société civile, burgerschapszin, vooruitgang en ontwikkeling, en aanpassing van het recht aan de veranderende sociale omstandigheden.⁶ Met name de notie van mensenrechten is sinds het einde van de jaren tachtig steeds belangrijker geworden als argument in een betoog voor modernisering van het recht. Verwijzingen naar verdragen van de Verenigde Naties spelen hierbij een belangrijke rol.⁷ Modernisering van recht draagt bij aan het creëren van een democratische en rechtvaardige samenleving waaraan vrouwen volledig kunnen deelnemen. Dit leidt ook tot economische ontwikkeling. Het is verrassend om te zien dat deze progressieven zich sinds een jaar of twee ook zijn gaan bedienen van het traditionele idioom van het Malikisme, in een poging om de koning als een verdediger van hun plannen en belangen te hulp te roepen.

De tegenstanders schilderen de hervormers af als vijanden van de Shari'a, gesteund door boze buitenlandse machten als de Wereldbank. Zij beschouwen de hervormingsplannen als een grote bedreiging voor de integriteit van de Marokkaanse samenleving, het begin van chaos en liederlijkheid. Overname van zogenaamd 'universele' waarden zal leiden tot verwestering en daarmee tot verderf. Islamisten presenteren de tijd van de profeet Mohammed als een na te volgen ideaal. De Shari'a biedt vrouwen voldoende bescherming van hun rechten. Zo kan een vrouw zich volgens Nadia Yassin voldoende beschermen tegen polygamie door voorwaarden op te nemen in haar huwelijksvereenkomst. Islamisten verwijzen bij hun eis om hun mening te mogen uiten eveneens naar de idee van mensenrechten.

Bij nadere beschouwing gaan de discussies niet alleen over de inhoud van het Marokkaanse familierecht, maar ook over fundamentele politieke kwesties. Het familierecht blijkt een symbool te zijn voor de plaats van de islam in de samenleving. Wie heeft de macht om de islam op gezaghebbende wijze te interpreteren? De nieuwe regeringspartijen eisen

6 Zie voor een analyse van de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen gedurende de laatste jaren van de regering van Hassan II met een kritische bespreking van het begrip *civil society* Layachi 1998.

7 Zie voor een verzameling teksten betreffende het statuut van de vrouw in Marokko bijeengebracht door hervormingsgezinden Benyahya, 2001. Naast Marokkaanse wetgeving bevat deze bundel ook internationale verdragen en verklaringen. De tekst van het *Manifeste du réseau d'appui au Plan d'action national pour l'intégration de la femme au développement* wordt gevolgd door een lange lijst van non-gouvernementele organisaties die dit manifest ondertekend hebben. NGO's spelen al jaren een belangrijke rol in de discussies over de hervorming van het familierecht, onder andere door het organiseren van studiedagen en het uitgeven van publicaties. Genoemde bundel is een waardevolle bron voor de studie van de recente discussies. Naast de hier genoemde Franstalige uitgave bestaat er ook een Arabische versie.

deze macht bij hun aantreden nadrukkelijk op. Als reactie op de felle tegenstand van orthodoxen en islamisten hebben zij echter hun toevlucht gezocht bij koning Mohammed VI en deze in zijn waardigheid van 'amīr al-mu'minīn' bevestigd. Dit betekent een bevestiging van de almachtige positie van de koning zoals die bestond onder koning Hassan II.

Tijdens het bewind van koning Hassan II hadden de islamisten nauwelijks de mogelijkheid om zich in openbare discussies te roeren. Zij werden streng gecontroleerd en zelfs vervolgd. De radicalere stromingen hebben het debat over de Mudawwana aangegrepen om te onderzoeken hoe groot hun speelruimte onder Mohammed VI is. Zij eisen het recht op om in het openbaar hun interpretaties van de islam te verdedigen en daarmee ook het recht om volwaardig aan het politieke bedrijf deel te nemen.

De orthodoxe 'ulamā' waren traditioneel bondgenoten van de koning. Zij zien hun positie bedreigd door het optreden van de nieuwlichters in de regering. Als reactie daarop eisen ook zij het recht op het gezaghebbend interpreteren van de islam opnieuw op, en zo ook het recht om politiek te bedrijven. Ook zij beroepen zich hierbij op de koning als leider van de gelovigen.

Volgens minister Nouzha Chekrouni is er in Marokko nog nooit een discussie gevoerd waarbij zoveel mensen betrokken waren (*Le Matin du Sahara et du Maghreb*, 23 december 2000, p. 4). Het debat over het familierecht kan inderdaad beschouwd worden als een manifestatie van belangrijke politieke veranderingen in Marokko. Het toont het ontstaan van een nieuwe publiek sfeer waarin een aanzienlijke verscheidenheid aan politieke opvattingen geventileerd kan worden. Koning Hassan II was gedurende het grootste deel van zijn bewind bevreesd voor een dergelijke sfeer van openheid en pluriformiteit. Bijgestaan door minister Driss Basri van Binnenlandse Zaken hield hij zowel progressieven als islamisten scherp onder controle. Zijn zoon Mohammed VI lijkt een grotere pluriformiteit toe te willen laten, al handhaaft ook hij een zekere mate van toezicht.

In het debat over het familierecht doen zowel de modernisten als de orthodoxen, *bien étonnés de se trouver ensemble*, een beroep op de koning als vorst der gelovigen. Alleen radicale islamisten denken het zonder zijn gezag te kunnen stellen, maar zijn daarover niet al te uitgesproken. Door het instellen van een commissie voor de hervorming van de Mudawwana heeft Mohammed VI het op hem gedane beroep aanvaard. Hij zal moeten proberen om de commissie te laten komen tot een wetsvoorstel dat zowel de modernisten, als de orthodoxen en islamisten tevreden stelt. Gezien de grote tegenstellingen zal dit erg moeilijk zijn. Zijn vader heeft decennialang een strategie van uitstel en afstel gevolgd. De cosmetische hervormingen van 1993 stelden nauwelijks iemand tevreden, zoals in de huidige discussies blijkt. Het nieuwe voorstel zal een belangrijke rol spelen in het bijeen houden van de samenleving en het bevestigen van de politieke en religieuze autoriteit van Mohammed VI. De

onderdanen verwachten van de jonge koning een klein wonder. Dit past geheel in de traditie van zijn met 'baraka', Goddelijke zegen, begiftigde voorvaders die Marokko al meer dan drie eeuwen als afstammelingen van de Profeet hebben geregeerd.

Literatuur

Akhavi, S.

Contending discourses in Shi'i Law on the doctrine of Wilāyat al-Faḳīh
Iranian studies, 29e jrg., 1996, pp. 229-268

Al-'Alawī al-Mdaghrī, 'Abd al-Kabīr
Al-mar'a bayna akām al-fiqh wa l-da'wa iḥā l-taghyīr

Al-Muhammadiyya, Maba'a Fa_la, 1999

Benyahya, M. (red.)

Recueil des documents et textes juridiques relatifs à la condition de la femme au Maroc

Rabat, Publications de la Revue Marocaine d'Administration Locale et de Développement (REMALD), no. 48, 2001

Bourqia, R., S.G. Miller (red.)

In the shadow of the sultan; culture, power, and politics in Morocco

Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1999

Buskens, L.

Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko

Amsterdam, Bulaaq, 1999

Combs-Schilling, M.E.

Sacred performances; islam, sexuality, and sacrifice

New York, Columbia University Press, 1989

Koningsveld, P.S. van

Koning en ulama in Marokko

In: Haar, J.G.J. ter, P.S. van Koningsveld (red.), *Schriftgeleerden in de moderne islam*, Muiderberg, Dick Coutinho, 1990, pp. 46-60

Layachi, A.

State, society and democracy in Morocco; the limits of associative life

Washington, DC, Center for Contemporary Arab Studies, Georgetown University, zonder jaartal (1998)

Munson, jr., H.

Religion and power in Morocco

New Haven/London, Yale University Press, 1993

Marokkaans en Nederlands familierecht

Botsende concepten en praktische oplossingen

F.J.A. van der Velden*

Rond 1995 leidden verzoeken van de zijde van de Marokkaanse regering om een geregeld contact tussen de ministeries van Justitie van Marokko en Nederland tot de oprichting van de zogenaamde *Commission mixte consultative* bestaande uit vertegenwoordigers van beide ministeries. Deze commissie kreeg tot taak problemen in het personen- en familie-rechtelijke rechtsverkeer tussen Marokko en Nederland op te sporen en oplossingsmogelijkheden voor te stellen.

Aanleiding tot deze verzoeken waren, zo stelde het Marokkaanse ministerie, de moeilijkheden die de Marokkaanse gemeenschap in Nederland ondervond nu zij zich verbonden voelde met haar Marokkaanse wortels en met de culturele en sociale waarden van haar oorsprongslaan. Als voorbeelden van dergelijke moeilijkheden dienden de in Marokko niet erkende Nederlandse echtscheidingen en daarop volgende Nederlandse huwelijken van Marokkaanse vrouwen, de consulaire huwelijken van bipatride Marokkanen en de onbereikbaarheid voor man en vader van de naar een Blijf van mijn Lijf-huis uitgeweken moeder en kinderen. Naar Marokkaanse opvatting zouden dergelijke onderwerpen geregeld moeten worden in een algemeen familierechtelijk verdrag zoals Marokko dat al had met Frankrijk en België.

In dit artikel wordt dit Marokkaanse voorstel van een aantal juridische kanttekeningen voorzien en wordt nagegaan hoe op het gebied van de belangrijkste familierechtelijke thema's, te weten huwelijk en echtscheiding, met praktische maatregelen problemen kunnen worden voorkomen en opgelost.

Marokkaanse ideeën voor een bilateraal verdrag

Marokko gaf tijdens de eerste bijeenkomst van de *Commission mixte* zijn ideeën over een dergelijk bilateraal familierechtelijk verdrag. Uitgangspunt van een dergelijk algemeen familierechtelijk verdrag zou moeten zijn, zo stelde Marokko, het respect voor de personaliteit van het recht in zaken van personen- en familierecht, en de inachtneming van reciprociteit in de erkenning van de rechterlijke beslissingen. Daarmee zou voor de Marokkaanse gemeenschap in Nederland voorkomen kunnen worden

* De auteur is werkzaam bij de directie wetgeving van het ministerie van Justitie.

dat zij in een onevenwichtige juridische toestand zouden kunnen geraken, nu zij het risico lopen dat hun in Nederland gesloten huwelijken in Marokko niet erkend zullen worden en dat de uit zo'n huwelijk geboren kinderen in Marokko buitenechtelijk zullen zijn.

Onder personaliteit, of 'personeel statuut', werd verstaan dat ieder met name in zaken van personen- en familierecht behandeld wordt naar de rechtsregels van het land van zijn of haar nationaliteit.¹ In het kader van dat uitgangspunt zou de Nederlandse rechter in zaken van huwelijk, echtscheiding en de relatie met de kinderen, en als het gaat over zaken als minderjarigheid/meerderjarigheid, curatele en naam, als het Marokkanen betreft steeds moeten oordelen aan de hand van het Marokkaans recht. En op dezelfde wijze zou een Marokkaanse rechter een familie-rechtelijk conflict tussen Nederlanders steeds beoordelen aan de hand van het Nederlandse recht. Het doet er in dat principe dus niet toe, wat deze persoon zelf wil en evenmin waar hij of zij haar of zijn gewone verblijfplaats heeft.

Aan dit personaliteitsprincipe verbindt de Marokkaanse regering het beginsel van reciprociteit: rechterlijke beslissingen in de ene verdragsstaat genomen volgens het personaliteitsbeginsel, dus volgens het recht dat daartoe door het verdrag wordt aangewezen, worden in beginsel in de andere verdragsstaat erkend en tenuitvoergelegd. Nederlandse beslissingen zouden dan door de Marokkaanse overheid worden erkend en uitgevoerd, zonder de algemeen bestaande langdurende Marokkaanse procedure waarin de rechter uitvoerig toetst of deze Nederlandse beslissingen voor erkenning in Marokko in aanmerking komen.²

Kanttekeningen bij het Marokkaans voorstel

Bij dit Marokkaanse voorstel zijn van Nederlandse zijde heel wat kanttekeningen te plaatsen, vanuit het volkenrecht, vanuit de rechten van de mens, en vanuit het Nederlandse recht. Die kanttekeningen betreffen dan zowel de algemene uitgangspunten van een dergelijk verdrag als de daarin te regelen bijzondere onderwerpen.

Kanttekeningen vanuit het volkenrecht

Om met de algemene kanttekeningen, en dan in het bijzonder de volkenrechtelijke, te beginnen. Nederland heeft op het gebied van het

1 Deze term heeft zowel een internationaal privaatrechtelijke als ook een intergentiële betekenis. De internationaal privaatrechtelijke betekenis wordt hier verder besproken. Het begrip 'personeel statuut' wordt echter ook gebruikt om interreligieuze-intergentiële conflicten toe te wijzen aan de religie/bevolkingsgroep, waartoe iemand behoort; zie bijvoorbeeld Paul Decroux, *Droit privé*, T. 2: *Droit international privé*, Rabat/Parijs, 1963, nr. 75. Zie voor de Nederlandse betekenis art. 6 Wet Algemene Bepalingen, welk artikel zijn betekenis vrijwel verloren heeft.

2 Art. 430 Code procédure civile marocain.

personen- en familierecht veel verdragen geratificeerd, verdragen van de Raad van Europa, van de Haagse Conferentie voor internationaal privaatrecht, van de Internationale Commissie voor de Burgerlijke Stand en verdragen van de Verenigde Naties.³ Die verdragen zijn er niet primair op gericht personen te onderwerpen aan het recht van hun nationaliteit, maar proberen dát recht van toepassing te laten zijn, dat de belangen van de betrokken personen in het betreffende geval zo goed mogelijk dient. Soms zal dat zijn de toepassing van het recht van de nationaliteit, soms het recht van de woonplaats, en vaak ook hebben partijen het recht het op hun rechtsverhouding toepasselijke recht te kiezen, bijvoorbeeld uit dat van de woonplaats of de nationaliteit.

Het recht van de nationaliteit komt met name in aanmerking als er een nauwe band is tussen de betrokken persoon en de autoriteiten van het land van zijn nationaliteit.⁴ Het Namenverdrag is daarvan een voorbeeld. In andere gevallen zal het recht van de gewone verblijfplaats of woonplaats van die persoon meer voor de hand liggen, zoals in zaken van kindbescherming, waar naar de mening van de opstellers van het Kinderbeschermingsverdrag 1996 het belang van het kind het meest gediend is bij de toepassing van het recht van zijn gewone verblijfplaats. En ook in zaken van alimentatie is veelal het recht van de gewone verblijfplaats van de alimentatiegerechtigde van toepassing. Aldus wordt in hoge mate rekening gehouden met de onderhoudsbehoefte van deze persoon binnen de maatschappelijke omgeving waarin hij of zij leeft.⁵ Vaak ook is het voldoende als de beoogde rechtshandeling voldoet óf aan het recht van de nationaliteit óf aan dat van de woonplaats, zoals bij het Haagse Huwelijksverdrag, dat recht geeft om te trouwen onder meer als beide partijen voldoen aan de materiële vereisten die het recht van het land van de nationaliteit of van de woonplaats van één van hen stelt en zij in dat land huwen.⁶ In weer andere gevallen hebben partijen de bevoegdheid zelf het toepasselijke recht te kiezen, soms met een beperkte keuze tussen het recht van de woonplaats en dat van de nationaliteit, soms met een ruimere keuze.⁷

Al deze verdragen hebben mondiale werking, wat wil zeggen, dat verdragsstaten de verdragsregels moeten toepassen ongeacht de natio-

3 Zie de verdragen in de volgende noten genoemd.

4 Overeenkomst inzake het recht dat van toepassing is op geslachtsnamen en voornamen, München 5-9-1980; Overeenkomst inzake wettiging door huwelijk, Rome 10-9-1970.

5 Verdrag inzake de wet die van toepassing is op onderhoudsverplichtingen, 's-Gravenhage 2-10-1973. Dit verdrag kan echter ook leiden tot toepasselijkheid van het recht van een ander land, indien naar het recht van de gewone verblijfplaats van de alimentatiegerechtigde geen recht op onderhoud bestaat (art. 5 en 6 Verdrag).

6 Verdrag inzake de voltrekking en de erkenning van de geldigheid van huwelijken, 's-Gravenhage 14-3-1978.

7 Verdrag inzake het recht dat van toepassing is op het huwelijksvermogensregime, 's-Gravenhage 14-3-1978; Verdrag inzake het recht dat van toepassing is op de erfopvolging, 's-Gravenhage 1-8-1989.

naliteit of woonplaats van de betrokken personen. Nu Nederland deze personen- en familierechtelijke verdragen heeft gesloten en daarmee in een groot aantal gevallen flexibele, liberale en op zelfbeschikking gerichte regels heeft aanvaard, kan zij niet in een bilateraal verdrag van deze liberale koers afstappen. Dat verbiedt het Weense Verdragenverdrag, dat zegt dat staten die een verdrag hebben getekend of ertoe zijn toegetreden, zich moeten onthouden van handelingen die aan dat verdrag zijn voorwerp en zijn doel ontnemen.⁸

Het sluiten van een enkel en alleen op het personaliteitsbeginsel gebaseerd verdrag met Marokko zou, althans in de Marokkaanse gevallen, aan onder meer de reeds genoemde multilaterale Haagse verdragen hun doel ontnemen, nu die verdragen niet onverkort het recht van de nationaliteit van toepassing verklaren, maar een veel flexibeler reeks van aanknopingspunten kennen.

Kanttekeningen vanuit de rechten van de mens

Maar er zijn sterkere, op de rechten van de mens gebaseerde, argumenten tegen een algemeen familierechtelijk verdrag met Marokko in Marokkaanse zin. De verdragen betreffende de rechten van de mens en – in navolging – artikel 1 van de Nederlandse Grondwet verbieden discriminatie, dus enerzijds de ongelijke behandeling van gelijke gevallen en anderzijds de gelijke behandeling van ongelijke gevallen, en in het bijzonder de negatieve discriminatie van vrouwen.⁹ Een verdrag met Marokko, waardoor in Nederland wonende Marokkaanse vrouwen feitelijk in een minder gunstige rechtspositie komen te verkeren dan andere in Nederland wonende buitenlandse vrouwen, en waardoor Marokkaanse vrouwen in een ongunstiger positie komen dan in Nederland wonende Marokkaanse mannen, is strijdig met het recht op gelijke behandeling dat ook Marokkaanse vrouwen toekomt.

Kanttekeningen vanuit het Nederlandse recht

Er is ook vanuit het Nederlandse recht gezien weinig reden voor Nederland om tot een verdrag te komen zoals Marokko voor ogen stond. Het personaliteitsbeginsel werkt niet. Het behoort in zijn algemeenheid bij een tijd waarin mensen zich internationaal weinig verplaatsten, woonden in het land van hun nationaliteit en doorgaans de nationaliteit van slechts één staat hadden, waarin verandering van woonplaats doorgaans verandering van nationaliteit meebracht en vrouwen door het huwelijk van rechtswege de nationaliteit van de man kregen en hun oorspronke-

8 Zie Weens Verdragenverdrag art. 18.

9 Universele Verklaring van de rechten van de mens, art. 1; Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, art. 14; Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, art. 2, 3, 2.

lijke nationaliteit verloren. In dat geval bestaat er tussen onderdanen en het land van hun nationaliteit in de regel een sterke band, die de toepassing van het recht van dat land rechtvaardigt. De band tussen een persoon en de maatschappij van het land waarvan hij de nationaliteit heeft, is echter geen statische. Die kan, met name voor wie in het buitenland woont, verminderen. Daarmee verliest gaandeweg de aanknopng aan het recht van het land van de nationaliteit zijn ratio.

Het Marokkaanse nationaliteitsrecht laat – in de praktijk – echter niet toe afstand te doen van dat recht.¹⁰ Ook de derde, vierde, vijfde generatie enzovoort van in Nederland wonende Marokkanen blijft, ongeacht hoe groot of gering hun band met Marokko is, Marokkaan. Dan werkt het personaliteitsbeginsel niet meer. Dat laat immers niet toe om de dan veel sterkere band met het land van de woonplaats tot zijn recht te laten komen door toepassing van het recht van het woonplaatsland dat vaak tevens het land van de nieuwe nationaliteit is.¹¹

Kanttekeningen vanuit het Marokkaanse recht

Bovendien, het personaliteitsprincipe verstaat zich niet met de religieuze grondslagen van het Marokkaanse staat en recht, waarin de islam staatsgodsdienst is en scheiding van kerk en staat niet bestaat.¹² 'Chez nous', aldus Mohammed Jalal Essaid, 'le droit est fondé sur la religion ... Dans une société qui reste très attachée à sa religion, il est tout à fait naturel que la règle de droit soit imprégnée par la règle religieuse' (Essaid, 1992, pp. 78-79; Benyahya, 1997). In de hiërarchie van rechtsbronnen gaan de religieuze boven de wereldse. Dat brengt onder meer mee dat – in het bijzonder waar het gaat om het personen-, familie- en erfrecht – alle moslims, ongeacht hun nationaliteit, in de eerste plaats onderworpen zijn aan het islamitische recht, en wel aan het islamitische recht zoals dat geldt in het land van de rechter. Hetzelfde geldt voor alle relaties die moslims hebben met andere moslims of met niet-moslims. Dat islamitische recht is in Marokko de sharia naar zijn malikitische interpretatie, die gecodificeerd geacht wordt te zijn in het Wetboek van personen-, familie- en erfrecht, de Mudawwanah. Deze Marokkaanse op religie gebaseerde verwijzingsregel is te vinden in een dahir (wet) van

10 De Marokkaanse nationaliteitswet van 6 september 1958 kent weliswaar de mogelijkheid om afstand te doen van de Marokkaanse nationaliteit, maar alleen met overheids-toestemming, welke vrijwel nooit gegeven wordt; zie art. 19 Marokkaanse nationaliteitswet.

11 Zie voor Nederland bijvoorbeeld art. 3, derde lid, Rijkswet op het Nederlanderschap, dat derde generatie-kinderen van rechtswege bij geboorte de Nederlandse nationaliteit geeft.

12 Art. 6 Marokkaanse Constitutie 1992. Marokko erkent in geringe mate het bestaan van Marokkanen met andere religies. Naar Marokkaanse recht vallen de joodse Marokkanen (ongeveer 25 000 personen) niet onder de Mudawwanah, maar onder hun eigen joodse regelgeving, en geldt voor andere niet-moslimse Marokkanen (een zeer kleine groep personen) de Mudawwanah slechts in beperkte mate. Art. 3 Code de la nationalité marocaine.

24 april 1959, die spreekt over de rechterlijke bevoegdheid, maar door het hooggerechtshof in bovenstaande algemene zin is uitgewerkt (Essaid, 1992, pp. 116-120).

Tenslotte. Een steeds grotere groep Marokkanen is bipatride en heeft naast de Marokkaanse ook de Nederlands nationaliteit. Een Nederlandse Marokkaan zal in Nederland doorgaans als Nederlander worden behandeld, maar voor de Marokkaanse overheid blijft hij dus – of hij wil of niet – zijn of haar leven lang Marokkaan. Van de beoogde uniformiteit in het toepasselijke familierecht is bij bipatriden geen sprake. De Nederlandse rechter zal bij bipatriden vaak het Nederlandse recht toepassen indien nationaliteit de aanknopingsfactor is, de Marokkaanse rechter steevast het Marokkaanse recht. Ook hier werkt het personaliteitsbeginsel dus niet.

Om al deze redenen moet worden geconcludeerd dat een bilateraal verdrag dat strikt gebaseerd is op het personaliteitsbeginsel, in de Nederlands-Marokkaanse verhouding dus niet werkt.

Reciprociteit en het voorstel voor een bilateraal verdrag

Een bilateraal verdrag omwille van het reciprociteitsbeginsel, de eenvoudige erkenning van elkaars rechterlijke beslissingen, lijkt – vanuit het Nederlandse recht gezien – evenmin een wezenlijke bijdrage te leveren aan de oplossing van de familierechtelijke problemen tussen Marokko en Nederland.

Het Nederlandse recht erkent buitenlandse familierechtelijke beslissingen in zeer ruime mate, ongeacht of die buitenlandse rechter beslist heeft in een zaak tussen buitenlanders dan wel tussen Nederlanders. Slechts twee vereisten stelt de Nederlandse wet: de rechter moet internationaal bevoegd zijn, en de procedure moet niet in strijd zijn met de openbare orde. Dit laatste vereiste wordt soms geconcretiseerd in regels van procesrecht, dan moet de procedure volgens de regels van fair trial gevoerd zijn, dus met een tijdige en behoorlijke oproeping en met voldoende mogelijkheid van verdediging.¹³ Soms wordt het ook materieel-rechtelijk ingevuld, zoals bijvoorbeeld met het vereiste dat de aanstaande echtgenoten tenminste vijftien jaar moeten zijn en in vrijheid de toestemming tot het huwelijk gegeven hebben.¹⁴ Een verdrag zal, ook als het reciprociteit garandeert, altijd openbare-orde eisen stellen. Nu openbare orde vrijwel het enige criterium is, dat bij de erkenning van Marok-

13 Wet conflictenrecht echtscheiding (WCE) art. 2, lid 1, bepaalt: 'Een buiten het Koninkrijk na een behoorlijke rechtspleging verkregen ontbinding van het huwelijk of scheiding van tafel en bed wordt in Nederland erkend, indien zij is tot stand gekomen door de beslissing van een rechter of andere autoriteit aan wie daartoe rechtsmacht toekwam'. De erkenning van verstotingen is aan meer voorwaarden gebonden, zie art. 3 WCE.

14 Zie art. 3 Wet conflictenrecht huwelijk.

kaanse rechterlijke beslissingen in Nederland wordt gesteld, zal een bilateraal verdrag voor die erkenning dus niets extra's betekenen.

En voor de Marokkaanse erkenning van Nederlandse beslissingen werkt een verdrag al evenmin. Zoals gezegd is de erkenning van buitenlandse beslissingen in handen van de Marokkaanse rechter. En die zal – zo is gebleken uit gevallen rond het Frans-Marokkaanse verdrag – een beroep op openbare orde kunnen doen als bij de Nederlandse beslissing een moslim betrokken is – ook als deze alleen Nederlander is – en de Nederlandse rechter niet het Marokkaanse recht heeft toegepast, ongeacht de in het bilaterale verdrag neergelegde verwijzingsregels.¹⁵

Recentelijk is tijdens een van de reguliere overleggen tussen het Marokkaanse en Nederlandse ministerie van Justitie ook van Marokkaanse zijde geconstateerd dat een vasthouden aan de wens van een algemeen familierechtelijk verdrag tussen beide landen geen reële optie is, en dat het verstandiger is de energie te richten op de concrete problemen die spelen in het familierechtelijke verkeer tussen Nederland en Marokko. Van Nederlandse zijde is daarbij steeds weer aandacht gevraagd voor de problemen rond huwelijksluiting en echtscheiding. Marokko heeft daar aanvankelijk aan toegevoegd de problemen rond het gezag over de kinderen en het bezoekrecht, terwijl Nederland ook de regeling van de kinderontvoering onder de aandacht heeft gebracht. Nu Marokko besloten heeft zowel het Haagse Kinderontvoeringsverdrag als het Haagse Kinderbeschermingsverdrag te ratificeren, en Nederland het eerste van deze twee reeds heeft geratificeerd en het tweede in de komende tijd zal ratificeren, mag worden verwacht dat die problemen binnenkort goeddeels tot het verleden zullen behoren.

Problemen rond de huwelijksluiting

Nederland heeft, zoals gezegd, een liberaal systeem als het gaat om de vraag welk recht de materiële vereisten voor het aangaan van een huwelijk bepaalt. Dat kan namelijk worden bepaald door het nationale recht van elk der aanstaande echtgenoten of door het Nederlandse recht, als een van hen beiden de Nederlandse nationaliteit bezit of zijn gewone verblijfplaats in Nederland heeft. Het gevolg van deze liberale regeling, die de *favor matrimonii* van het Nederlandse recht weerspiegelt, is dat in Nederland wonende Marokkanen die aan de Nederlandse materiële huwelijksvereisten voldoen, in Nederland kunnen huwen, ongeacht of één of beide geliefden de Marokkaanse nationaliteit bezitten. Voldoet een van hen niet aan de Nederlandse vereisten dan kan er nog altijd worden gehuwd als de betreffende persoon voldoet aan de vereisten die zijn nationale wet stelt. De erkenning in Marokko van voor de Nederlandse ambtenaar van de burgerlijke stand gesloten huwelijken waarbij tenmin-

15 Najia M. Tak-Tak, 'Conversion à l'Islam et Moudouwana; la loi applicable en cas de mariage mixte' *L'Actualité juridique*, no. 9, octobre 1998.

ste een der echtgenoten de Marokkaanse nationaliteit heeft, is echter uitgesloten. De materiële vereisten voor de huwelijksluiting worden naar Marokkaans recht van openbare orde geacht, in ieder geval voor elk van de huwelijkskandidaten die Marokkaan en moslim is en waarschijnlijk ook voor ieder ander die moslim is. Zijn deze vereisten niet in acht genomen, dan is erkenning uitgesloten. Die vereisten zijn onder meer het opmaken van een huwelijksakte door de man en (in veel gevallen) de huwelijksvoogd (wali nikeh) van de vrouw, de ondertekening van deze akte door beide aanstaande echtgenoten in het bijzijn van twee getuigen (adoul), en de vermelding in de akte van de hoogte van de bruidsgift (mahr).¹⁶ Bovendien behoort tot deze vereisten de afwezigheid van huwelijksbeletselen, zoals bijvoorbeeld het beletsel van bloed- en aanverwantschap en van zoogverwantschap, alsook van verschil in religie (zoals bekend mag naar Marokkaans recht een moslim-man zijn echtgenotes alleen kiezen uit moslimse, joodse en christenvrouwen, en mag de vrouw die moslima is alleen met een moslim huwen) en – voor de vrouw – van een huwelijk tijdens de wachttijd na een vorig huwelijk (iddah).¹⁷

Erkenning van Nederlandse huwelijken

Dat de Nederlandse huwelijksluiting niet aan deze Marokkaanse openbare orde eisen kan voldoen, is duidelijk. Gevolg daarvan is, dat de in Nederland getrouwde Marokkaan of Marokkaanse in Marokko niet als getrouwd wordt gezien, en dus, strikt gesproken, in een verboden buitenechtelijke relatie – zina – leeft met alle gevaar voor strafrechtelijke gevolgen van dien, als zij naar Marokko gaat.¹⁸ Ook zullen de eventuele kinderen van dit echtpaar naar Marokkaans recht geen wettige kinderen zijn.

16 Schrijvers zijn verdeeld over de vraag of al deze voorschriften en beletselen van openbare orde zijn; zie daarover Jordens-Cotran, *Het Marokkaanse familierecht en de Nederlandse rechtspraktijk*, Utrecht, 2000, p. 110.

17 Terzijde, de islamitische religie-beperving die moslim vrouwen bij het zoeken naar een huwelijkskandidaat hebben, heeft in de westerse wereld ernstige sociaal-maatschappelijke gevolgen. Statistisch onderzoek in Frankrijk wijst uit dat vrouwen tussen 25 en 29 jaar in het algemeen voor 90 procent een partner hebben, waarvan iets meer dan de helft een echtgenoot is, terwijl dit percentage voor in Frankrijk wonende moslimvrouwen – dat zijn daar vooral vrouwen van Algerijnse afkomst – op 68 procent staat, waarvan ook hier iets meer dan de helft die partner een echtgenoot is (zie: Jocelyne Cesari, *Être musulman en France aujourd'hui*, Paris, 1997). Een vergelijkbare situatie lijkt zich ook in Nederland voor te doen. Naast het alleen voor vrouwen geldende verbod om buiten de islam te huwen, is ook de hogere opleidingsgraad van vrouwen daaraan debet.

18 Art. 490 van het Marokkaans Wetboek van Strafrecht luidt: 'Met gevangenisstraf van een maand tot een jaar worden gestraft de personen die, van verschillend geslacht zijnde, sexuele omgang hebben zonder met elkaar gehuwd te zijn'. Of er in de hier bedoelde gevallen daadwerkelijk veroordelingen hebben plaatsgehad, is niet bekend. Art. 493 beperkt het bewijs tot bekentenis of betrapting op heterdaad door een politieambtenaar.

Acte de reconnaissance

De problemen rond de erkenning van Nederlandse huwelijken tegenwoordig zijn te vermijden. Zo wordt vaak in Marokko getrouwd, welk huwelijk in het algemeen in Nederland wordt erkend.¹⁹ Ook kan een consulaire huwelijk worden gesloten, indien geen van beide aanstaande echtgenoten de Nederlandse nationaliteit – als enige of naast een andere – bezit. Maar bovendien kan het Nederlandse huwelijk – ook indien daarbij Nederlanders betrokken zijn – in Marokkaanse zin worden aangepast. De consulaire rechter van de Marokkaanse ambassade in Nederland heeft namelijk de bevoegdheid een zogenaamde *acte de reconnaissance du mariage* op te maken.²⁰ In die verklaring constateert de consulaire rechter dat de betreffende personen voor de Nederlandse ambtenaar van burgerlijke stand gehuwd zijn, meldt hij – nadat hij dat heeft geconstateerd – dat zij op de Nederlandse huwelijksdatum voldeden aan de materiële eisen van het Marokkaanse recht, en stelt vast dat het Nederlandse huwelijk van partijen ook naar Marokkaans recht als een rechtsgeldig huwelijk kan worden beschouwd.

Deze *acte de reconnaissance* kan, als partijen dat willen, nog op de dag van hun burgerlijk huwelijk op het Marokkaanse consulaat worden opgemaakt, maar meestal laten de jonggehuwden daar enkele weken of soms maanden overheen gaan.²¹ Van zijn bevoegdheid tot het opmaken van een *acte de reconnaissance* maakt de consulaire rechter veel gebruik, in 1999 bijvoorbeeld in 296 gevallen. Deze bevoegdheid van de consulaire ambtenaar heeft thans een onduidelijke rechtsgrondslag. Die zou in een bilaterale afspraak tussen beide landen kunnen wordt verbeterd.²²

Certificat de coutume

Ook is van Marokkaanse kant is aandacht gevraagd voor Nederlandse huwelijksluitingen die in Marokko niet erkend kunnen worden en dan tot hinkende huwelijken leiden, tenzij zij alsnog door een *acte de reconnaissance* kunnen worden opgewaardeerd of overgedaan. Het Marokkaanse ministerie van Justitie zou graag zien dat de Nederlandse ambte-

19 Art. 5 en 6 Wet conflictenrecht huwelijk.

20 Zie Jordens-Cotran, o.c. (noot 16), p. 127.

21 In een enkel geval is de acte pas opgemaakt na het overlijden van de Marokkaanse echtgenoot, om zo zijn kinderen wettig te laten zijn en hun aldus een erfrechtelijk positie te kunnen geven bij de verdeling van het in Marokko gelegen erfgoed. Ook zal de in de acte genoemde huwelijksdatum niet steeds de dag van het Nederlandse huwelijk zijn, met name dan niet, als binnen de eerste zes maanden van dat huwelijk een kind wordt geboren, dat dan immers naar Marokkaanse recht als buitenechtelijk kind zal worden beschouwd.

22 Overigens hebben Marokko en Nederland afgesproken, dat er een brochure zal komen, die – voor wie het betreft – duidelijk zal maken, welke problemen er voor in Nederland wonende Marokkanen zijn op het gebied van de huwelijksluiting, en hoe de betrokkenen die problemen kunnen voorkomen.

naar van de burgerlijke stand Marokkanen alleen trouwt als zij een zogenaamd *certificat de coutume*, een verklaring van huwelijksbekwaamheid naar Marokkaans recht meebrengen. In deze verklaring wordt opgave gedaan van de personalia van de betreffende persoon, zijn of haar burgerlijke staat, en van andere data betreffende de huwelijksbevoegdheid, zoals het ongehuwd zijn van de vrouw en het aantal huwelijken van de man, en het verbod voor de moslima te huwen met een niet-moslim.

Aan het verzoek om een huwelijk alleen te sluiten indien een *acte de reconnaissance* kan worden overgelegd, kan van Nederlandse zijde echter niet worden meegewerkt.²³ Daarmee zou de Nederlandse huwelijks-sluiting voor Marokkanen veel minder gemakkelijk bereikbaar zijn dan voor andere in Nederland wonende buitenlanders en aldus in strijd zijn met het reeds genoemde discriminatieverbod. Het Marokkaanse verzoek had in het bijzonder betrekking op in Nederland uitgesproken echtscheidingen tussen Marokkanen die door de niet-erkenning van de Nederlandse echtscheiding naar Marokkaans recht nog steeds gehuwd zijn en dus niet – althans de vrouw niet – kunnen trouwen met een ander. Reeds lang bestaat in Nederland de regel dat wie door een Nederlandse rechter uit de huwelijksband ontslagen is, dus naar Nederlands recht ongehuwd is en dus ook weer naar Nederlands recht kan hertrouwen (Koster-Dubbink, 1962, p. 623).

Problemen rond echtscheidingen

De Nederlandse echtscheidingen zijn vanaf het begin van de *Commission mixte* een zeer problematisch onderwerp in de Marokkaans-Nederlandse discussies geweest. Naar Nederlands internationaal privaatrecht is op een huwelijksontbinding van toepassing het recht van het land van de gemeenschappelijke nationaliteit of, bij ontbreken daarvan dat van de gewone verblijfplaats van beide. Ontbreken beide aanknopingspunten dan is Nederlands recht van toepassing. Voor wie meerdere nationaliteiten bezit geldt bij de vraag of er een gemeenschappelijke nationaliteit is de nationaliteit van het land waarmee de bipatride persoon de sterkste band heeft. Overigens geldt de gemeenschappelijke nationaliteit ook niet als aanknopingspunt indien voor een van beide een werkelijk maatschappelijke band met het land van die nationaliteit ontbreekt; partijen kunnen dan wel voor het gemeenschappelijke nationale recht een keuze maken. De belangrijkste Nederlandse verwijzingsregel is echter die van de keuze voor het Nederlandse recht. Dat recht is van toepassing als het door beide partijen is gekozen of de keuze van de een door de ander onweersproken is gebleven.²⁴ Het onweersproken zijn doet zich met

23 Art. 816 Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering geeft aan welke documenten overgelegd moeten worden.

24 Wet conflictenrecht echtscheiding art. 1.

name voor in echtscheidingen waarin de wederpartij verstek laat gaan, wat in een groot aantal zaken het geval is.

Voor veel Marokkaanse vrouwen, die in Nederland wonen, is een Nederlandse echtscheiding heel wat gemakkelijker te verkrijgen dan een Marokkaanse; de Nederlandse echtscheidingsregels zijn voor haar veel eenvoudiger, de procedure is sneller en minder gecompliceerd, en ze hoeft er niet voor naar Marokko.

Zoals gezegd ligt de Marokkaans erkenning van deze Nederlandse echtscheidingen in de meeste gevallen in handen van de Marokkaanse rechters. Tot nu toe zijn er maar weinig Nederlandse scheidingsbeschikkingen erkend. Veel in Nederland gescheiden vrouwen worden in Marokko dus nog als gehuwd beschouwd met alle gevolgen van dien. En als zij in Nederland hertrouwen kunnen zij in Marokko zelfs wegens overspel aangeklaagd worden.²⁵

Erkenning van Nederlandse echtscheidingen in Marokko

Al in oktober 1993 is van Marokkaanse zijde aangegeven, dat Nederlandse echtscheidingsbeschikkingen, ook als het twee in Nederland woonachtige Marokkanen betreft, in Marokko erkend kunnen worden indien die beschikkingen de feiten, waarop zij berusten, vermelden en die feiten ook naar Marokkaans recht tot huwelijksontbinding zouden kunnen leiden. Bovendien mag de erkenning niet in strijd zijn met de Marokkaanse openbare orde.²⁶

De Marokkaanse ambassade in Nederland heeft daarover reeds eerder aan de in Nederland wonende Marokkanen mededelingen gedaan. Van belang zou dus zijn dat de Nederlandse rechter in de echtscheidingsbeschikking de feiten vermeldt op grond waarvan hij geconcludeerd heeft dat het huwelijk duurzaam ontwricht is.

Dat is in Nederlandse echtscheidingsbeschikkingen geheel ongebruikelijk. Daarom zal de advocaat van de verzoekende partij in het verzoekschrift speciaal daarnaar moeten vragen. Indien aldus duidelijk wordt op grond van welke feiten de Nederlandse rechter geconstateerd heeft dat er een duurzame ontwrichting van het huwelijk was, kan ook worden vastgesteld of die feiten in Marokko tot een echtscheiding zouden kunnen leiden.

Echtscheidingsgronden voor de vrouw zijn in het Marokkaans recht het niet betalen van onderhoud, geestelijke of lichamelijke gebreken bij de man, door de man toegebrachte (geestelijke of lichamelijke) schade – darar –, 's mans afwezigheid voor meer dan een jaar, en de eed van wei-

25 Art. 491 Code pénal.

26 Art. 430 Code de procédure civile.

gering van omgang.²⁷ De man kan het huwelijk ontbinden door verstoting of door een echtscheiding te vragen op grond van geestelijke of lichamelijke gebreken bij de vrouw.

Komt de Nederlandse echtscheiding op grond van de gestelde feiten voor erkenning in Marokko in aanmerking, dan zal de Marokkaanse rechter vervolgens nog toetsen, of de echtscheidingsbeslissing al dan niet in strijd is met de Marokkaanse openbare orde. Voor zover dat betekent dat de rechter nagaat of de Nederlandse scheidingsprocedure algemeen regels van fair trial in acht genomen heeft – behoorlijke en tijdige oproeping van wederpartij, recht van verdediging en dergelijke – is de openbare orde toets geheel begrijpelijk. Onduidelijk is echter of er ook andere, religieus-getinte, redenen zijn om aan Nederlandse echtscheidingen erkenning te onthouden wegens strijd met de Marokkaanse openbare orde. Om die mogelijkheid uit te sluiten is tijdens de vierde bijeenkomst van de reeds genoemde *Commission mixte*, die op 19 en 20 april 2001 te Rabat gehouden is, afgesproken om de mogelijkheid na te gaan op grond van een bilaterale afspraak te komen tot een erkenning van rechtswege van Nederlandse echtscheidingen in Marokko, waarbij de openbare orde de erkenning alleen kan tegenhouden wegens de genoemde ‘fair trial’-gronden.

Erkenning van Nederlandse echtscheidingen door tussenkomst van consulaire rechter

Overigens is het probleem van de erkenning van Nederlandse echtscheidingen ook op andere wijze reeds enigermate verminderd. Reeds eerder is in de *Commission mixte* afgesproken, dat als beide partijen na de Nederlandse echtscheiding – hoezeer conflictueus die ook tussen de echtgenoten is geweest – hun huwelijksontbinding toch ook naar Marokkaans recht willen regelen, zij dat op grond van deze onderlinge overeenstemming op de Marokkaanse consulaten ten overstaan van de consulaire rechter kunnen realiseren. Sinds de invoering van deze regeling in 1995 worden jaarlijks tussen twee- en driehonderd Nederlandse echtscheidingen op deze wijze ook naar Marokkaans recht geregeld, in 1999 waren dat 268 gevallen.

Daarnaast vinden er jaarlijks ook enige honderden huwelijksontbindingen tussen in Nederland wonenden in Marokko zelf plaats, in 1999 betrof dat 296 gevallen. Onduidelijk is hoeveel daarvan verstotingen zijn. Verstotingen kunnen slechts onder beperkte voorwaarden in Neder-

27 Art. 53-58 Mudawwanah (Wetboek inzake Personen-, Familie- en Erfrecht; voor de Nederlandse vertaling zie: Berger- Kaldenhoven, *Mudawwanah, Ars Aequi Libri*, 2de 1997). Omdat de bewijsvoering van deze gronden in de Nederlandse procedure minder zwaar zal zijn dan in de Marokkaanse, is te verwachten dat er een voorkeur zal blijven voor de Nederlandse procedure. Voor een uitvoerige bespreking van deze scheidingsgronden, zie Jordens-Cotran (noot 16).

land worden erkend, waarvan in de Marokkaans-Nederlandse relatie de belangrijkste is, dat de vrouw uitdrukkelijk of stilzwijgend met de verstoting heeft ingestemd of zich daarbij heeft neergelegd. Bewijs van de instemming of berusting ontbreekt vaak en bemoeilijkt zo de erkenning.

Erkenning van Marokkaanse verstotingen

Dat de Marokkaanse verstoting in Nederland in het algemeen niet erkend wordt, ligt niet aan de betrekkelijke eenvoud waarmee een dergelijke huwelijksontbinding tot stand komt, noch aan de eenzijdigheid ervan: de Nederlandse echtscheiding is even eenzijdig en minstens zo eenvoudig. De verstoting wordt in Nederland niet erkend wegens strijd met de openbare orde omdat het een fundamentele ongelijkheid van man en vrouw inhoudt. Op zich genomen kent het Marokkaanse recht de mogelijkheid deze ongelijkheid tussen man en vrouw weg te nemen. In navolging van het islamitische recht bepaalt artikel 44 Mudawwanah²⁸, dat niet alleen de man of zijn vertegenwoordiger of gemachtigde het huwelijk door verstoting kan ontbinden, maar dat ook de vrouw zichzelf kan verstoten, mits zij daartoe het recht heeft. Dat recht wordt haar door de man toegestaan óf bij de huwelijksakte óf daarna. Marokkaanse vrouwenorganisaties bepleiten al jaren het opnemen van een dergelijke verstotingsclausule in de huwelijksakte. Tot nu toe lijkt die echter alleen in uitzonderlijke gevallen te worden toegekend. Opname van deze clausule als een facultatieve paragraaf van de model-akte die de Marokkaanse consulaten in Nederland gebruiken, indien zij huwelijken sluiten of aan het Marokkaanse recht aanpassen, zou én de aandacht van in Nederland wonende Marokkanen voor deze mogelijkheid én de opname ervan in huwelijksakten bevorderen. Daarmee zou de vrouw – althans als zij een dergelijke clausule heeft opgenomen – even gemakkelijk een huwelijksontbinding naar Marokkaanse recht kunnen realiseren als de man dat nu al kan. Ook zal daarmee de keuze voor een echtscheiding naar Nederlands recht en de daaraan inherente kans op een in Marokko niet erkende echtscheiding kunnen teruglopen.²⁹

Plan d'action pour l'intégration de la femme

De kans bestaat dat veel van de hierboven besproken problemen die het rechtsverkeer tussen Marokko en Nederland kent, in de nabije toekomst

28 Wetboek inzake Personen-, Familie- en Erfrecht; zie noot 27.

29 Ondanks een groeiend begrip voor de noodzaak de erkenning van Nederlandse echtscheidingen in de toekomst eenvoudiger en efficiënter te regelen blijft een groot probleem de niet-erkenning van de echtscheidingen van een groep van enkele duizenden Marokkaanse vrouwen, die reeds eerder – soms al zo'n tien of meer jaren geleden – een Nederlandse echtscheiding gevraagd en gekregen hebben, en die dus een scheidingsbeschikking hebben gekregen, die geen feitelijke gegevens bevat die een erkenning door de Marokkaanse rechter mogelijk maken.

worden opgelost. Die oplossing ligt dan in het bijzonder in de beleidsvoorstellen in het Marokkaanse ontwerp-actieplan ter bevordering van de maatschappelijke ontwikkeling van de vrouw, dat in maart 1999 door de Marokkaanse regering is gepubliceerd. Dit actieplan stelt een groot aantal maatregelen voor op vier prioritaire gebieden. Als eerste drie worden genoemd alfabetisering en onderwijs; gezondheidszorg; en, integratie van de vrouw in het economisch leven. Als vierde gebied staat dan de versterking van rechten en bevoegdheden van de vrouw. Dit deel is voor ons het meest interessant en heeft in de pers tot nu toe de meeste aandacht gekregen, mede als gevolg van de progressieve marsen in Rabat en de conservatieve in Casablanca van begin dit jaar, waarbij ieder claimt viermaal zoveel demonstranten gehad te hebben dan de concurrent.

In dit vierde gebied worden vijftig maatregelen voorgesteld. Een aantal daarvan is reeds in de pers beschreven. Ik noem de verhoging van de huwelijksleeftijd van 15 naar 18 jaar, de mogelijkheid voor meerderjarige vrouwen om zonder huwelijksvoogd (wali nikeh) te trouwen, de afschaffing van de verstoting en invoering van een voor mannen en vrouwen gelijk echtscheidingsrecht, en de beperking van de polygamie tot enkele zeer bijzondere gevallen. Maar even belangrijk is het voorstel om de regel af te schaffen dat de gescheiden moeder veelal het hoederecht over haar kinderen (hadanah) verliest als zij hertrouwt. Die regel is thans vaak reden om niet te hertrouwen. Ook wil het actieplan de slechte materiële positie van de gescheiden vrouw verbeteren, door haar het recht van gebruik van de echtelijke woning toe te kennen als zij de zorg voor de kinderen heeft, en haar recht te geven op de helft van de vermogensaanwas die tijdens het huwelijk is heeft plaatsgehad, met als argument, dat haar huiselijke activiteiten een waardevolle bijdrage zijn geweest aan het bijeenbrengen van dat vermogen. Vrouwen zullen een duplicaat krijgen van het familieboekje om zo, als zij de hoede over de kinderen hebben, niet steeds afhankelijk te zijn van de medewerking van de ex-echtgenoot bij het overleggen van officiële gegevens over de kinderen. En ter waarborg van een positieve realisering van deze nieuwe positie van de gescheiden vrouw, zal het ambt van familierechter ook worden opengesteld voor vrouwen. Op het gebied van het nationaliteitsrecht zullen ook Marokkaanse vrouwen hun nationaliteit aan hun kinderen overdragen. En strafrechtelijk zal worden opgetreden tegen huiselijk en seksueel geweld, zullen meer vrouwelijke hulpverleners worden aangesteld en zullen een soort openbare Blijf in mijn Lijf-huizen worden gecreëerd, een instelling die lange tijd in Marokko bekend was als 'dar al harissa' of 'dar ath-thiqa', maar in het ongerede was geraakt (Buskens, 1999, pp. 141, 161). Op dit *plan d'action* wordt in een bijdrage van prof. dr. L. Buskens aan dit themanummer nader ingegaan.

Vooruitzicht

In het bijzonder het voorstel tot verbetering van het scheidingsrecht klinkt veelbelovend. Man en vrouw zouden dan de scheiding kunnen vragen, elk van hen of beide, en wel omdat het huwelijksleven niet meer beantwoordt aan de heilige beginselen van de huwelijksgemeenschap. Mocht het lukken in Marokko een dergelijk echtscheidingsrecht in te voeren, dan zou dat, afhankelijk van de precieze regeling daarvan, een belangrijke bijdrage kunnen zijn aan de regulering tussen Nederland en Marokko van de problemen die de thans bestaande grote verschillen op het gebied van het familierecht veroorzaken. En mogelijk zullen dan zelfs de problemen opgelost kunnen worden van de duizenden in Nederland wonende gescheiden Marokkaanse vrouwen, die dan alsnog ook een Marokkaanse scheiding kunnen realiseren, en eindelijk, nadat zij Marokko heel wat jaren hebben gemeden uit angst voor repercussies van hun naar Marokkaans recht nog steeds wettige echtgenoot, weer op bezoek kunnen bij hun moeder en vader en verdere familie in Marokko.

Literatuur

Benyahya, M.

Introduction générale au droit

Rabat, 1997, 2e druk

Buskens, L.

*Islamitisch recht en familiebetrekkingen
in Marokko*

Amsterdam, 1999

Kosters-Dubbink

Nederlands Internationaal Privaatrecht

Haarlem 1962

Essaid, M.J.

Introduction à l'étude du droit

Rabat, 1992, pp. 78-79

De Marokkaanse politie

Rechtvacuüm, interne crisis en erosie van legitimiteit

A.B.L. El Manouzi*

Marokko ondergaat op het ogenblik een dubbel transitieproces. Aan de ene kant is er de troonopvolging door koning Mohammed VI, die een zware erfenis kreeg van zijn vader en die een eigen invulling wil geven aan zijn koningschap. De nieuwe koning heeft zich sinds zijn aantreden gecommitteerd aan de eerbiediging van de mensenrechten en aan een nieuw concept van gezag, waarbij de burger centraal staat. Aan de andere kant is er sprake van een democratische transitie waarbij Marokko zich zou moeten ontwikkelen tot een democratische rechtsstaat. Sinds 1998 regeert in Marokko een coalitie van centrum-linkse partijen. Voor het eerst sinds veertig jaar krijgt de oppositie, bestaande uit volkspartijen, de gelegenheid om mee te regeren. Op de politieke agenda van de koning en de huidige centrum-linkse regering staan de transformatie van de staat en de samenleving en het organiseren van de eerste vrije democratische verkiezingen.

Voor beide transitieprocessen spelen vraagstukken van openbare orde en veiligheid een cruciale rol. Enerzijds waren de verschillende politiediensten gedurende de afgelopen veertig jaar de steunpilaar van het vorige bewind en maakten zij zich schuldig aan grootschalige schendingen van de mensenrechten en hebben zij derhalve een kloof tussen de overheid en de burgerij veroorzaakt. Herstel van verhoudingen tussen de overheid en de samenleving is daarom noodzakelijk. Anderzijds vraagt de opbouw van democratische instituties orde, stabiliteit en vertrouwen in diezelfde instituties. De politie in Marokko staat voor het dilemma van een overgang naar een meer open en responsieve organisatie of van een hernieuwd autoritarisme waardoor de politie zich verder verwijderd van de samenleving.

Dit artikel beschrijft de politiediensten in Marokko. Allereerst wordt ingegaan op de institutionele inbedding van de organen die zijn belast met de handhaving van openbare orde en veiligheid. Daarna houden we ons bezig met het externe en interne functioneren van de reguliere politie. Tenslotte wordt aandacht besteed aan het veiligheids- en criminaliteitsbeleid in Marokko.

* De auteur is werkzaam bij de Directie Algemene Justitiële Strategie van het ministerie van Justitie.

De politie in het Marokkaans staatsbestel

De organisatie en werkwijze van de Marokkaanse politie sluiten aan bij basiskenmerken van het staatsbestel. Marokko is een centrale eenheidsstaat, waarin het recht en de instituties een dubbele bodem hebben. Enerzijds is het Marokkaanse recht modern en als het ware een *copie conforme* van het Franse recht. Anderzijds vormt het traditioneel islamitische recht de bodem waarop de moderne Franse inrichting van de instituties stoelt. De politie in Marokko is een landelijke staats- en veiligheids politie zoals in Frankrijk. Er is een veelheid aan organen die wettelijk belast zijn met openbare orde en veiligheid. Zij vallen onder de directe verantwoordelijkheid van de koning. Het beheer en de sturing van deze diensten geschiedt direct langs centrale organen (ministeries) en langs decentrale instituties (de gouverneurs). Deze verhoudingen zijn grondwettelijk verankerd.

De koning als eerst verantwoordelijke voor de rechtshandhaving

De koning heeft volgens de Marokkaanse Grondwet een geestelijke en seculiere functie. Hij is naast leider van de gelovigen tevens staatshoofd. Artikel 19 van Grondwet bepaalt immers; *'de koning is de leider van de gelovigen, hij is de hoogste vertegenwoordiger van de natie, het symbool van haar eenheid, de garantie van haar voortbestaan en van de continuïteit van de staat, hij waakt voor het respect van de islam en de Grondwet. Hij is de beschermer van de rechten en vrijheden van burgers. Maatschappelijke groeperingen en collectiviteiten. Hij waarborgt de onafhankelijkheid van de natie en de heilheid van het grondgebied van het koninkrijk binnen haar authentieke grenzen.'*

Volgens Benabdallah (1987) geeft dit artikel de koning onbeperkte bevoegdheden op het terrein van openbare orde, veiligheid en rechtshandhaving. Deze bevoegdheden kunnen zich uitstrekken tot terreinen van de wetgevende, rechterlijke en uitvoerende macht. Hij kan daarom een belangrijke functie vervullen in de wetgeving, rechtspraak en uitvoering met betrekking tot de openbare orde, veiligheid en rechtshandhaving. Artikel 19 van de Grondwet fungeert daarom als 'meta-grondwet' (Cubertafond, 1997) en dus als harde kern van het Marokkaanse recht en en het bestuurlijk-politie systeem in zijn totaliteit omdat het de koning boven de trias politica plaatst. Alle machten vloeien voort uit de koning, want hij bevindt zich 'boven' de scheiding der machten (Moatassime, 1993, pp. 11-41).

Op het niveau van wet- en regelgeving kan de koning koninklijke wetten en besluiten uitvaardigen die te maken hebben met de rechtshandhaving en openbare orde en veiligheid. De koning maakt weliswaar geen deel uit van de uitvoerende macht, maar kan wel degelijk als bestuurlijke autoriteit beschouwd worden op basis van het principe van de dubbele functie (Basri en Rousset, 1988, pp. 51-53). Zijn besluiten kun-

nen geen onderwerp zijn van juridische procedures en beroep. En hij kan niet vervolgd worden wegens machtsmisbruik (Moatassime, 1993, p. 13).

Op het niveau van de uitvoerende macht beschikt de koning over het benoemingsrecht van hoofden van organen op het terrein van openbare orde, rechtshandhaving en veiligheid. Op basis van artikel 30 van de grondwet benoemt hij rechters en hoge militaire en burgerlijke ambtenaren, zoals legerofficieren, gouverneurs en hoofdcommissarissen van politie. De koning bekleedt ook een centrale positie in het Marokkaans centraal en decentraal bestuur. Hij stuurt direct de minister van Binnenlandse Zaken aan en wordt in de provincies door de gouverneurs persoonlijk vertegenwoordigd.

De minister en de gouverneur

Marokko kent ministeries die onder het direct gezag van de koning vallen. Dit zijn de zogenaamde 'soevereiniteitsministeries', te weten: Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken, Justitie en Religieuze Zaken. De leiding van deze departementen wordt nooit toevertrouwd aan bestuurders die gelieerd zijn aan politieke partijen. De ministers die deze functies bekleden zijn slechts verantwoording schuldig aan de koning. Die van Binnenlandse Zaken is verantwoordelijk voor openbare orde en veiligheid. Hij beschikt over de bevoegdheden tot inzet van de nationale politie (Direction Générale de la Sûreté Nationale) en de algemene inspectie voor de hulptroepen (Forces Auxiliares) (Koninklijk Besluit van 15 december 1977). Ook dit wijst op de volstrekt afhankelijke positie van de regering ten opzichte van de koning (Moatassime, 1993, pp. 18-19).

De gouverneur is de vertegenwoordiger van de koning op decentraal (lokaal en provinciaal) niveau (art. 2 van de Koninklijke wet van 15 februari 1977). Hij is de gedelegeerde van de regering belast met de uitvoering van koninklijke wetten, de regelgeving en de besluiten van de regering. Hij is de eerstverantwoordelijke voor de handhaving van openbare orde en kan daarvoor alle politiemachten (politie, hulptroepen gendarmerie) inzetten. In uitzonderlijk gevallen en alleen in gevallen van absolute noodzaak kan hij ook de strijdkrachten inzetten (Circulaire van de Raad van Gouverneurs van provincies en prefecturen, 16 januari 1959). Hij ziet toe op het functioneren van prefecten en districtshoofden in de provincie, die ook bevoegdheden hebben op het terrein van handhaving van openbare orde (Koninklijke wet van 01 maart 1963). Naast de bevoegdheden op het terrein van de administratieve politie voorziet het Marokkaans wetboek voor strafrecht overigens de gouverneur van ruime strafrechtelijke bevoegdheden op het terrein van handhaving van openbare orde en veiligheid. Artikel 33 bepaalt dat de gouverneur de taak vervult van een officier van de gerechtelijke politie als het gaat om de binnenlandse en buitenlandse veiligheid van de staat: de gouverneur mag persoonlijk alles doen wat in zijn vermogen ligt om delicten aan te pakken die te maken hebben met staatsveiligheid. Daarnaast kan hij per-

soonlijk alle daarbij betrokken verdachten arresteren en ze in detentie houden zonder voorafgaande toestemming van de rechter. Hij kan de hulp inroepen van bevoegde officieren van de gerechtelijke politie om deze taken uit te kunnen oefenen. Daar waar het gaat om de staatsveiligheid behoort de gouverneur primair en eerder dan de rechterlijke macht ingeschakeld te worden (Basri, 1988, p. 93). Marokkaanse organisaties voor de rechten van de mens beschouwen dit artikel als een krijgswet, want de gouverneur vervult op deze manier taken van de rechterlijke macht. En dit is volgens hen in strijd met artikel 82 van de Marokkaanse Grondwet waarin wordt bepaald dat de rechterlijke macht onafhankelijk is van de uitvoerende macht.

Beperkte bevoegdheden voor de volksvertegenwoordiging

De bevoegdheden van het parlement en de gemeenteraad op het terrein van openbare orde en veiligheid zijn beperkt. Het parlement maakt gebruik van de jaarlijkse begrotingsbehandeling om haar wensen op dit terrein kenbaar te maken. Het parlement ontwikkelt zelf geen initiatieven op dit terrein en kan bevoegde ministers niet ter verantwoording roepen. De democratische politieke partijen, die thans deelnemen aan de regering van Youssoufi, hebben ook op het punt van openbare orde en veiligheid en bestrijding van criminaliteit geen concrete programma's. Dit verklaart ook de summiere maatregelen van de huidige regering op dit terrein (zie het meerjarenplan van de huidige regering: *Premier ministre; plan de développement économique et social 2000-2004*, juni 2000). Wat geldt voor het parlement geldt ook voor de gemeenteraden. De bevoegdheden van de gemeentes op het terrein van openbare orde en veiligheid zijn beperkt. Deze strekken zich uit tot de hinderwetten, het verkeer en de volksgezondheid. De voorzitter van de gemeenteraad kan de gouverneur vragen om de inzet van politie bij verstoring van openbare orde (art. 47 van het Gemeentelijk Handvest). De wetgeving met betrekking tot de bevoegdheden van de gemeentes op dit terrein is overigens tegenstrijdig. De (gekozen) voorzitters van de gemeenteraden kunnen feitelijk hun bevoegdheden niet uitoefenen. Want de gouverneur oefent wettelijk een soort 'voogdij' uit over de gemeenteraad. Hij is in feite de hoofdverantwoordelijke voor de openbare orde en rechtshandhaving en heeft ruime administratieve politietaken met daarnaast ook strafrechtelijke. Hij heeft wettelijk de status van officier van politie. Maar hij valt niet onder toezicht van het openbaar ministerie.

De verhouding politie - justitie

Politie en justitie houden hun taken strict gescheiden. De politie is belast met openbare orde en veiligheid, justitie houdt zich bezig met de rechtsgang. De afstemming tussen beide, zeker als het gaat om bestrijding van criminaliteit, laat veel te wensen over. De politie blijkt in de praktijk

machtiger te zijn dan de rechterlijke macht. Zij is quasi-autonoom. Ten eerste komt van de formele aansturing van het politie-onderzoek door het openbaar ministerie in de praktijk niets terecht. En ten tweede is justitie in de praktijk niet betrokken bij het beleid van criminaliteitsbestrijding.

De Wereldbank, de nationale en internationale organisaties voor de rechten van de mens en het nationale en internationale bedrijfsleven hebben in de afgelopen jaren veel kritiek op het Marokkaans justitieel systeem geuit. De schendingen van het wetboek van stafproces zijn legio. Corruptie is wijd verspreid onder de rechters. In 1998 werden tegen dertig rechters strafmaatregelen getroffen. Negen van hen werden ontslagen. De rechters zijn onvoldoende opgeleid op het terrein van handelsrecht, zeerecht en bankrecht. Er is onvoldoende jurisprudentie en de kennisinfrastructuur is zwak.

Het merendeel van de gevangenen bevindt zich in deplorabele omstandigheden. Het gevangeniswezen lijdt aan een ernstig en chronisch capaciteitsprobleem. De vijftigduizend gevangenen zijn opgesloten in veertig inrichtingen met een totale capaciteit voor slechts veertigduizend gevangenen (Observatoire Marocain des Prisons, mei 2001). De processen duren soms tussen de zeven à tien jaar. De handelsrechtbanken, die recentelijk werden opgericht (1997) vormen hierop een uitzondering. Zij zijn verplicht om hun beslissingen binnen bepaalde termijnen bekend te maken (Brispierre, 2000; Rapport d'information d'une mission du Sénat au Maroc, 1999, p. 3). Overigens zijn in recente jaren op tal van justitiële terreinen verbeteringen zichtbaar.

Organisatie van de politie

De reguliere politietaken worden feitelijk uitgevoerd door een viertal korpsen, te weten: de strijdkrachten (Forces Armées Royales), de koninklijke gendarmerie (Gendarmerie Royale), de nationale veiligheidsdienst (Sûreté Nationale) en de hulptroepen (Forces Auxiliaires). De strijdkrachten werden opgericht in 1956 (Koninklijke wet van 14 januari 1958). De koning is de opperbevelhebber van de strijdkrachten (art. 30 van de Grondwet). Deze zijn belast met de verdediging van het koninkrijk en kunnen bijdragen leveren aan de handhaving van openbare orde. De Koninklijke Gendarmerie werd opgericht in 1957 (Koninklijke wet van 29 april 1957). De oprichtingswet van de gendarmerie bepaalt dat de gendarmerie de sterke arm is belast met de openbare veiligheid en de ordehandhaving en de uitvoering van de wet (Art. 1 van de Koninklijke wet van 14 januari 1958). De gendarmerie vormt een onderdeel van de strijdkrachten. De eenheden van de gendarmerie zijn verspreid over het hele land en bestaan uit lucht- en maritieme brigades, die overal in het land in alle strijdkrachten kunnen worden ingezet. De gendarmerie is een paramilitair orgaan dat ter beschikking wordt gesteld van bestuurlijke autoriteiten. Op het platteland vervult de gendarmerie de rol van de

reguliere politie als het gaat om rechtshandhaving en de openbare orde en veiligheid. Zij vervult in deze zin bestuurlijke taken ten behoeve van het ministerie van Binnenlandse Zaken en gerechtelijke taken ten behoeve van het ministerie van Justitie.

De Sûreté Nationale, de nationale veiligheidsdienst - beter gezegd de nationale politie - werd in mei 1956 opgericht (Koninklijke wet van 16 mei 1956) als opvolger van de Franse Direction de la Sûreté Publique. De nationale politie heeft haar hoofdkwartier in Rabat, de Direction générale de la Sûreté Nationale (DGSN). Deze politiedienst ressorteert formeel onder het ministerie van Binnenlandse Zaken, maar beschikt over een functionele, bestuurlijke en budgetaire autonomie ten opzichte van dat ministerie. De directeur van deze dienst bekleedt zelf de status van een minister, is autonoom en is alleen verantwoording schuldig aan de koning, die hem benoemt. Op lokaal en regionaal niveau is het hoofd van de regionale politie verantwoording schuldig aan de directeur in Rabat en autonoom ten opzichte van de gouverneur. De gouverneur bepaalt het beleid en de regelgeving met betrekking tot de openbare orde en veiligheid. De regionale politie is belast met de feitelijke realisering van openbare orde en veiligheid. In feite valt de hoofdcommissaris van een regio onder de politieke leiding van de gouverneur en de technische verantwoordelijkheid van zijn directe chef, de directeur-generaal van de veiligheid in Rabat (Basri, 1972).

De nationale politie bestaat uit de centrale directie in Rabat en regionale politiediensten (Sûreté Régionale). De algemene directie voor de nationale politie bestaat naast het kabinet van de directeur uit een zestal directies: openbare veiligheid, algemene inlichtingen, gerechtelijke politie, grenspolitie, informatisering en regelgeving. Dit zijn de operationele directies. De ondersteunende en logistieke directies zijn: infrastructuur en financiën, personeel, opleidingen en internationale samenwerking. De regionale politiediensten zijn ingericht naar het model van de centrale directie.

De Police Urbaine is belast met politiediensten in de steden. Zij voert patrouilles uit te voet, met motoren en voertuigen. De Compagnies Mobile d'Intervention (CMI), de mobiele eenheden, hebben tot taak rellen te bestrijden en in noodsituaties bijstand te verlenen aan het openbaar gezag. De Police Judiciaire is belast met rechetaken. Zij valt bij gerechtelijke onderzoeken onder het toezicht van het openbaar ministerie. Een andere functie van de politie is het verzamelen van politieke inlichtingen. Dit is een taak van de Renseignements Généraux.

De sterkte van de nationale politie van Marokko ging van 22.000 man in 1988 (Basri en Rousset, 1988, p. 233) naar 40.000 in 2001 (*al-Ahdath al-Maghribiyya*, 11 mei 2001). Marokko heeft ruim 34 miljoen inwoners. Dit is één politieman voor 37.000 burgers. Alle politiekorpsen bij elkaar geteld komt dit op één agent op 2000 personen. In de dichtbevolkte stedelijke agglomeratie komt dit aantal op één politieagent op 800. Ruim 20% van de nationale politie behoort tot de verkeerspolitie, 20% vormt

de CMI (mobiele eenheden), 20% verricht taken voor de Algemene Inlichtingen (Renseignements Généraux), 20% wordt ingezet bij administratieve en beheerstaken, inclusief de centrale leiding in Rabat. 20% wordt ingezet voor de gerechtelijke politie (*al-Ahdath al-Maghribiyya*, 11 mei 2001). Binnen de komende vijf jaar zal de politiesterkte toenemen met in totaal 15.000 man, met een gemiddelde van drieduizend man per jaar.

De Forces Auxiliaires, de hulptroepen, zijn belast met de handhaving van de openbare orde en veiligheid en staan andere korpsen bij. Volgens de wet ressorteren deze troepen onder het direct gezag van de koning (Koninklijke wet van 12 april 1976). Zij hebben een militaire status maar vallen onder de regie van het ministerie van Binnenlandse Zaken. In 1988 bedroeg de sterkte van de hulptroepen 38.539 man (Basri en Rousset, 1988, p. 232). Zij bestaan uit territoriale eenheden, die per gemeente maar ook landelijk inzetbaar zijn. Deze laatste zijn vormen reserve-troepen, die beschikbaar zijn voor de koning.

Kritiek op de politie

Sinds de nieuwe koning de troon besteeg heeft hij bij veel gelegenheden uitspraken gedaan waaruit bleek dat hij een andere koers voorstaat voor wat betreft het overheidsgezag. Hij pleitte voor de verbetering van de verhoudingen tussen overheid en burgers. Immers de kloof tussen de burger en de overheid is groot geworden onder het vorig bewind. In ruim veertig jaar heeft Marokko wereldwijd de reputatie opgebouwd van een land met grootschalige schendingen van de rechten van de mens. De internationale gemeenschap ging zich daardoor medio jaren negentig intensief bemoeien met Marokko. De Verenigde Staten van Amerika voorop¹, de Europese Unie, de Wereldbank en non-gouvernementele organisaties als Amnesty International en Human Rights Watch hebben aan het einde van de jaren negentig stelselmatig rapporten gepubliceerd waarin de Marokkaanse overheid wordt aangesproken op schendingen van de rechten van de mens, het disfunctioneren van het bestuur en het falen van het justitieel systeem. Dit heeft geleid tot een historische doorbraak in kwesties rondom de rechten van de mens, zoals de erkenning door de Marokkaanse staat van het bestaan van de wereldwijd beruchte geheime detentiecentra (zoals Tazmamart), de vrijlating van veel politieke gevangenen en de inzet van een andere politieke koers, waarbij de oppositie vanaf 1998 betrokken is.

1 Het Amerikaans Departement of State publiceert jaarlijks rapporten over de situatie van de rechten van de mens in Marokko; zie de laatste: www.uscirf.com

Politie en publiek

In de loop der jaren zijn de verhoudingen tussen de bevolking en de politie gespannen geworden. Dit komt mede door de negatieve beeldvorming over de politie in de samenleving. In verschillende lagen van de bevolking wordt de politie geassocieerd met corrupte politiefunctionarissen en met massaal repressief politietoetreden, met name door de mobiele eenheden, tegenover relschoppers. Het optreden van de politie tegen studenten, werkloze academici en overige actievoerders kenmerkt zich structureel door onnodig, overmatig en onrechtmatig gebruik van geweld. De recente Marokkaanse geschiedenis is rijk aan bloedige confrontaties. In 1965, 1981, 1984 en 1990 gaf het gewelddadig optreden van de politie aanleiding tot volksoptstanden. Het meest recente voorbeeld is het optreden op de universiteit van Fès op 20 mei 2001, waarbij volgens de Marokkaanse organisaties voor de rechten van de mens enkele doden zijn gevallen.

Daarnaast leeft bij de bevolking, met name in de recente jaren, het beeld van een politie die niet in staat is om het hoofd te bieden aan criminaliteit en onveiligheid (Daoudi, 2001). De Marokkaanse dagbladpers publiceert regelmatig rapportages over de veiligheids situatie in de steden. Het meest voorkomende delict in Marokko is geweldpleging. Ruim de helft van de aangiften die de politie behandelt, heeft hiermee te maken. De orde en veiligheid van de samenleving worden er ernstig door verstoord (Hamdouchi, 1992, p. 7). Veel jeugdbendes gebruiken geweld en zaaien een straatteer in bepaalde stedelijke gebieden waar de politie niet komt of durft te komen (Organisation Marocaine des Droits de l'Homme, 1994). De harde kern van deze bendes bestaat hoofdzakelijk uit drugsdealers en recidivisten. De drugsdealers hebben netwerken in betreffende wijken opgebouwd en hebben contra-technieken ontwikkeld om de controle van de stedelijke politie te omzeilen. In Casablanca bijvoorbeeld patrouilleren drugsdealers met motorfietsen waarbij de politie wordt geobserveerd (*al-Ittihad al-ichtiraki*, 3 november 2000). Ook tegen de politie doet zich regelmatig geweld voor. Afgelopen maand meldden Marokkaanse kranten gewapende confrontaties tussen veiligheidsagenten van de politie, douane en gendarmerie en een bende smokkelaars. Daarbij raakten negen veiligheidsagenten gewond (*Libération*, 10 mei 2001).

Om het tekort aan politiezorg te rechtvaardigen wijzen de politie en de gendarmerie op het gebrek aan middelen en op de angst voor klachten wegens de schending van de rechten van de mens. Veel leidinggevenden van de politie en de gendarmerie in de steden, maar ook op het platteland, stellen dat de rechten van de mens de boosdoener zijn (*al-Ittihad al-Ichtiraki*, 4 maart 2001). Volgens hen kan de politie nauwelijks meer hard optreden omdat de burgers snel klachten indienen bij de organisaties voor de rechten van de mens.

Vanaf 1999 heeft de Marokkaanse politie enkele malen cijfers gepubliceerd over bestrijding van criminaliteit (*al-Ittihad al-Ichtraki*, 17 september 1999). Deze cijfers zijn erg rudimentair en vooral bedoeld om de publieke opinie gerust te stellen. Deze pogingen worden niet voortgezet bij gebrek aan een structureel voorlichtings- en pr-beleid. De kritiek van burgers versterkt de verdedigingsmechanismen waardoor de politie haar identiteit en legitimiteit meer en meer bij de staat (en de koning) zoekt. Bovendien zorgen de corporatistische belangen van de afzonderlijke diensten voor isolement. De ene dienst verwijt de andere in gebreke te blijven. De kritiek van de burgers en maatschappelijk organisaties op het functioneren van de politie en gendarmerie hebben tot nu toe niet geleid tot een zelfanalyse en reflectie op de eigen praktijken.

De verwaarlozing van het personeel

Niet alleen de bevolking is ontevreden over de politie. Ook de politie-ambtenaren zelf klagen de laatste jaren over de kwaliteit van de politiediensten. 'Praten over de politie is een taboe, zegt een politieman: de politie is omkleed met staatsgeheimen. Maar achter de 'staatsgeheimen' schuilt alleen de zwakke rechtspositie en de misère van de dienders' (*Al-Ahdath al-Maghribiyya*, januari 2001).

Politieambtenaren hebben geen stemrecht en kunnen geen lid zijn van vakbonden. De dienders worden slecht betaald en werken onder moeilijke omstandigheden wegens de geringe budgetten, een zwakke infrastructuur en dat alles onder moeilijke arbeidsomstandigheden (*Libération Magazine*, 10 maart 2001). De gemiddelde politieagent ontvangt tussen de 1800 en 2200 Marokkaanse dirhams (tussen de 400 à 500 gulden) per maand (*Maroc Hebdo*, 25 juli 1998). Dit verklaart in zekere zin de verspreiding van de corruptie binnen de politieorganisatie (*al-Ittihad al-Ichtraki*, 17 september 1994). De politieorganisatie dreigt door onderbetaling en verspreiding van corruptie interne conflicten en tegenstellingen uit te lokken waardoor de politie zelf deel gaat uitmaken van sociale protesten. Dit terwijl het politie-apparaat een neutrale rol zou moeten spelen in belangenconflicten.

Het personeels- en opleidingsbeleid van de politie vormt geen prioriteit. Er zijn wel plannen maar deze zijn nog niet geconcretiseerd (interview van de minister El Midaoui, *al-Ittihad al-Ichtraki*, 10 december 1999). In de recente jaren zijn voorzichtige pogingen ondernomen om het personeelsbeleid te vernieuwen. De voornaamste daarvan zijn het in dienst nemen van vrouwen en de ontwikkeling van opleidingsbeleid. Het aantal vrouwelijke politie-ambtenaren is onbekend. De vrouwen worden vooral ingezet bij de verkeerpolitie. Zij worden niet ingeschakeld voor hulpverlenende taken, dit terwijl de Marokkaanse politie vaak te maken heeft met jeugd -en vrouwenzaken. Het opleidingsbeleid bestaat uit nieuwe trainingen en herscholing. Het draagvlak voor deze vernieuwingspoging is echter gering. Veel basispolitieagenten ervaren

dat beleid als een straf en een inperking (*al-Ahdath al-Maghribiyyat*, 11 mei 2001). De prioriteit lijkt eerder te liggen bij de bouw van politiebureau's (zie: Plan de développement économique et social 2000-2004, Rabat, juni 2000).

Enkele oorzaken interne crisis Marokkaanse politie

De ontevredenheid van zowel de bevolking als de politie-ambtenaren duidt op een interne crisis van het Marokkaans politiemodel. Aan deze crisis ligt ook een rechtsvacuüm over de taken, de rechtspositie van de politiefunctionarissen in de Marokkaanse samenleving en een achterhaald concept van openbare en veiligheid ten grondslag. Daarop richt ik nu de aandacht.

Een rechtsvacuüm: stagnerende wet- en regelgeving

De wetgeving over de politie is summier en stagneert. Een beperkt aantal wetten en regelingen regelen de status, rechtspositie, taak en werkwijze van de politie. Het merendeel daarvan dateert van meer dan dertig jaar geleden. De bevoegdheden van gouverneurs op dit terrein zijn neergelegd in een wet van 1956 en van 1977, de rol en missie van het ministerie van Binnenlandse Zaken zijn geregeld bij een wet van 1963. In deze wetgeving is niets geregeld met betrekking tot methoden en technieken van de handhaving van openbare orde en veiligheid. Dit laat veel ruimte aan de discretionaire bevoegdheden en willekeur van de gezagsdragers binnen de politieorganisatie. Bij koninklijke wet van 3 januari 1959 werd het gebruik van geweld door de politie geheel overgelaten aan de gouverneurs. De regelgeving met betrekking tot het optreden van individuele politieagenten bestaat praktisch niet. Slechts de twee artikelen 244 en 247 van het wetboek voor strafrecht bepalen dat politieagenten afgezet kunnen worden in gevallen van fouten. De geweldsbevoegdheden van de politie zijn niet omschreven in de Marokkaanse wetgeving.

Het rechtsvacuüm manifesteert zich het meest in de interne en externe controle op de politie. De ondergeschiktheid van de politie aan het recht en het democratisch gezag is een essentiële norm voor de democratische rechtsstaat. De politie heeft het legitieme monopolie van geweld en kan ingrijpen in het privé-domein en inbreuk maken op de grondrechten van de burgers. De sturing en de controle van het politieapparaat in een democratische rechtsstaat is daarom bij wet en recht geregeld. Deze controle is intern en extern gericht. Politie heeft daarom een verantwoordingsplicht jegens de hoge autoriteiten en de burgers voor wat betreft een adequate uitvoering van de toegewezen taken en bevoegdheden. Verantwoording impliceert immers ook de verplichting tot het geven van informatie over de rechtvaardiging van het handelen voor een publiek forum. Wat deze democratische normen betreft ontbreken met betrekking tot de handhaving van de openbare orde en veilig-

heid in de Marokkaanse rechts- en bestuurlijke verhoudingen de nodige juridische grondslagen.

Het rechtsvacuüm werkt verder door in de werkwijzen en methoden van de politie. Voor wat betreft de werkwijzen van de Marokkaanse politie ontbreken regels voor de bescherming van de burgers. De Marokkaanse organisaties voor de rechten van de mens melden van tijd tot tijd dat de politie nog steeds fysiek geweld en martelingen toepast bij het verhoren van verdachten. Om de criminaliteit te bestrijden voert de politie met enige regelmaat in alle Marokkaanse steden 'rafles' uit (razzia's). Doel van deze massale arrestaties is het aanhouden van personen die verdacht zijn van strafbare feiten en het 'schoonmaken' van onveilige buurten. Deze methode wordt sterk bekritiseerd door de mensenrechtenorganisaties, omdat deze leidt tot willekeurige en onrechtmatige aanhoudingen van onschuldige burgers (Organisation Marocaine des Droits de l'Homme, 5 januari 2000).

Burgers klagen regelmatig over gewelddadig politieoptreden dat zowel tijdens maatschappelijke protesten als in alledaagse situaties voorkomt. Het ontbreken van een formele klachtenregeling tegen politiegeweld en machtsmisbruik brengt echter ongewenste effecten met zich mee. Veel burgers dienen namelijk klachten in tegen individuele politieagenten. Leidinggevenden treffen soms vervolgens disciplinaire maatregelen tegen deze agenten. Deze hebben geen interne klacht- of beroepsmogelijkheid tegen de strafmaatregelen van hun chefs. Gevolg is dat het personeel, dat het toch al moeilijk heeft met de arbeidsomstandigheden en -voorwaarden, zich het slachtoffer voelt (*al-Ahdath al-Maghribiyyat*, januari 2001).

Ook de interne regelgeving is erg summier. De rechtspositie van de politiefunctionarissen is geregeld bij een besluit van de minister-president in december 1975. De politiefunctionarissen hebben noch intern noch extern de nodige rechtsbescherming. Het besluit geeft onder andere ruime bevoegdheden aan de directeur-generaal om disciplinaire maatregelen te treffen zonder overleg met de tuchtraad. De individuele politieagent heeft geen beroepsmogelijkheid. Recentelijk zijn de tuchtraaden overigens afgeschaft (*al-Ahdath al-Maghribiyyat*, 11 mei 2001)². Ook ten aanzien van het publiek ontbreekt voldoende rechtsbescherming. Er zijn geen klachtenregelingen die de burgers in staat stellen om klachten in te dienen tegen het optreden van de politie. Bestuurlijke organen, de politie inbegrepen, kunnen dan ook niet worden gecontroleerd. De huidige administratieve rechtspraak is niet toegankelijk voor de gewone bevolking die uiteindelijk dagelijks te maken heeft met machtsmisbruik door de politie (Boudahrain, 1999).

De politiefunctionarissen worden zich steeds bewuster van de vage missie die zij hebben in de nieuwe politieke verhoudingen en moeilijke

2 'Dit zijn onze problemen': anonieme brief van een aantal politieagenten ter gelegenheid van de 45 jaar bestaan van de Sûreté Nationale, *al-Ahdath al-Maghribiyya*, 11 mei 2001.

maatschappelijke omstandigheden. In de praktijk ervaren zij dagelijks dat de gehanteerde technieken verouderd zijn en dat de beschikbare middelen ontoereikend zijn. Zij zoeken steun bij hun leidinggevenden en krijgen daar onvoldoende gehoor. Dat leidt ertoe dat agenten zich op straat niet meer verantwoordelijk kunnen gedragen. Immers, de agenten ervaren dat zij aan zichzelf overgeleverd zijn. Zij moeten of eigen initiatief nemen of zich onthouden van optreden wegens gebrek aan dekking door de leiding. In beide gevallen ontstaat voor hen het risico om fouten te maken en door hun chefs gesanctioneerd te worden (*al-Ahdath al-Maghribiyyat*, januari 2001).

Een achterhaald concept van openbare orde en veiligheid

Openbare orde in Marokko behelst drie aspecten: openbare veiligheid (*sécurité publique*), openbare rust (*tranquilité publique*) en volksgezondheid (*salubrité publique*) (Basri, 1988). In het Marokkaans bestuur wordt - naar analogie van het Franse bestuursrecht - een onderscheid gemaakt tussen administratieve politie en gerechtelijke politie. De administratieve politie is belast met openbare orde en valt in feite onder de verantwoordelijkheid van alle gezagsdragers van het openbaar bestuur. De gerechtelijke politie is belast met de bestrijding van criminaliteit. Deze valt onder het toezicht van het openbaar ministerie. De staatsveiligheid staat voorop. Bij iedere staking of collectieve actie is het belang van de staat in het geding. Herstel van orde is daarom een taak van een centraal georganiseerde en gestuurde politiemacht en veiligheidsdiensten.

Onder de verantwoordelijkheid van de voormalige minister van Binnenlandse Zaken Driss Basri werd een strategie voor openbare orde en veiligheid ontwikkeld waarin de nadruk ligt op de staatsveiligheid. De politieke inlichtingenfunctie van de politie is belangrijker dan de zorg voor en de hulpverlening aan de burger. Dit wil zeggen toezicht houden op de algemene binnenlandse politieke situatie en op de justitiële en bestuurlijke bureaucratie. De politiediensten maken veelvuldig gebruik van verklikkers en werken in het geheim. De politie in Marokko is daarom een veiligheidspolitie en geheime staatspolitie³, die minder gericht is op de rechtshandhaving, de burger en bestrijding van criminaliteit. Omdat de volksvertegenwoordiging zowel landelijk als lokaal geringe bevoegdheden heeft op het terrein van openbare orde en veiligheid, kunnen de vraagstukken die te maken hebben met veiligheid en criminaliteit geen onderwerp worden van publiek debat en besluitvorming.

Door de sterke oriëntatie op de administratieve politie en de staatsveiligheid komt de politieorganisatie niet toe aan de strafrechtelijke

3 Dit politiemodel heerste in Nederland in de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden en gedurende de eerste decennia van de 19e eeuw (Haarman, J.W en Rijperda Wierdsma, J.V.).

handhaving en de bestrijding van criminaliteit. Dit verklaart dat het land geen plan heeft voor de preventie en bestrijding van criminaliteit (*al-Ittihad al-Ichtiraki*, 31 mei 2000). Het veiligheidsbeleid is daarom ook geen zorg geweest voor de regeringen van de afgelopen veertig jaar. Sinds het aantreden van de centrumlinkse regering begint hierin een lichte verandering te komen. De democratische partijen, met name de Socialistische partij USFP, de Onafhankelijkheidspartij (Istiqlal) en de Partij voor Vooruitgang en Socialisme (PPS) roepen op het parlement luider op tot de ontwikkeling van een nieuwe en moderne opvatting over (*al-Ittihad al-Ichtiraki*, 31 mei 2000) en een nationale strategie voor de veiligheid (*Bayane al-Youm*, 20 november 2000). De urbanisering en de daarmee samenhangende hoge werkloosheid en marginalisering van grote groepen in de steden drukken sterk op de politie-organisaties. Zij maken de traditionele opvatting over de veiligheid achterhaald (*al-Ittihad al-Ichtiraki*, 17 september 1994).

Veiligheid en rechtshandhaving blijft door het huidig rechtsvacuüm een schemerig domein, dat afgeschermd is tegen de blik van 'buitenstaanders'. Noch de burgers, noch de volksvertegenwoordiging, noch de wetenschap hebben zicht op dat domein. Marokko kent nauwelijks een onderzoekstraditie op dit terrein. Kennis over criminaliteits- en veiligheidsvraagstukken is zeer gering. Betrouwbare periodieke cijfers over criminaliteit ontbreken. De verschillende instanties die daarmee te maken hebben (politie, gendarmerie, Justitie) rapporteren tegenstrijdige en valse cijfers (Ringa, 1998, pp. 91-94). Daarnaast bestaat geen kennisinfrastructuur op de universiteiten en onderzoekscentra die zich structureel bezighouden met veiligheid en criminaliteit. Er verschijnt ook geen vaktijdschrift op dit terrein (Amzazi, 1997, p. 27).

Hoop en hoge verwachtingen

Het aantreden van de nieuwe regering in 1998, bestaande uit partijen die ruim veertig jaar oppositie tegen het bewind hebben gevoerd, heeft de bevolking hoopvol gestemd. De hoge verwachtingen werden geaccentueerd door de open en vrije koers van de nieuwe koning en de hervormingsplannen van de nieuwe regering. In november 1999 heeft de koning de daad bij het woord gevoegd en zette hij de almachtige minister van Binnenlandse Zaken Basri af. Hij benoemde nieuwe gouverneurs en gaf bij hun benoeming aan dat de overheid een nieuw concept van gezag zou moeten ontwikkelen. Hij maakte daarbij gewag van dienstbaarheid van het bestuur aan de burgers.

Veel waarnemers beschouwen Basri als de drijvende kracht achter de willekeur van politie en veiligheidsdiensten tegen de burgers. De intensiteit en schaal van de schendingen van de mensenrechten door de politiediensten zijn, sinds de nieuwe regering van Youssoufi, in vergelijking met voorheen aanzienlijk afgenomen (1998). Maar de politie en veiligheidsdiensten blijven volgens de Marokkaanse mensenrechten-

organisaties nog steeds verantwoordelijk voor veel geweld tegen betogers. Gevallen van martelingen en willekeurige aanhoudingen doen zich nog steeds met enige regelmaat voor (US Departement of State, 1998 en 1999).

De Marokkaanse politie lijkt moeilijkheden te ervaren in de huidige overgangperiode. Enerzijds verwachten de koning, de nieuwe centrum-linkse regering en de bevolking van haar respect voor de rechten van de burgers. Anderzijds treedt de politie nog steeds op volgens de oude repressieve werkwijzen. Bij gebrek aan een operationalisering van het nieuwe concept van gezag blijven de concepten en strategieën voor de handhaving van openbare orde en veiligheid van voormalige minister Basri theoretisch en praktisch consistenten dan menigeen denkt.

Op het ogenblik werkt de Marokkaanse overheid nog steeds met het gedachtegoed van de oude minister van Binnenlandse Zaken Basri, zeker wat betreft het terrein van openbare orde en veiligheid. Naarmate de politie wordt geconfronteerd met situaties waarop zij niet goed is voorbereid, dreigt zij hierop onaangepast te reageren en terug te grijpen op de oude beproefde methodes. Hierdoor zal haar optreden legitimiteit verliezen. Gevolg is dat de politie minder kan rekenen op de medewerking en instemming van de burgers. Zij krijgt dan te maken met moeilijke situaties waar zij er alleen voor komt te staan. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het geringe aantal reacties dat de politie van Casablanca kreeg van de bevolking toen zij deze vroeg om mee te werken aan de bestrijding van jonge delinquenten (*Libération Magazine*, 10 mars 2001). In een democratie is effectief politiewerk immers afhankelijk van de instemming en de medewerking van de burgers.

Een toenemende druk vanuit de Marokkaanse *civil society* gecombineerd met interne kwetsbaarheden van de politie kunnen bij gebrek aan fundamentele veranderingen leiden tot de implosie van de politieorganisatie. De organisatie lijdt aan structurele gebreken in het management (personeel, kennis), de infrastructuur (gebouwen) en de logistiek (dienstauto's, benzine, enzovoort). Dit houdt veel afbreukrisico's in. Tegelijkertijd wordt, zowel door het gezag als door de bevolking, veel verwacht van de politie. Deze gespannen situatie kan omslaan in een hernieuwd autoritarisme, waarbij de politie vanuit een defensieve en agressieve houding haar frustraties op de bevolking afreageert. Denk aan de politie in landen van het voormalig Oostblok (Rusland, Roemenië, enzovoort).

Een nieuw concept voor veiligheid is daarom een *conditio sine qua non* voor een nieuwe verhouding tussen de staat en de burgers. Een politie die de nodige orde en stabiliteit tijdens de huidige democratische transitie kan bieden, vraagt om een gedegen rechtsbescherming voor burgers en politiefunctionarissen en om een vernieuwing van de politieorganisatie. Operationalisering van zo'n concept vraagt op zijn beurt om een open, responsieve en verantwoordelijke politie die wordt geleid door bestuurders die zich bewust zijn van de zorgen en verwachtingen van de

bevolking met betrekking tot de maatschappelijke veiligheid en van de werkwijzen en prestaties van het politie-apparaat.

Literatuur

Al-Ahdath al-Maghribiyya

Ook de politie huilt

Januari 2001

Amzazi, M.

Morocco; criminal law, criminal justice and criminal sciences

The Hague, Kluwer Law International,

World encyclopedia of criminal law,

1997, p. 26

Basri, D.

L'agent d'autorité

Rabat, Imprimerie Royale, 1972

Basri, D.

L'administration territoriale; l'expérience marocaine

Paris, Dunod, 1988

Basri, D., M. Rousset

Droit Administratif Marocain

Imprimerie Royale, Rabat, 1988

Bayane al-Youm

Inbreng van de PPS-fractie tijdens het

debat over de begroting van binnen-

landse zaken voor 2001

20 november 2000

Bayane al-Youm

Veiligheid en samenleving; scheiding

van perspectieven

03 mei 2001

Benabdallah, M.

La police administrative dans le système juridique marocain

Publications APREJ, Rabat, 1987

Boudahrain, A.

Le nouveau Maroc politique; quel avenir?

Société d'Édition et de Diffusion al

Madariss, Casablanca, 1999

Brispierre, P.

Rapport d'information fait à la suite

d'une mission effectuée au Maroc du

30 septembre au 3 octobre 1999,

rapport no. 123, Commission des

Affaires Étrangères du Sénat (France),

Paris, janvier 2000

Cubertafond, B.

Le système politique marocain

L' Harmattan, Paris, 1997

Daoudi, Y.

De tijd van de angst in Marokko

al-Ittihad al-Ichdiraki, 26 april 2001

Haarman, J.W.

Geschiedenis en inrichting der politie in

Nederland

Alphen aan den Rijn, 1933

Hamdouchi, M.

Le prix de la blessure

Imprimerie Hazzaz, Fès, 1992

Libération Magazine

Pourquoi la police n'est jamais là où on

en a besoin ?

10 maart 2001

Maroc Hebdo

Le quotidien des agents de police

25 juli 1998

Moatassime, M.

Bilan et perspectives

30 ans de Vie Constitutionnelle

Revue Marocaine de droit et

d'économie de développement, nr. 30,

1993, pp. 11-41

Observatoire Marocain des Prisons

La situation des prisons au Maroc,

Rapport Annuel 2000-2001

Rabat, mei 2001

Organisation Marocaine des Droits

de l'Homme

La sauvegarde du droit à la sécurité;

Une obligation de l'Etat

Rabat, 27 april 1994

Organisation Marocaine des Droits de l'Homme

Memorandum à monsieur le ministre de l'Intérieur pour la mise en oeuvre du nouveau concept de l'autorité

Rabat, 5 januari 2000

Premier Ministre

Plan de Développement Économique et Social 2000-2004, Rabat, juin 2000

Rijperda Wierdsma, J.V.

Politie en Justitie; een stude over Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek

Zwolle, 1937

Ringa, R.

Regards sociologiques sur la délinquance juvénile au Maroc

Imprimerie Fédala, Mohammedia, 1998

US Departement of State.

Morocco Country Report on Human Rights Parctices for 1998 and 1999

Washington, 1998/1999

Een loodzware erfenis

Geschonden mensenrechten in Marokko

I. van der Valk*

Ze worden wel de ‘jaren van lood’ genoemd, de vier decennia die verstreken zijn sinds Marokko in 1956 onafhankelijk werd tot halverwege de jaren negentig, toen de eerste aarzelende stappen op weg naar ‘democratisering’ werden gezet. Gedurende deze veertig jaren heeft Marokko vele en ernstige schendingen van de rechten van de mens gekend die, volgens de criteria van het internationaal recht, voor bijna honderd procent kunnen worden beschouwd als misdaden tegen de mensheid (Berrada, 2001). In bijna alle gevallen gaat het hier om misdrijven gepleegd door/onder verantwoordelijkheid van de staat.

Vanaf het begin van de jaren negentig doet de toenmalige koning Hassan II pogingen om een proces van ‘democratisering’ op gang te brengen. De factoren die tot deze verandering hebben geleid bevinden zich op verschillende niveaus, zowel nationaal als internationaal: de val van de muur; de gevoelde noodzaak om de invloed van het groeiende islamisme terug te dringen; de toenemende sociale problemen zoals armoede, werkloosheid en sociale uitsluiting; de politieke druk die vanuit binnen- en buitenland wordt uitgeoefend, met name ook vanuit de Europese Unie en de Verenigde Staten, om de mensenrechten te respecteren en een meer democratische koers te varen. Een belangrijk doel van de ingezette veranderingen is om de oppositie ertoe te brengen deel te nemen aan de regering. Een langdurig proces van onderhandelingen met de oppositie onder leiding van de sociaal-democratische USFP (Union Socialiste des Forces Populaires) vangt aan. Het archaïsche staatsapparaat, de *Makhzen*¹, dat in het Hassan tijdperk wordt gekenmerkt door corruptie, cliëntelisme en politieke onderdrukking (Waterbury 1975; Obdeijn, De Mas e.a., 1999, p. 161) moet worden gemoderniseerd en aangepast aan de eisen van mondialisering. Er worden diverse grondwetswijzigingen doorgevoerd. In de grondwet die op 4 september 1992 wordt aangenomen, wordt bevestigd dat het koninkrijk van Marokko belang hecht aan de Rechten van de Mens, zoals deze wereldwijd worden erkend. In de constitutionele hervorming van 1996 wordt een tweekamersysteem ingesteld met directe verkiezingen van de Vergadering van Afgevaardigden. Er wordt een Raad voor de Mensenrechten (1990) en zelfs een ministerie voor Mensenrechten (1993) ingesteld. Marokko ratificeert bovendien verschillende internationale verdragen: het

* De auteur is werkzaam als onderzoekster bij de Faculteit Geesteswetenschappen, Department of Discourse Studies, Universiteit van Amsterdam.

Verdrag tegen Martelingen, het Verdrag van de Rechten van het Kind, het Verdrag tegen alle vormen van Discriminatie van Vrouwen, het Verdrag met betrekking tot de Bescherming van Buitenlandse Arbeiders en hun Families.

In 1997 vinden – opnieuw sterk gemanipuleerde – verkiezingen plaats waaraan voor het eerst kandidaten van een islamistische partij deelnemen. In 1998 treedt tenslotte een regering ‘van verandering’ (*d’alternance*) aan, gevormd door oppositieleider Youssoufi Abderrahman van de USFP. Intussen zijn enkele honderden politieke gevangenen vrijgelaten, 190 doodstraffen omgezet in gevangenisstraffen, ballingen teruggekeerd uit het buitenland en verdwenenen wier bestaan tot dan toe door het regime altijd ontkend was, vrijgelaten uit de kerkers (330 personen in 1991). Eindelijk komt er ruimte voor de ontwikkeling van basisorganisaties.² De persvrijheid wordt niet langer systematisch aan banden gelegd. Er verschijnen nieuwe kranten, bladen en periodieken. Hoewel een aantal onderwerpen taboe blijft worden oppositionele activiteiten, het leveren van kritiek en open debatten over de mensenrechtensituatie steeds meer getolereerd.

Na de dood van koning Hassan II en de troonsbestijging van zijn opvolger Mohamed VI komt dit proces in een stroomversnelling. Het regime als zodanig verandert echter niet wezenlijk, hoewel sommige hoofdrolspelers uiteindelijk worden vervangen, zoals de minister van Binnenlandse Zaken, Driss Basri die een zware verantwoordelijkheid draagt voor de mensenrechtenschendingen. Een groot deel van de oude garde van adviseurs en medewerkers blijft echter onder de nieuwe koning op zijn post.

In dit artikel wordt, na een korte terugblik, de huidige stand van zaken met betrekking tot de mensenrechten in Marokko besproken. Hoe gaat het ‘nieuwe Marokko’ met het verleden om: worden de feiten uit het verleden erkend, de slachtoffers schadeloos gesteld en de daders bestraft? Welke zaken blijven onopgehelderd en vooral is er sinds het aantreden van de nieuwe koning nog steeds sprake van politieke onderdrukking, in Marokko, maar ook in de Westelijke Sahara, de voormalige Spaanse kolonie die in 1975 door Marokko werd geannexeerd? Moet Nederland in bilaterale contacten en in het EU-verband, zoals in het verleden, aandacht blijven vragen voor de mensenrechtensituatie in Marokko?

1 Het Marokkaans- Arabische woord Makhzen betekent entrepôt, de pakhuizen van het paleis waar in de tijd van de sultan de geschonken of ontvreemde goederen werden opgeslagen.

2 Er zijn op dit moment in Marokko veel organisaties actief op het gebied van mensenrechten, de rechten van vrouwen, lokale ontwikkeling, culturele ontwikkeling en tegen corruptie en werkloosheid.

Terugblik

De grote lijnen van de politieke repressie tijdens de 'jaren van lood' zijn op initiatief van de mensenrechtenbeweging in Marokko en daarbuiten in de afgelopen jaren vele malen onder de aandacht gebracht van de internationale publieke opinie (zie onder meer Perrault, 1990).

Tijdens het bewind van koning Hassan II houden systematische intimidatie en terreur de bevolking onder de duim. Verklikkers van de veiligheidsdienst voeren tot in het buitenland een schrikbewind. Angst beheerst het sociale klimaat. Iedere vorm van politieke oppositie wordt wreed onderdrukt. Dit is het terrein dat door koning Hassan wordt aangeduid als zijn 'geheime tuin'.

Oppositieleiders zoals Mehdi Ben Barka in 1965 in Parijs en Omar Benjelloun in 1975 in Casablanca worden uit de weg geruimd of verdwijnen voor jaren achter de tralies, zoals Abraham Serfaty.

Vele burgers, jongeren uit de sloppenwijken en zelfs kinderen 'verdwijnen' in geheime gevangenissen om soms nooit meer terug te komen. De militairen die betrokken waren bij de staatsgrepen van 1971 en 1972 verdwijnen zelfs achttien jaar lang in de duistere kerkers van een militair fort bij een klein afgelegen dorp in de Atlas aan de rand van de woestijn: het beruchte Tazmamart, waar bijna de helft van hen de dood vindt.

Veel Saharanen verdwijnen wegens (vermeende) activiteiten voor onafhankelijkheid, pro bevrijdingsbeweging Polisario of uit verzet tegen de Marokkaanse controle over het gebied van de Sahara. Vele Saharane vrouwen, ouderen en kinderen verdwijnen wegens hun familiebanden met opposanten.

Systematische martelingen in illegale detentiecentra, veroordelingen in schijnprocessen en andere schendingen van mensenrechten vormen het lot van de vele vakbondsstrijders, studenten, scholieren, mensenrechtenactivisten en politieke opposanten die het wagen om actie te voeren of simpelweg hun mond open te doen.

Volksoptstanden waarbij steeds tientallen tot honderden doden vallen worden hardhandig onderdrukt: in 1958 in de Rif; in 1973 in de Atlas; in 1965 in Casablanca; in 1981 opnieuw in Casablanca na afloop van een algemene staking; in 1984 in Marrakech en Tetouan; in 1990 in Fez en Tanger opnieuw na afloop van een algemene staking.

De onderdrukking gaat door

Hoewel de situatie in de jaren negentig zoals hierboven is aangegeven geleidelijk is verbeterd en koning Mohamed VI expliciet is in zijn politieke wil om Marokko om te vormen tot een rechtsstaat waar de mensenrechten gerespecteerd worden, worden deze rechten, zij het in mindere mate dan voorheen, nog steeds geschonden (zie onder meer Liste Maghreb; www.amnesty.org, FIDH, 2000). De algehele politieke situatie blijft na twee jaar Mohamed VI instabiel en verontrustend te noemen. De

politieke veranderingen zijn tot op heden te weinig vergaand om daadwerkelijk te kunnen spreken van democratisering. De doorgevoerde hervormingen zijn onvoldoende om een wijziging in de aanpak van het oude systeem te bewerkstelligen. Op sociaal gebied is geen enkel probleem wezenlijk aangepakt. Niet alleen doen zich nieuwe gevallen van politieke onderdrukking voor, vele zaken uit het verleden zijn onvoldoende opgelost of vormen het voorwerp van controverses tussen de regering en de nationale en internationale mensenrechtenbeweging. Twee dossiers trekken in het bijzonder de aandacht: de verdwijningen en de situatie in de Westelijke Sahara. Het volgende overzicht is niet uitputtend, maar verschaft, door de gegeven voorbeelden, inzicht in het soort schendingen die nog steeds aan de orde zijn in het 'nieuwe Marokko'.

– Een van de best georganiseerde bewegingen in Marokko, is de beweging van werkloze academici (Mouvement Démocratique des Chômeurs de Maroc, MDCM). Hun aantal wordt geschat op honderdduizend. Veertigduizend van hen heeft zich, naar zeggen, aan deze organisatie verbonden. De MDCM organiseert met name vreedzame acties, zoals hongerstakingen en sit-ins voor openbare gebouwen. De academici protesteren tegen de werkloosheid en eisen een actieve bijdrage te kunnen leveren aan de ontwikkeling van hun land. Hun acties worden zeer vaak beantwoord met traangas en politiegeweld waarbij regelmatig gewonden vallen, met arrestaties en veroordelingen.

– Meer dan honderd activisten van de Partij de l'Avantgarde Démocratique Socialiste werden opgepakt en veroordeeld omdat zij in juni 1997 hadden opgeroepen tot een boycot van gemeenteraads- en parlementsverkiezingen.

– Onafhankelijke kranten die de staat in te scherpe bewoordingen bekritisseren, riskeren nog steeds tijdelijk te worden verboden. Dit overkwam de weekbladen *Le Journal*, *As-Sahifa* en *Demain* in november 2000. Ook journalisten riskeren nog steeds gevangenisstraffen en boetes, met name als zij de islam, de monarchie of de status van de Westelijke Sahara ter discussie stellen. Dit overkwam onlangs de journalisten Aboubakr Jamaï en Ali Amar van *Le Journal*. Sinds januari 2001 werden drie buitenlandse weekbladen aan censuur onderworpen. Op 14 mei jongstleden nog werd het Franse weekblad *Courrier International* zonder motief uit de handel genomen nadat het een cartoon van koning Mohamed VI had gepubliceerd.

– Op 6 oktober 2000 werd kapitein Adib van de Forces Armées Royales (FAR) tot een gevangenisstraf van twee en een half jaar veroordeeld. Hij kreeg geen gelegenheid zijn verweer te voeren bij de rechtbank. De kapitein had in een interview met een Franse journalist zijn beklag gedaan over corruptie binnen zijn diensteenheden.

– Tijdens een actie van de mensenrechtenbeweging in Tazmamart in oktober 2000 werden journalisten van het Franse televisieprogramma *FR 3* gearresteerd. Ook de hoofdredacteur van het persbureau *AFP* in Rabat werd in november 2000 uitgewezen.

– Op 16 mei 2001 werden zesendertig mensenrechtenactivisten veroordeeld, waaronder leiders en leden van de *Association Marocain des Droits Humaines* (AMDH) en het *Forum Justice et Vérité* (FJV). Ze werden veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf en 3000 DH (f 600,-) boete, naar aanleiding van hun deelname aan een sit-in op de dag van de Rechten van de Mens op 10 december 2000. Tijdens deze actie tegen straffeloosheid werd de berechting van een aantal, met naam en toenaam aangeduide, personen geëist die tijdens de ‘jaren van lood’ betrokken zijn geweest bij de verdwijningen, martelingen en buitenrechtelijke executies. Het proces van de zesendertig kenmerkte zich, aldus een communiqué van de AMDH, door onregelmatigheden en pressie op de rechterlijke macht door de overheid. Deze opmerkelijk harde reactie van de autoriteiten op een vreedzame actie wordt beschouwd als een terugkeer naar de oude praktijken en heeft nationaal en internationaal geleid tot heftige protesten.

– Ook 130 leden van de verboden Islamitische organisatie *Al Adl wal Ihsan* (Gerechtigheid en Liefdadigheid) werden na een actie voor legalisatie van hun organisatie op 10 december 2000, de dag van de Rechten van de Mens, gerechtelijk vervolgd.

– Volgens Amnesty International telt Marokko nog steeds zestig politieke gevangenen, met name uit de beweging van Islamisten en Saharanen. Het gaat met name om leden van Islamitische organisaties die in de jaren zeventig, tachtig en negentig werden veroordeeld en om Saharanen die in 1998 na demonstraties om onafhankelijkheid gearresteerd werden. Van hen zit de Saharaan Mohammed Daddach het langst gevangen. Hij werd in 1979 veroordeeld wegens een poging tot desertie bij de Marokkaanse veiligheidstroepen. Daarnaast werden in de jaren negentig en daarna vele personen voor korte periodes, variërend van enkele dagen tot enkele maanden, gedetineerd, uitsluitend wegens het uiten van hun mening.

– Vele andere, kleine en grote misstanden duren voort, zoals de corruptie en de situatie in overbevolkte gevangenissen waar de leefomstandigheden miserabel zijn, zoals een recent rapport van de *Observatoire Nationale de Prison* laat zien (zie *L'Économiste*, 25 mei 2001).

De situatie in de Westelijke Sahara

In het algemeen is de mensenrechtensituatie in de Westelijke Sahara dramatisch slechter dan die in Marokko. In de Westelijke Sahara staat de vrijheid van meningsuiting nog steeds onder zware druk. Er zijn praktisch geen politieke partijen, maatschappelijke organisaties of onafhankelijke media. Het is de bevolking nauwelijks toegestaan om contacten te onderhouden met buitenlanders. Voormalige verdwenen politieke gevangenen worden voortdurend in de gaten gehouden. Nog steeds vinden er onrechtmatige processen plaats. Zo werden na vreedzame demonstraties in Lemseyed (februari 1998) twintig mensen in Agadir veroordeeld

tot straffen van drie maanden tot twee jaar zonder dat onderzoek plaatsvond naar de martelingen die zij ondergingen. Zij werden geslagen, gedwongen op stokken en flessen te zitten en sigaretten werden op hun lichaam uitgedrukt. Hoewel minder vaak dan voorheen, komt het nog steeds voor dat de periode van verzekerde bewaring willekeurig wordt verlengd en dat mensen op geheime plaatsen worden vastgehouden en gemarteld. Amnesty International (1999a, p. 11) maakt bijvoorbeeld melding van de arrestatie van Hammed Ali Hamid in mei 1997 in Layoune. Hij werd elf dagen op een geheime plaats gevangen gehouden, geslagen en gemarteld. Zo werd hij aan zijn polsen vastgebonden achter een auto en in cirkels rondgereden op de binnenplaats van de gevangenis. Na zijn vrijlating werd het hem verboden zich te laten behandelen in een ziekenhuis. Veel Saharanen zijn nog steeds verdwenen.

De verdwijningen

Tussen het begin van de jaren zeventig en de jaren negentig verdwenen vele Marokkanen en Saharanen in geheime detentiecentra zoals in Agdz, Qal'at M'Gouma, Laayoune en Tazmamart. De Federation International des Droits de l'Homme noemt een aantal van zeshonderd tot twee à drieduizend (FIDH, 2000, p. 9). Amnesty International vermeldt een aantal van negenhonderd. Zeker vierhonderdvijftig van hen zijn nog steeds niet teruggekeerd en hun zaak is tot nu toe niet opgehelderd. Gezien de problemen die zich voordoen bij het verzamelen van informatie over schendingen van mensenrechten in de Sahara zijn over veel van hen onvolledige gegevens beschikbaar. Amnesty International vermeldt dat onder degenen die nog steeds zijn verdwenen tenminste elf mensen zestig jaar of ouder waren toen zij verdwenen, tenminste zeventig van hen vrouwen waren en tenminste acht van hen kinderen onder de achttien jaar (Amnesty International, 1999, p. 3).

Meer dan honderd verdwenenen stierven in geheime gevangenschap. Onder hen een groot deel van de militairen die in Tazmamart gevangen zaten. Tot op heden zijn hun stoffelijke resten niet aan de familie overgedragen. Overdracht van de stoffelijke resten van hen die stierven in geheime detentie is een belangrijk actiepunt van de mensenrechtenbeweging. Twee andere aandachtspunten zijn de berechting van de daders en de schadeloosstelling van de slachtoffers.

Straffeloosheid

De straffeloosheid (*l'impunité*), het vrijuitgaan van degenen die verantwoordelijk zijn voor de verdwijningen en ander mensenrechtenschendingen, vormt één van de grote conflictpunten tussen de nationale en internationale mensenrechtenbeweging en de Marokkaanse autoriteiten. Straffeloosheid is, aldus Amnesty International, een centrale zorg overal in de wereld waar mensenrechten zijn geschonden. Voorstanders

van straffeloosheid wijzen erop dat de overheid impliciet haar verantwoordelijkheid erkent door de slachtoffers financieel tegemoet te komen. Zij wijzen op praktische en juridische problemen en zijn van mening dat de inspanningen vooral moeten zijn gericht op verzoening en ontwikkeling van het land.

Tegenstanders achten het begrijpelijk dat de staat geen onderzoek, laat staan rechtspleging, wenst, aangezien de staat zelf in eerste en laatste instantie verantwoordelijk is voor de gepleegde schendingen van de mensenrechten. Het hele traject, van het uitstippelen van oppressief beleid tot het vuile-handen-werk van de beulen valt onder de verantwoordelijkheid van de *Makhzen*. Zij wijzen erop dat rechtspleging één van de belangrijkste garanties vormt om te voorkomen dat het staatsapparaat, dat immers nauwelijks is hervormd, opnieuw in dezelfde fouten vervalt. Er valt ook wel wat af te dingen, zo stellen zij, op de erkenning door het regime van zijn verantwoordelijkheid voor de politieke onderdrukking. Deze is onder binnen- en buitenlandse druk tot stand gekomen. Bovendien, zo gaat het argument, hebben de hoogste autoriteiten hun verantwoordelijkheid niet ten volle erkend, maar slechts via de door de koning ingestelde Nationale Commissie voor de Mensenrechten (CNCDDH). Deze commissie wordt door de mensenrechtenbeweging sterk bekritiseerd wegens haar slechte functioneren. Zo geeft zij onder meer systematisch te lage schattingen van het aantal slachtoffers. Een veel principiële fout van de CNCDDH is, zo wordt gesteld, dat zij bij de weergave van de feiten de schuldigen representeert als slachtoffers en de slachtoffers aanwijst als schuldigen; dit onder meer waar zij aan de staat gratie heeft gevraagd voor de slachtoffers van staatsmisdrijven, aangeduid als 'personen die betrokken waren bij aanslagen op de staatsveiligheid'.

In een bespreking van de straffeloosheid wijst de *Federation Internationale de Ligues des Droits de l'Homme* (FIDH, 2000, p. 14) op het feit dat er een belangrijk verschil is tussen Marokko en andere landen die in het verleden te maken kregen met het fenomeen van verdwijningen: in Marokko zijn veel mensen levend teruggekeerd. Deze overlevenden kunnen een bijdrage leveren aan de onthulling van de feiten en de vaststelling van verantwoordelijkheid daarvoor. De FIDH noemt hun getuigenis zelfs een 'erfgoed' voor zowel het Marokkaanse volk als de hele mensheid. Er verschijnen dan ook steeds meer boeken met getuigenverklaringen van voormalig verdwenenen (zie Bourequat, 1993; Oufkir, 2000; Oufkir, 1999; Marzouki, 2000; Raiss, 2000).

Verzoening, zo zeggen de voorstanders van berechting van de daders en hun opdrachtgevers, is wellicht een thema in landen waar conflicten tussen groepen burgers hebben plaatsgevonden, maar niet in Marokko, waar sprake is geweest van staatsterreur. In een interview met het Marokkaanse dagblad *Al-Bayane* van 14 april 2000 wees mr. Pierre Truche, voorzitter van de Commissie voor de Mensenrechten in Frankrijk, op het belang van gerechtigheid voor de slachtoffers. Het lijden van de slachtoffers moet worden erkend, zo stelde hij. Verzoening loopt via gerechtig-

heid. Voordat hij premier werd in Marokko nam ook Abderrahman Yousoufi het in een toespraak over de verdwijningen in Marokko op voor de slachtoffers. Hij eiste onder meer vervolging van de verantwoordelijken en een hervorming van het rechtssysteem, met name met het oog op een werkelijke onafhankelijkheid van dit systeem (Berrada, 2000, p. 15). Ook Amnesty International heeft haar bezorgdheid uitgesproken over het gebrek aan duidelijkheid met betrekking tot de procedures en het tijdsplan voor afhandeling van de dossiers van de slachtoffers, het vraagstuk van de berechting van de daders en het lot van degenen die nog steeds verdwenen zijn. Drie principes, aldus voorzitter Pierre Sané van Amnesty International, moeten het land leiden om in het reine te komen met het verleden: waarheid, gerechtigheid en genoegdoening.

Ook de door de regering ingestelde beroepscommissie, die moet vaststellen of slachtoffers in aanmerking komen voor een vergoeding, is omstreden. De kritiek betreft zowel de procedure die is gevolgd bij de instelling van de commissie als haar samenstelling en functioneren. Getwijfeld wordt aan haar onafhankelijkheid en gewezen wordt op het gebrek aan transparantie en de beperkte invulling van haar mandaat: slechts een beperkt aantal slachtoffers, vooral de verdwenenen, ontvangt een beperkte uitkering, die bovendien niet wordt gegeven aan voormalig politieke gevangenen en aan andere slachtoffers zoals degenen die, na te zijn gemarteld, zonder vorm van proces werden vrijgelaten. Tot op heden hebben zesduizend personen een claim ingediend ter compensatie van de mishandelingen en martelingen waarvan zij slachtoffer werden.

Conclusie

Hoewel de zittende regering uiting heeft gegeven aan haar politiek wil om een staat op te bouwen waar de mensenrechten gerespecteerd worden, is het huidige Marokko nog geenszins een rechtsstaat te noemen. Er wordt weliswaar steeds minder melding gemaakt van martelingen, mishandelingen en politieke arrestaties, maar toch doen zich nog veelvuldig schendingen van mensenrechten voor, met name ook in de Westelijke Sahara. Veel kwesties uit het verleden zijn bovendien onvoldoende afgehandeld, vooral wat betreft de verdwijningen. Minimaal zouden de slachtoffers schadeloos moeten worden gesteld, de daders berecht en de stoffelijke resten van hen die zijn overleden, aan de families moeten worden overgedragen. Er moet opheldering worden verschaft over het lot van degenen die nog steeds verdwenen zijn. Zoals Pierre Sané van Amnesty International het stelde, zijn verdwijningen niet alleen misdaden van het verleden, maar zij vormen een voortdurende schending van de rechten van slachtoffers en hun naaste familieleden op waarheid en gerechtigheid (Amnesty International, 24 april 2001, p. 1). De kloof tussen het officiële discours over de rechtsstaat en het respect voor de mensenrechten blijkt bij uitstek uit de recente veroordeling van 36 leiders en leden van mensenrechtenorganisaties wegens deelname aan een vreed-

zame actie waarin berechting van de daders van mensenrechtenschendingen werd geëist. De vraag dringt zich op of Mohammed Tozy, deskundige op het gebied van de Marokkaanse monarchie, niet een te optimistisch beeld schetste waar hij stelde: 'de Staat wil de mensenrechten niet langer schenden, maar weet niet hoe deze te respecteren' (*Le nouvel observateur*, nr. 1903, 26 april 2001). Tegenover zijn positieve opvatting staat de pessimistische optiek volgens welke Marokko langzaam terugglijdt in het oude systeem. Hoe het ook zij, in beide scenario's blijft internationale publieke en diplomatieke waakzaamheid geboden.

Literatuur

Berrada, A.

La defense de l'impunité est irrecevable
[fvj.france@club-internet.fr], 2001

Bourequat, A.

Dix-huit ans de solitude; Tazmamart
Paris, Michel Lafon éditions, 1993

Maghraoui, A.

Maroc; l'autorité politique en crise
Centre d'études internationales de
l'Université de Princeton, 2001

Marzouki, A.

Tazmamart cellule 10
Paris, Tarik/ Paris-Méditerranée, 2000

Obdeijn, H., P. de Mas e.a.

Geschiedenis van Marokko
Amsterdam/Leuven, Bulaaq/Van
Halewijck, 1999

Oufkir, Fatéma

Les jardins du roi
Paris, Éditions Michel Lafon, 2000

Oufkir, M., M. Fitoussi

La prisonnière
Paris, Grasset, 1999

Perrault, G.

Notre ami le Roi
Paris, Stock, 1990

Raiss, M.

Memoires
El Ittihad el Ishtiraki, 23 januari-2 april
2000

Waterbury, J.

Le commandeur des croyants
Paris, PUF, 1975

Fédération internationale des Ligues des Droits de l'Homme (FIDH)

*Mission internationale d'enquete; les
disparitions forcées au Maroc: répondre
efficacement aux exigences de vérité et
de justice*

No 298, Novembre 2000

<http://www.amnesty.org>

<http://www.amnesty.org>

*Morocco/ Western Sahara, 'Turning the
page'; achievements and obstacles*
1999a

<http://www.amnesty.org>

*Morocco/Western Sahara, Addendum
to 'Turning the page'; achievements and
obstacles*

1999b

<http://www.amnesty.org>

*Annual Report 2000; Morocco/Western
Sahara*
2000

Liste Maghreb

Listemaghreb-ddh.sgdg.org

Marokkaanse migratiepolitiek

Controle op arbeidsmigranten en hun valuta

S. Bouddouf*

De Marokkaanse staat onderhoudt een bijzondere band met 'haar onderdanen' in het buitenland: een Marokkaan dient eeuwig loyaal te blijven aan de Marokkaanse overheid. In de loop der jaren heeft deze overheid dan ook een reeks beheersinstrumenten ontwikkeld om deze loyaliteit af te dwingen. De kern van de Marokkaanse migratiepolitiek is gelegen in de handhaving van sterke economische en religieuze banden tussen de migranten en de Marokkaanse staat. Naarmate migranten zich bewust worden van de nieuwe identiteit in Europa en trachten zich los te maken van invloeden van de Marokkaanse overheid, worden de beheersinstrumenten aangepast. De bemoeienis van de Marokkaanse overheid met migranten heeft echter een keerzijde. Ten eerste worden migranten belemmerd om zich te ontwikkelen tot volwaardige burgers van de vestigingslanden. Verder verhoogt de bemoeienis van de Marokkaanse overheid de onderlinge spanningen tussen de Marokkaanse groepen en werkt hun integratie tegen.

In dit artikel ga ik in op zowel de economische als politieke betekenis van migratie voor de Marokkaanse overheid. Vervolgens bespreek ik de Marokkaanse migratiepolitiek waarbij het accent ligt op de institutionele mechanismen die de pijlers vormen van het beheerssysteem van Marokko ten aanzien van migranten. Daarna komen de gevolgen voor migranten en hun integratie in de vestigingslanden aan de orde. Het artikel is hier en daar gedetailleerd geschreven. Dit heeft te maken met het feit dat de migratiepolitiek van de Marokkaanse overheid niet is vastgelegd in een beleidsnota die op hoofdlijnen beschreven kan worden. Veeleer is het een zoeken en ontdekken van patronen tussen decreten, uitspraken van de koning en overheidsfunctionarissen en hun verrichtingen.

Arbeidsmigranten en hun betekenis voor de Marokkaanse overheid

Vanaf het begin jaren van de jaren zestig is migratie vanuit Marokko naar het buitenland sterk toegenomen. In eerste instantie waren het de gastarbeiders die massaal naar de West-Europese landen vertrokken. Later volgden ook hun partners en hun kinderen. De laatste jaren vindt (illegale) migratie plaats vooral naar Italië en Spanje. In 1999 waren 2.186.354

* De auteur is voorzitter van de stichting Samenwerkingsverband van Marokkanen en Tunesiërs.

Marokkaanse migranten in het buitenland. De grootste groep, iets meer dan anderhalf miljoen, woont in West-Europese landen (Belguendouz, 1999, p. 24).

De Marokkaanse overheid heeft grote belangen bij het vertrek van Marokkaanse migranten naar het buitenland. Door migratie nam de demografische druk en daarmee ook de sociale en politieke onrust af (Rabbaë, 1993, p. 8). Vooral voor het zeer gemarginaliseerde Rifgebied van na de opstand van 1958/1959 was de migratie naar buitenland van grote betekenis. De sociale en politieke onrust in het noorden van Marokko was voor de Marokkaanse overheid een belangrijke reden om Europese bedrijven in dat gebied in de jaren zestig de gastarbeiders te laten werven (Obdeijn, 1993, p. 37). De eenzijdige werving van gastarbeiders in het noorden van Marokko is vooral in Nederland zichtbaar. Het aandeel van riffsijnen in Nederland wordt op tachtig procent geschat (Fijnaut, 1995, p. 120).

Naast het vertrek van jonge mannen die voor eventuele onrust zouden zorgen, was de gastarbeid nog op een andere manier profijtelijk. De gastarbeiders zorgden voor inkomens voor de achtergebleven familieleden en buitenlandse deviezen voor de Marokkaanse economie. De Marokkaanse overheid heeft dan ook de gastarbeiders als een belangrijk exportproduct opgenomen in het nationale economische plan van 1973/1977 (Belguendouz, 1999, p. 38). De migratie wordt door de Marokkaanse overheid nog steeds beschouwd als een belangrijke bron voor het oplossen van sociale en economische problemen van Marokko zelf. Marokko kent een hoge werkloosheid, ook onder hoog opgeleiden, slechte gezondheidsvoorzieningen, weinig onderwijsmogelijkheden en een buitenlandse schuld van meer dan twintig miljard dollar.¹ De overheid ziet migratie als een belangrijke factor om de werkloosheid te verminderen en instroom van harde valuta te bevorderen (White, 2001, p. 28). Tijdens zijn bezoek vorig jaar aan Nederland, heeft de Marokkaanse minister voor mensenrechten de migranten opgeroepen om bij te dragen aan de economische ontwikkeling van Marokko. Wat hem betrof is de beheersing van de Nederlandse taal door Marokkaanse migranten van belang, 'maar de vooruitgang en ontwikkelingen in Marokko vormen ónze eerste prioriteit'.²

De overmaking van het geld door migranten via de officiële kanalen is sinds het begin van de jaren zestig enorm gegroeid en heeft in 1999 een record aan dirhams³ opgeleverd. Leverde de gastarbeid in 1960 zestig miljoen Dirham op (Belguendouz, 1999, p. 39), in 1999 was dit bedrag tot

1 In 1996 was de buitenlandse schuld \$22,5 miljard (*Internationale samenwerking*, nr. 1, 1997, p. 32).

2 *Landelijke allochtonenkrant*, 31-5/6-6-2000 ('Marokkanen hier raken in spagaat').

3 De koers van een Marokkaanse Dirham is op dit moment ca. f 0,25.

20.160 miljoen Dirham gestegen.⁴ In 1998 vormde de door migranten overgemaakte bedrag 16% van de totale inkomsten uit export van goederen en diensten van Marokko (White, 2001, p. 28). Het werkelijke bedrag dat migranten in Marokko besteden, wordt geschat op het dubbele van wat via de officiële kanalen wordt overgemaakt. Immers de grote meerderheid van migranten neemt geld mee als zij Marokko bezoekt en stuurt het ook via familieleden en vrienden (Strijp, 1997, p. 148). De geldovermaking heeft overigens niet altijd een stijgende lijn vertoond. Aan het einde van de jaren tachtig daalde de deviezenstroom, wat tot extra inspanning van de Marokkaanse overheid heeft geleid (zie hieronder bij 'Dalende inkomsten en veranderende omstandigheden').

Migranten: een bron van zorg

Naast de voordelen vormde de migratie een zorgwekkende ontwikkeling in de ogen van de Marokkaanse overheid. De grootste groep migranten woont in West-Europese landen. De migranten komen daar in aanraking met democratische instituties, de werking van politieke- én burgerrechten. Het zelf ervaren van de betekenis van de individuele vrijheden werd door de Marokkaanse overheid als bedreigend gezien. Migrantengingen voortaan de situatie in Marokko meten met andere maatstaven. Het gevolg hiervan is dat zij inzicht krijgen in de politieke willekeur, corruptie en inperking van de individuele vrijheden in Marokko. De grote meerderheid van migranten neemt hierdoor een kritische houding aan ten opzichte van de Marokkaanse overheid. Bovendien vormt zich een voorhoede, die zich zelf organiseert en of participeert in politieke- en vakbewegingen en mensenrechtenorganisaties. In West-Europese landen, met name Frankrijk, was het aandeel van Marokkaanse migranten in het vakbondswerk zeer zichtbaar.⁵ De kritische houding werd zichtbaar toen in 1973 een opstand tegen wijlen koning Hassan II werd georganiseerd, en onder de opstandelingen zich ook Marokkaanse migranten uit West-Europese landen bevonden (Rabbaë, 1993, p. 8). Voor de stabiliteit van zijn autoriteit was het voor de koning noodzakelijk om de politieke invloeden op de 'onderdanen' in Europa tegen te gaan.

Onderdanen in het buitenland onder controle krijgen

De kijk van de Marokkaanse overheid op migranten is bepaald door de toenmalige koning zelf. Hij zag liever dat de gastarbeiders geïsoleerd bleven van het maatschappelijke, sociale, culturele en politieke leven in de

4 Marokkaanse staatstelevsie (februari 2001) op basis van het jaar verslag van Marokkaanse Nationale Bank

5 In het *Dossier Amicales*, 1977, pp. 49 en 50 zijn zeventien namen van Europese Marokkaanse vakbondskaderleden opgenomen, die opgepakt, veroordeeld en of geëxecuteerd zijn in Marokko wegens hun vakbondsactiviteiten.

vestigingslanden. Hij heeft dan ook meerdere malen persoonlijk geïntervieweerd in aangelegenheden van migranten in West-Europese landen. Zo heeft hij in 1985 tijdens een van zijn bezoeken aan Frankrijk een beroep gedaan op 'zijn onderdanen' om geen gebruik te maken van het kiesrecht, dat in Nederland al aan migranten was toegekend en waarover in Frankrijk werd gediscussieerd. Hassan II wenste dat Marokkanen zich afzijdig zouden houden van politieke partijen en vakbonden (Tinnemans, 1994, p. 279) en in 1991 verklaarde hij op de Franse televisie dat 'Marokkanen wel Marokkanen' moesten blijven (Fijnaut, 1995, p. 122). Om er, zowel in het binnen- als in het buitenland, geen misverstand over te laten bestaan hoe hij over migranten denkt, heeft Hassan II in 1998 'het migratievraagstuk' tot een 'soevereiniteitskwestie' verklaard. Daarmee werd de besluitvorming over migratie en migranten een persoonlijke zaak van de koning.⁶ Ook de huidige koning Mohammed VI heeft tot nu toe niet laten blijken hiervan te willen afwijken.

Om de loyaliteit van de Marokkaanse migranten aan de staat af te dwingen en hen onder controle te krijgen, heeft de overheid verschillende maatregelen getroffen en instrumenten ontwikkeld. Deze maatregelen en instrumenten werden steeds aangepast aan de ontwikkelingen in het buitenland en in Marokko zelf. In de jaren zeventig en tachtig waren de getroffen maatregelen vooral gericht op het zaaien van angst onder de Marokkaanse migranten. Vanaf het begin van de jaren negentig worden vooral institutionele arrangementen getroffen om migranten op een andere manier aan de staat te binden.

Amicales

De eerste maatregel die de Marokkaanse overheid trof, was de oprichting van federatie van Amicales in 1973. Formeel zijn de Amicales opgericht om de Marokkaanse gastarbeiders in Europa te begeleiden. In de praktijk bleek dat de Marokkaanse overheid de Amicales wilde gebruiken om de geëmigreerde arbeiders onder controle te krijgen.⁷ De opbouw van de Amicales kreeg in eerste instantie vooral vorm in Frankrijk. In 1974 is de Nederlandse afdeling opgericht.⁸

Om de Marokkaanse gemeenschap van de rest van de samenleving te isoleren, paste de Amicales verschillende tactieken toe. Dit varieerde van de organisatie van een onschuldig dansfestival of een voetbaltoernooi tijdens een politieke bijeenkomst van Marokkaanse organisaties, die zich bezig houden met de belangen van arbeiders, tot bedreiging en mishandeling van tegenstanders en/of tegenstanders van de Marokkaanse overheid (Van der Valk, 1996, p. 145).⁹

6 *Volkskrant*, 3-6-'00, 'Aboutaleb moet kiezen tussen twee meesters'.

7 'Dossier Amicales', 1977, p. 8.

8 'Dossier Amicales', 1977, p. 8.

9 Naast de incidenten die Van der Valk in haar publicatie heeft beschreven, zijn in de

Een belangrijke taak van de Amicales was het rapporteren over de politieke activiteiten van migranten aan de Marokkaanse overheid (Van der Valk, 1996, p.144). In de loop van de jaren zeventig en begin jaren tachtig gingen de Amicales voormannen zich te buiten aan corruptie, vriendjespolitiek en bedreiging van tegenstanders. Bovendien begonnen de leden van de Amicales drugs vanuit Marokko naar West-Europa te exporteren.¹⁰ Dit ging zover dat zelfs wijlen koning Hassan II het te bar vond. Hij riep de Amicales op om zich te reorganiseren. In 1986 werd hierover in Rabat een congres gehouden.¹¹ Veel is er na dit congres niet veranderd, behalve dan de namen die de Amicales gebruikten. Door zich als religieuze, sociale of sportvereniging te presenteren, probeerden de Amicales te ontsnappen aan de aandacht van critici. Tegelijkertijd trachtte men op deze manier ook subsidies van de Nederlandse overheid, met name op lokaal niveau, te verkrijgen en invloed uit te oefenen op organen die voor de Marokkaanse gemeenschap van belang worden geacht, zoals de redacties van radio- en tv- programma's, formele inspraakorganisaties, moskeebesturen enzovoort. Door de negatieve reputatie van de Federatie Amicales, waren sommige leden vóór het congres begonnen zich onder andere namen te organiseren. Op deze wijze is onder meer de UMMON (Unie van Marokkaanse Moslimse Organisaties Nederland) tot stand gekomen (Rabbaë, 1993, p. 17). In vergelijking met andere Europese landen was in Nederland veel maatschappelijk en politiek verzet tegen de Amicales. Hierdoor is het de Amicales hier niet gelukt om stevige greep te krijgen op de Marokkaanse gemeenschap (Rabbaë, 1993, p. 10; Van der Valk, 1996, p. 143).

Consul en imam

Een ander instrument dat de Marokkaanse overheid gebruikte, was de administratieve functie die de Marokkaanse consulaten in Europa vervullen. De migranten gingen, en gaan nog steeds, naar consulaten voor de verlening van paspoorten en Marokkaanse Nationale Identiteitskaarten, het opstellen van huwelijksakten enzovoort. De consuls bemoeilijk-

Nederlandse dag- en weekbladen verschillende andere incidenten opgenomen waarbij de Amicales zich schuldig maakten aan mishandeling van hun tegenstanders. Hierbij zal ik volstaan met de volgende selectie: *Trouw*, 5-11-83, 'Omstreden imam tijdens gebedsdienst neergeslagen'; *Vrij Nederland*, 14-3-87, 'Amicales zijn er, maar eigenlijk bestaan ze ook weer niet'; *Mensenrechtenmagazine*, januari 1992, 'De koning is de wet, hij is de schaduw van God'.

10 In april 1989 zijn zeven leden van de Amicales, waaronder de voorzitter van de afdeling Amsterdam-Oost en tevens de sponsor van de verenigingskrant, door de politie opgepakt op verdenking van grootschalige handel in drugs (*Al Mizan; Marokkaans-Nederlands maandblad*, nr. 2, juni 1989). In een interview met *Buitenlandersbulletin* van juni 1991 gaf de voormalig landelijk Amicales-voorzitter M. Amghane toe dat leden van zijn organisatie in drugshandel zaten.

11 *Maroc soir* van 18 en 21 juli 1986.

ten in het verleden het verkrijgen van deze documenten voor degenen die zij als tegenstanders zagen (Van der Valk, 1996, p. 144). De consuls rapporteerden ook over actieve Marokkanen in het buitenland aan het ministerie van arbeid in Marokko.¹²

De Marokkaanse overheid gebruikte de met de Europese landen gesloten culturele verdragen om imams en leerkrachten Arabische taal uit Marokko uit te zenden. De Marokkaanse overheid ziet het zogenaamde onderwijs in eigen taal en cultuur als eigen taak en geen taak voor de overheid van vestigingslanden (Obdijn, 1993, p. 42). Imams en leerkrachten die via de Marokkaanse overheid naar Europese landen werden uitgezonden hielden zich niet altijd aan hun formele opdracht. Velen van hen maakten zich schuldig aan intimidatie van de leden van de Marokkaanse gemeenschap in de betrokken landen (Fijnaut, 1995, p. 122). Door de houding van de Nederlandse overheid en de weerstand van de Marokkaanse – en andere politieke en maatschappelijke organisaties, is Nederland gevrijwaard gebleven voor de massale inzet van door de Marokkaanse overheid geselecteerde imams en leerkrachten (Obdijn, 1993, p. 42).¹³

Repressie

Repressie is in landen zoals Marokko een beproefde methode om angst onder mensen te zaaien. De Marokkaanse overheid maakte daar ruimschoots gebruik van. Behalve de repressie die in Marokko zelf werd uitgeoefend, zijn in de loop der tijd veel Marokkaanse migranten in Europa aan de grens opgepakt, verhoord, gemarteld en of vermoord (Baroudi, 1989, p. 29). Ook Marokkanen uit Nederland bleven niet gevrijwaard van deze repressie. In de periode van 1974 tot en met 1992 is van vijftien personen bekend dat zij zijn opgepakt (Rabbaë, 1993, p. 10). Hiervan hebben drie personen hun ervaringen in de openbaarheid gebracht. A. El Mouaden is in 1984 opgepakt en gemarteld (Van der Valk, 1996, pp. 145 en 146). Bij zijn vrijlating werd hij door de Marokkaanse politie aangeemoedigd om in Nederland over zijn ervaringen te vertellen. Hiermee wilde men de Marokkaanse gemeenschap in Nederland waarschuwen.¹⁴ In 1986 werd de voormalige NOS-medewerker A. Lazrak, opgepakt.¹⁵ De

12 Zelfs in 1996 rapporteerde de consul-generaal in Rotterdam aan de Marokkaanse autoriteiten over wat genoemd werd 'Marokkanen die betrokken zijn bij de campagne om Marokko zwart te maken'. Op de lijst van de consul stond onder meer Tweede-Kamerlid voor Groenlinks M. Rabbaë, wegens zijn deelname aan de commissie Van Traa (*Volkscrant*, 5 juli 1996).

13 *Mensenrechtenmagazine*, januari 1992 (zie noot 9) en *Uitleg* van 29 mei 1996, p. 11.

14 *Mensenrechtenmagazine*, januari 1992 (zie noot 9).

15 In *Vrij Nederland*, 14-3-1987 (zie noot 9) vertelt A. Lazrak aan de verslaggever dat hij na zijn vrijlating door vijf à zes mensen is opgebeld die ook in Marokko zijn opgepakt. Het ging volgens hem om mensen die een bestuursfunctie bekleden binnen een moskeevereniging of maatschappelijk werk deden.

derde persoon die haar ervaringen in de openbaarheid heeft gebracht is Kh. Arib, PvdA-kamerlid. Zij is in de zomer van 1989 opgepakt.¹⁶ Na 1992 zijn weer andere personen opgepakt. Voor sommigen is het verhoor een jaarlijks terugkerend ritueel aan de grens van Marokko.¹⁷

Dalende inkomsten en veranderende omstandigheden

Eind jaren tachtig merkte de Marokkaanse overheid dat de gevoerde politiek ten aanzien van migranten niet de gewenste resultaten opleverde. Ondanks de emotionele binding met het herkomstgebied en de daar achtergebleven familie, namen de Marokkaanse migranten politiek gezien steeds meer afstand van de staat en werd er minder geld overgemaakt (Rabbaë, 1993, p. 12). In 1986 is 16.000 miljoen dirham overgemaakt, tot dan toe het hoogste bedrag. Het jaar daarop is het bedrag met 800 miljoen gedaald en in 1988 is de dalende lijn verder ingezet tot 11.600 miljoen.¹⁸ Voor de Marokkaanse overheid was dit kennelijk een duidelijk signaal. Zij analyseerde de situatie en kwam tot de conclusie dat de vermindering van de inkomsten uit arbeidsmigratie te maken had met stopzetting van migratie uit Marokko, grote werkloosheid onder de migranten in West-Europese landen, het ontbreken van strategieën van Marokkaanse banken om arbeidsmigranten te stimuleren in Marokko te investeren, toenemende gerichtheid van tweede generatie op de vestigingslanden en het integratiebeleid van deze landen (Rabbaë, 1993, p. 12). Vooral het integratiebeleid van de Nederlandse overheid zag men als een bewuste zet om de geldovermaking tegen te houden (Rabbaë, 1993, p. 12). In Nederland waren immers veel rechten aan migranten toegekend: passief en actief kiesrecht op lokaal niveau, vereenvoudiging van de naturalisatieprocedure, financiële ondersteuning voor zelf-organisaties enzovoort. Dit beleid was in verhouding krachtiger dan wat de Marokkaanse overheid aan migranten 'te bieden had'. Daarom is in 1989 een ministeriële commissie gevormd die nieuwe interventiestrategieën moest ontwikkelen gericht op het genereren van nog meer harde valuta uit arbeidsmigratie (Rabbaë, 1993, p. 12).

Nieuwe houding

De ministeriële commissie heeft kennelijk nieuwe strategieën ontwikkeld, want na haar werkzaamheden, begon de houding van de Marokkaanse overheid te veranderen. Voorzichtig begon men toe te geven dat

16 Arib heeft haar ervaring gepubliceerd in de *Volkskrant*, 17-3-1993.

17 Bij de auteur van dit artikel zijn vier mensen bekend die één of meerdere malen aan de grens zijn opgepakt en verhoord. Dit nadat Hassan II in 1994 verkondigd heeft dat de Marokkaanse ballingen in het buitenland terug mochten keren (zie paragraaf: nieuwe houding en nieuwe maatregelen). Sommigen van deze personen werden zelfs in 1999 op 'een speciale wijze' verwelkomd door de politie.

18 *Al Mizan; Marokkaans-Nederlands maandblad*, 5^e jrg., nr. 3, 1989, pp. 1 en 11.

migranten in vestigingslanden zullen blijven (Obdeijn, 1993, p. 42). Deelname aan (deel)gemeentelijke verkiezingen werd als feit geaccepteerd.¹⁹ De Marokkaanse overheid zou zelfs de Europese overheden een helpende hand willen bieden bij de integratie van Marokkaanse gemeenschappen.²⁰ Inmiddels begon de politieke situatie in Marokko zelf ook te veranderen. Onder binnenlandse en buitenlandse politieke druk heeft de toenmalige koning begin jaren negentig besloten tot verandering van eigen politiek handelen (Obdeijn, 1999, pp. 174 en 175). Deze verandering is ook ten aanzien van in Europa verblijvende 'onderdanen' gevoerd. In 1994 kondigde hij amnestie aan voor ballingen. Marokkaanse migranten die meer dan twintig jaar hun achtergebleven families niet konden bezoeken, mochten naar Marokko zonder voor enig gevaar te hoeven vrezen.²¹

Nieuwe instituties

Naast de nieuwe houding heeft de koning per decreten nieuwe instituties opgericht om voor 'het religieuze en culturele welzijn van zijn onderdanen in het buitenland te zorgen'. In 1990 is de Marokkaanse Vereniging voor de Bescherming van Migrantenkinderen opgericht. Deze vereniging streeft er naar 'behoud van de Arabische en Islamitische' identiteit van het Marokkaanse gezin in het buitenland en tracht haar te beschermen tegen het morele verval, de onzedelijkheid en de verleiding van de 'verwestelijking' (Rabbaë, 1993, p. 13). Om 'de identiteit van het Marokkaanse gezin in het buitenland' te behouden, wil de Marokkaanse overheid bilaterale familierechtelijke verdragen sluiten met de vestigingslanden. Marokko wil graag zien dat de rechters in de vestigingslanden rekening houden met de Marokkaanse persoonsrecht bij het uitspreken van echtscheiding en het regelen van voogdij van kinderen (Obdeijn, 1993, p. 42). Met België, Frankrijk en Spanje zijn dergelijke verdragen al gesloten. Met de Nederlandse overheid niet.²² In Nederland is veel weerstand tegen zo'n verdrag, zowel bij de Tweede Kamer als bij Marokkaanse (vrouwen)organisaties. Vanuit Marokko wordt verder ingespeeld op de zorgen van vele Marokkaanse ouders om de opvoeding van kinderen in niet-islamitische omgeving. Voor migrantenkinderen worden speciale internaten opgezet in Marokko. In 1995 zijn honderdduizend

19 Van de voormalige Minister voor migratie Rafiq El Haddaoui, mochten Marokkaanse migranten deelnemen aan de lokale verkiezingen. Wat betreft de deelname aan parlementsverkiezingen, leek hij de uitspraken van de koning te onderschrijven (*NRC Handelsblad*, 13-6-1993).

20 In het interview met *NRC Handelsblad* (noot 19) gaf de Minister ook aan dat hij bezig is de problemen van Marokkanen hier op te lossen.

21 In het *NRC Handelsblad* 27-8-1994 is een rapportage opgenomen over het bezoeken van Marokko door het bestuur van het KMAN.

22 Bijdrage van J. Ouhida aan de studiemiddag van Groenlinks/SDS over het Marokkaanse personen- en familierecht, dd. 30-1-1999.

Nederlands-Marokkaanse rekeninghouders van de Banque Centrale Populaire benaderd met plaatsingsmogelijkheden van kinderen op internaten in Marokko, die door de bank zelf zijn opgezet.²³

In 1990 is ook het ministerie voor migratie opgericht (Obdeijn, 1993, p. 43). Dit ministerie kreeg de opdracht de banden met migranten en hun organisaties te versterken en het wantrouwen van overheden van de vestigingslanden, autochtone journalisten, wetenschappers enzovoort weg te nemen (Fijnaut, 1995, p.122). De laatsten moeten overtuigd worden dat de interventies van de Marokkaanse overheid in aangelegenheden van migranten ook in het belang van de vestigingslanden zijn. De Marokkaanse overheid zou namelijk beter in staat zijn om bijvoorbeeld de problemen van jongeren op te lossen.²⁴ Illustratief in dit kader is een opiniërend artikel van Van Driel en Entzinger. Na een bezoek van een week naar Marokko kwamen zij tot de conclusie: 'Marokko is bereid te helpen bij de integratie van Marokkanen in Nederland'.²⁵

Om de toegewezen opdracht te kunnen uitvoeren, heeft het ministerie van migratie zijn ambtenaren vooral onder de migranten zelf geworven, ook onder migranten in Nederland (Rabbaë, 1993, p. 13). Hierdoor is een poging ondernomen om de kennis van en ervaring met het beleid van West-Europese landen binnen te halen teneinde tot een betere strategie te komen. Voor de financiële middelen kon het ministerie beroep doen op de eveneens in 1990 opgezette stichting Hassan II (Obdeijn, 1993, p. 43). Deze stichting had in 1992 een budget van 76,650 miljoen dirhams. Inmiddels is dit budget gestegen tot 106,345 miljoen in 1998 (Belguendouz, 1999, pp. 257 en 267). Het ministerie voor migratie en de Stichting Hassan II hebben zich in de loop van de jaren vooral bezig gehouden met PR-activiteiten. Voor de migranten worden radio- en tv-programma's gemaakt²⁶, publicaties uitgegeven, zomerkampen in Marokko georganiseerd voor migrantenkinderen en worden lessen in de Arabische taal en cultuur verzorgd (Obdeijn, 1999, p. 230; 1993, p. 43). In de zomerperiode wordt met behulp van militairen rustpunten voor migranten langs de wegen in Marokko opgezet²⁷ en tracht men hun overtocht tussen Spanje en Marokko te versoepelen (Obdeijn, 1993, p. 43). In 1994 konden de zelforganisaties een beroep doen op het ministerie van migratie voor financiële steun. Zij moesten dan wel veel informatie over

23 *NRC Handelsblad*, 14-7-1995 ('Bank speelt in op heimwee naar Marokko').

24 Aan de verslaggevers van het *NRC Handelsblad* (13-3-2000) en van Rijn en Gouwe (25-01-2000) vertelt de Marokkaanse ambassadeur Benomar Alami, dat hij zich actief wil bemoeien met de problemen van Marokkaanse jongeren. Zie ook noot 20.

25 Toen waren de heren Van Driel en Entzinger algemeen directeur van de Dienst sociale zaken en werkgelegenheidsprojecten, respectievelijk hoogleraar in de studies van de multi-etnische samenleving aan de Universiteit van Utrecht (*Volkskrant*, 22-11-1993).

26 *Goudse Courant* van 19-7-1991 doet verslag van opnames voor het programma *De geur van mijn land* voor de Marokkaanse staatsradio. De Marokkaanse staatstelevisie zendt nu wekelijks twee programma's uit, *Mijn land* en *Atlas* gericht op migranten.

27 De auteur heeft de rustpunten zelf bezocht.

hun leden, structuur en activiteiten verschaffen.²⁸ Om meer informatie te verzamelen over migranten, worden onderzoekers naar de vestigingslanden gestuurd. In 1994 heeft de stichting Hassan II een lijvig onderzoeksrapport *l'Annuaire de l'émigration* uitgegeven, waarin de situatie van Marokkaanse migranten in verschillende West-Europese landen en Canada werd beschreven. Voor de situatie in Nederland werd vooral gebruikt gemaakt van Nederlandse wetenschappers. Voor de informatieverzameling en analyses heeft de stichting een speciale structuur, het observatorium genaamd, in het leven geroepen.²⁹ De stichting heeft ook een speciaal team³⁰ opgezet om de samenwerking te versterken met ambtenaren, medewerkers van politie en justitie, onderwijzers, medewerkers van welzijnsinstellingen, journalisten en wetenschappers uit de vestigingslanden. Voor deze beroepsgroep worden studiereizen naar Marokko georganiseerd. De Marokkaanse overheid wil ze niet alleen overtuigen dat zij het goed voor heeft met het integratiebeleid, maar ook dat Marokko een moderne staat is en geen achterlijk land (Fijnaut, 1995, p. 122). In 1998 is het ministerie om onduidelijk redenen opgeheven. De ambtenaren en activiteiten zijn overgenomen door de Stichting Hassan II. De versterking van de Stichting Hassan II begon eigenlijk eerder. De toenmalige koning benoemde in 1996 zijn dochter Meryem als erevoorzitter en de minister van justitie als gemachtigd voorzitter van de stichting. De gemachtigd voorzitter kreeg de opdracht om de investering in Marokko te promoten, een bondgenootschap met Marokkaanse migranten in het belang van Marokko te sluiten en om de betekenis van 'Al Beïa' (religieuze loyaliteit), tussen de troon en Marokkaanse onderdanen in het buitenland te bewaken.³¹

Investing

Zoals al in het voorgaande vermeld, is de stichting Hassan II belast met het promoten van investering in Marokko onder migranten. In 1990 is ook de Bank Al-Amal (Bank van de Arbeid), opgezet om de migranten speciale faciliteiten te bieden op het gebied van geldovermaking naar, kredietverstrekking en vergaring van bezittingen in Marokko (Rabbaë, 1993, p. 12). Deze bank moest zich vooral richten op de tweede generatie die, volgens de Marokkaanse overheid, steeds meer investeert in vestigingslanden. Deze generatie moest bewerkt en ondersteund worden om in Marokko zelf te investeren (Belguendouz, 1999, p. 269). Om het kapitaal aan te trekken werden migranten uitgenodigd om aandelen van deze bank te kopen.³² Een andere organisatie die opgezet is om migran-

28 *Nieuwsblad migranten*, 4-3-1994.

29 Foldermateriaal van de stichting Hassan II.

30 Foldermateriaal van de stichting Hassan II.

31 Foldermateriaal van de stichting Hassan II.

32 *Al Mizan; Marokkaans-Nederlands maandblad*, 5e jrg., nr. 3, 1989, pp. 1 en 11.

ten te helpen bij investeringen in Marokko is de *Club des investisseurs Marocains de l'étranger*. Deze organisatie helpt investeerders bij het verkrijgen van vereiste vergunningen en kredieten.³³ Voor ondernemers onder de migranten is de Vereniging van Marokkaanse Zakenlieden in het Buitenland opgericht (Rabbaë, 1993, p. 13). Voor deze zakenlieden worden congressen in Marokko georganiseerd (Obdeijn, 1999, p. 230). Alsof deze infrastructuur niet voldoende is, wil de Marokkaanse overheid 15% van de op te zetten vrijhandelszone in Noordwest-Marokko reserveren voor migranten. Volgens de staatstelevisie, gebeurt dit in opdracht van de toenmalige koning.³⁴

Actuele ontwikkelingen

Ter versterking van de band tussen de staat en migranten, wordt in Marokko de laatste jaren vorm gegeven aan wat genoemd wordt 'de nationale strategie gericht op migranten'. In deze strategie worden vier elementen als hoge prioriteit beschouwd (Belguendouz, 1999, p. 274).

- De migranten dienen een stem te hebben in Marokko, ook als dit 'een kritische stem zou zijn'. Dit zou betekenen dat migranten zitting zullen hebben in verschillende overheidsorganen en deel zullen nemen aan besluitvormingsproces.
- De Marokkaanse overheid dient op te komen voor de belangen van migranten en dient hun rechten te beschermen.
- De toegankelijkheid van Marokko voor migranten dient vergroot te worden. Dit betekent dat er geen drempels voor migranten mogen zijn bij het bezoeken van Marokko en bij de investering, enzovoort.
- Deelname van migranten aan het debat over de buitenlandse politiek van Marokko dient georganiseerd te worden, zodat zij deze politiek in de vestigingslanden kunnen verdedigen (Belguendouz, 1999, p. 275).

Deze bouwstenen van de nationale strategie dienen ontwikkeld en uitgewerkt te worden binnen een sociale economische raad, waarin de migranten vertegenwoordigd zijn (Belguendouz, 1999, p. 274).

Successen

De in het begin jaren negentig gestarte aanpak heeft betere resultaten opgeleverd dan de intimidaties en andere praktijken van de jaren zeventig en tachtig. Dit geldt vooral voor de Nederlandse situatie. In andere landen was de invloed van de Marokkaanse overheid op migranten sowieso groter. In Nederland is het laatste decennium de weerstand tegen interventies van de Marokkaanse overheid afgenomen. Hierboven is al verwezen naar het opinieartikel van Van Driel en Entzinger waarin de

³³ *Contrast*, nr. 11, 29-3-2001.

³⁴ Programma *Atlas*, Marokkaanse staatstelevisie 29-4-2001.

interventie van de Marokkaanse overheid min of meer wordt verwelkomd. Vanuit Nederland zijn verschillende initiatieven ondernomen die de visie van de Marokkaanse overheid op migranten praktisch handen en voeten geven. Zo heeft het KMAN (Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland) in 1996 in Tanger een conferentie georganiseerd over migratie en ontwikkeling. Het doel hiervan was de migranten te betrekken bij de economische ontwikkeling van hun herkomstland.³⁵ Een thema dat de Marokkaanse overheid zeer aanspreekt. Zoals eerder is aangegeven wil zij de migratie gebruiken voor de economische ontwikkeling van Marokko zelf.

Ook op andere gebieden worden initiatieven ontwikkeld. Vier jaar geleden is de Nederlands-Marokkaanse Kamer van Koophandel opgericht. Een van medeoprichters wil graag de tweede generatie migranten helpen bij investeringen in Marokko.³⁶ Ook de houding van sommige zelforganisaties is veranderd. Een organisatie die een totale verandering heeft ondergaan voor wat betreft de houding ten opzichte van de Marokkaanse overheid, is *Tans* (Towards A New Start). De oriëntatie van organisaties van 'de eerste generatie' op Marokko, was de aanleiding voor de initiatiefnemers om *Tans* in 1998 op te richten. De initiatiefnemers zouden zich vooral richten op Nederlandse samenleving.³⁷ Op dit moment werkt *Tans* intensief samen met de Marokkaanse overheid. *Tans* organiseert bijeenkomsten waarbij mensen onder meer door de Marokkaanse Ambassadeur voorgelicht kunnen worden over investeringen in Marokko. Ook vanuit het Multicultureel Instituut Forum wordt samengewerkt met de Marokkaanse overheid. Mei vorig jaar heeft de directeur van Forum een bijeenkomst georganiseerd voor de voorzitter van de Stichting Hassan II om te praten met de vertegenwoordigers van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland.³⁸ Bovendien heeft de directeur van Forum de benoeming in de Marokkaanse Hoge Raad voor Planning en Nationale Ontwikkeling geaccepteerd.³⁹ Iets wat in het verleden nauwelijks voorstelbaar was. Het belangrijkste is natuurlijk de toename van harde valuta. Na 1989 is de deviezenstroom vanuit migranten toegenomen. In vergelijking met 1988 is de dalende lijn in 1989 verder naar beneden tot 11.300 ingezet dirham (Obdeijn, 1999, p. 208). Hierna is weer een stijgende lijn te zien. In 1990 was het bedrag al 16.600 dirham geworden en in 1992 is het verder gestegen tot 18.500 dirham (Obdeijn, 1999, p. 208). Het is natuurlijk de vraag of deze stijging uitsluitend toe te schrijven valt aan de inspanningen van de Marokkaanse overheid. Het feit dat de omvang van de Marokkaanse migrantenpopulatie toenam en de

35 Uitnodigingsbrief van het KMAN voor de conferentie, dd. 2-7-1996 en *Contrast*, nr. 30, 26-9-1996.

36 *Contrast*, nr. 11, 29-3-2001.

37 Website van *Tans*.

38 *Le matin du Sahara et du Maghreb*, 2-5-2000 ('Coopération judiciaire avec la Hollande').

39 *Trouw*, 24-5-2000 ('Aboutaleb adviseur overheid').

werkloosheid in de jaren negentig onder hen afnam, zal waarschijnlijk ook een rol hebben gespeeld.

De Marokkaanse overheid heeft in iedere geval de in de jaren negentig ingezette aanpak de laatste twee à drie jaar verder versterkt door contacten op te bouwen met jongeren, vooral met jongeren die zij als geslaagd beschouwd. Bovendien wordt de deelname van Marokkaanse migranten aan politieke besluitvorming en aan het sociale en economische verkeer in Europa niet meer als een gevaar voor de Marokkaanse staat gezien. De Marokkaanse overheid ziet deze deelname nu als een voordeel. Immers, anderhalf miljoen 'onderdanen' in Europa kunnen de belangen van de overheid beter behartigen als zij een sleutelpositie bekleden. Deze 'onderdanen' moeten dan wel loyaal aan de Marokkaanse staat en haar koning blijven.

Implicaties voor migranten en hun de integratie

Tot nu toe is er nauwelijks onderzoek gedaan naar de effecten van de migratiepolitiek van de Marokkaanse overheid voor migranten en hun integratie in de vestigingslanden. Het is dan ook moeilijk om vergaande conclusies te trekken. Toch kan op basis van het voorgaande een aantal ernstige en minder ernstige gevolgen op een rijtje worden gezet.

Een minderheid van migranten in verschillende landen heeft zich altijd verzet tegen de bemoeienissen van de Marokkaanse overheid met hun situatie en/of waren zelf actief om de positie van migranten te verbeteren. Deze groep heeft een hoge prijs betaald voor haar activiteiten. Sommigen zijn opgepakt en verhoord. Anderen werden gemarteld en/of vermoord. Mensen die het risico van aanhouding hebben vermeden door Marokko niet te bezoeken, hebben jarenlang hun familieleden niet kunnen zien en ontmoeten. Dit was vooral voor de eerste generatie ernstig. In de periode van tien of twintig jaar dat zij Marokko niet konden bezoeken, zijn hun familieleden en verwanten overleden, zonder dat zijn fatsoenlijk afscheid hebben kunnen nemen. Overigens niet alleen de betrokken zelf waren het slachtoffer van de repressie, maar ook hun familieleden moesten het ontgelden.

Door toepassing van repressie was de grote meerderheid zeer geïntimideerd. Deze groep migranten heeft zich dan ook afzijdig gehouden van de samenleving waarin men woonde, leefde en werkte. In Nederland was het bezoeken van een voorlichtingsbijeenkomst in een buurthuis tot politieke activiteit verklaard, en daar moest men van wegblijven. Hetzelfde, misschien nog wel sterker, gold dat voor activiteiten van een politieke partij of vakbond. Toen de koning in 1985 zijn 'onderdanen' opriep niet deel te nemen aan de verkiezingen, hebben Marokkaanse kandidaten in Amsterdam en Leiden zich terug getrokken. Bovendien heeft nog geen zeventien procent van de Marokkaanse stemgerechtigden zijn stem uitgebracht (Tinnemans, 1994, p. 279).

De bemoeienissen van de overheid veroorzaken en versterken de onderlinge spanningen en conflicten binnen de Marokkaanse gemeenschap. Er wordt vaak gezegd dat de Marokkaanse gemeenschap niet hecht is georganiseerd. De oorzaak hiervan wordt meestal gezocht in de geschiedenis van Marokko zelf. De rol van de Marokkaanse overheid daarin is en wordt nauwelijks onderzocht.

De handelwijze van de Marokkaanse overheid in het verleden heeft zeker belemmerend gewerkt voor de emancipatie en integratie van migranten. Dit zal naar alle waarschijnlijkheid ook voor de nieuwe benadering gelden. In de nieuwe benadering speelt 'de geslaagde' tweede en derde generatie een belangrijke rol. De overheid wil deze generaties formeel en informeel aan zich binden. Op den duur kan dit nadelige gevolgen hebben voor de betrokkenen zelf, vooral als zij op formele wijze deel gaan uitmaken van overheidsorganen in Marokko. Dit kan een belemmering zijn voor een carrière in de overheidsdienst in de vestigingslanden. Met name als het gaat om vertrouwelijke functies. Bovendien zal de Marokkaanse overheid de migranten van een voorhoede beroven, die een belangrijke rol in het integratiebeleid van de vestigingslanden zouden kunnen spelen. De grootschalige campagne van de Marokkaanse overheid om migranten te bewerken in Marokko te blijven investeren, zal ook niet zonder gevolgen blijven. Dit zal er toe leiden dat migranten niet in de vestigingslanden gaan investeren en dus economisch niet vooruit zullen komen.

Literatuur

Amicalesdossier

Een gezamenlijke uitgave van Marokko-komitee en Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland
Amsterdam, 4 maart 1987

Baroudi, A.

Maroc; impérialisme et émigration
Rotterdam, uitgeverij Ordeman, 1989

Belguendouz, A.

Les Marocains a l'étranger; citoyens et partenaires
Kénitra (Marokko), Boukili, 1999

De lange arm van koning Hassan

Dossier Amicales; de activiteiten van een Marokkaanse spionage-organisatie in Nederland
Rotterdam, Ordeman Drukkerij/
Uitgeverij, 1977

Fijnaut, C. (red.)

Inzake opsporing; bijlage VIII, Criminele groepen

Den Haag, Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24072, nr. 17, december 1995

Obdeijn, H.

Op weg naar werk ver van huis'; Marokkaanse emigratie in historisch perspectief
Migrantenstudie, 9^e jrg., nr. 4, 1993, pp 34-47

Obdeijn, H. e.a.

Geschiedenis van Marokko
Amsterdam/Leuven, Bulaaq/van Halewyck, 1999

Rabbaë, M.

Naast de Amicales nu de UMMON; de mantelorganisaties van de Marokkaanse overheid in Nederland

Utrecht, Nederlandse Centrum

Buitenlanders, 1993

Strijp, R.

'De mensen hier maken je gek', Marokkaanse migranten en hun bindingen met Marokko

Migrantenstudie, 13^e jrg., nr. 4, 199,

pp. 148-166

Tinnemans, W.

Een gouden armband; een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)

Utrecht, Nederlands Centrum

Buitenlanders, 1994

Valk, I. van der

Van migratie naar burgerschap; twintig jaar Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland

Amsterdam, Instituut voor Publiek en

Politiek, 1996

White, G.

Risking the strait; Moroccan labor migration to Spain

Middle East report 218, 2001, pp.

26-29 en 48

De poreuze noordkust van Marokko

Migratie, smokkel en hasj

P. De Mas*

Circa drie kwart van de Marokkaanse gastarbeiders, die in het begin van de jaren zestig naar Nederland kwamen, was afkomstig uit het Noorden van Marokko. Nauwkeuriger gezegd: een strook van maximaal honderd kilometer landinwaarts, langs de gehele noordkust aan de Middellandse Zee. Dit kustgebied loopt grofweg van de stad Tanger in het Westen, tot aan de stad Oujda, nabij de Algerijnse grens in het Oosten. Een groot gedeelte van het herkomstgebied wordt ingenomen door het Rifgebergte, zodat veel Marokkanen in Nederland ook als Riffijnen worden aangeduid.

Eeuwenlang vormde dit noordelijk kustgebergte een buffer tegen de opdringende koloniale expansiedrift uit Europa (De Mas, 1991). De steile rotskust bood slechts op enkele plekken de mogelijkheid tot aanlanding vanuit zee, en het ruige, bergachtige achterland sloot Marokko effectief af tegen indringers uit het Noorden. We hebben te maken met een historische paradox, waarbij de kust van de Middellandse Zee, die bij Tanger slecht door een veertien kilometer brede Straat van Gibraltar van Europa wordt gescheiden, eeuwenlang het minst toegankelijke deel van Marokko is geweest. Het venster op het Noorden was gesloten en Marokko stond als het ware met zijn rug naar de Middellandse Zee gekeerd.

Bovendien was het Rifgebied in taalkundig en politiek opzicht een buitenbeentje in Marokko (Obdeijn, 2000). Ondanks de bijna onafgebroken Arabisering sinds het midden van de zevende eeuw sprak de meerderheid van de bevolking in het Noorden, zeker op het platteland en in het bijzonder de vrouwen, eerder de oorspronkelijke Berbertaal uit de Rif dan het standaard Arabisch; de voertaal bij de overheid, het zakenleven en de media. In historisch opzicht hield de Rif zich afzijdig van het centraal gezag van de Marokkaanse sultans, die het gebied een grote mate van autonomie en belastingvrijdom toestonden, in ruil voor het afschermen van Marokko's noordkust tegen indringers.

Deze afstand tot centraal Marokko werd nog vergroot door een kort, maar afwijkend koloniaal verleden. Van 1912 tot 1956 was Marokko een protectoraat van Frankrijk, dat het bestuur kreeg over het grootste en

* De auteur is verbonden aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen van de Universiteit van Amsterdam en verricht sinds 1972 onderzoek in Marokko en naar de Marokkaanse migratie.

potentieel rijkste deel van Marokko. Spanje, daarentegen, werd afgescheept met het de minder aantrekkelijke restanten zoals de Westelijke Sahara in het Zuiden en het Rifgebied in het Noorden. Aangezien het Spanje in die periode zelf als ontwikkelingsland kon worden beschouwd, heeft dit land weinig bijgedragen tot de infrastructurele ontsluiting en economische ontwikkeling van de Rif.

Na de herwonnen onafhankelijkheid in 1956 behoorde de Rif tot de twee armste gebieden van Marokko en bleek het na de hereniging met het zuidelijke, voormalige Franse deel ook moeizaam op te gaan in het koninkrijk Marokko. Hoewel gewapend verzet in de Rif het einde had ingeluid van het Franse en Spaanse protectoraat, bleef de Rif een marginale positie innemen in de nieuwe staat, die werd geleid door een stedelijke, Arabisch- en Franssprekende elite uit de voormalige Franse protectoraatzone. Het voornamelijk Berber- en Spaanssprekende Noorden voelde zich in politiek, bestuurlijk en maatschappelijk terzijde gesteld. Verder vielen na 1956 enkele belangrijke bestaansbronnen weg voor het Noorden. Sinds het midden van de negentiende eeuw werkten jaarlijks ongeveer dertigduizend Riffijnse mannen als seizoenarbeiders op landbouwbedrijven van de Franse colons in Algerije. De Algerijnse onafhankelijkheidsoorlog van 1954 tot 1961 maakte hieraan abrupt een einde. Verder droegen het wegvallen van de grootschalige rekrutering van Riffijnen door het Spaanse leger en de politie, alsmede enkele achterevolgende misoogsten eveneens bij tot het ontstaan van een acute noodsituatie en van politieke onvrede, die in 1958-1959 culmineerden in opstanden in de provincies Al Hoceïma en Nador, die door het leger krachtdadig werden onderdrukt.

In die periode dienen zich de noodzakelijk voorwaarden en openingen tot vertrek aan. In een aantal West Europese landen zoals Nederland, Duitsland en België, ontstaan op uitgebreide schaal mogelijkheden tijdelijk geld te verdienen in laag- en ongeschoolde posities in industriële sectoren. Frankrijk werft als vanouds in haar oude protectoraatzone in Marokko. De werving vanuit de overige Europese landen werd door de Marokkaanse overheid doelbewust geleid in de richting van de voormalige Spaans protectoraatzone in Noord-Marokko. In het bijzonder naar de roerige provincies Al Hoceïma en Nador en de aan Algerije grenzende provincie Oujda. Dit verklaart de specifieke gerichtheid van deze gebieden op Noord-West-Europa. Daarmee hoopte de machthebbers in Marokko de armoedige en politiek explosieve situatie in het Noorden op te lossen. De uittocht van circa veertigduizend Riffijnen naar Noord-West-Europa in het begin van de jaren zestig nam op korte termijn de druk van de politieke ketel weg en zorgde daarenboven voor hoogstnoodzakelijk inkomen in de noodlijdende regio.

Veertig jaar later – de werkzame periode van de eerste generatie gastarbeiders – blijkt de door alle partijen als tijdelijk bedoelde arbeidsmigratie, op langere termijn te hebben geleid tot grote veranderingen. Allereerst in Nederland, dat gedurende die periode een tegenstribbelend

immigratieland wordt voor een inmiddels circa diehonderdduizend zielen tellende Marokkaanse gemeenschap, maar vooral in hun Noordelijk herkomstgebied in Marokko. Binnen vier decennia veranderde de Rif van een geïsoleerd, in zich zelf gekeerd, marginaal en armlastig plattelandsgebied, tot een van de meest verstedelijke gebieden in Marokko met een hoog consumptieniveau, dat intensieve relaties onderhoudt met Europa, waaronder Nederland.

In nauwelijks veertig jaar tijd is het aanzicht en het karakter van Noord-Marokko ingrijpend en onomkeerbaar veranderd. Rond 1960 kende het noorden slechts drie steden van enig formaat (Tanger, Tetouan en Oujda) en woonde de overgrote meerderheid van de plattelandsbepvolking in verspreid liggende woningen. Momenteel woont de meerderheid van de noordelingen in explosief gegroeide steden en in een groot aantal centrumplaatsen. De bevolking is als het ware uit de bergen afgedaald naar de in de dalen en aan de geasfalteerde wegen liggende centrumplaatsen of naar snel groeiende provinciehoofdsteden.

De regio die rond 1960 tot het armste deel van Marokko behoorde kent nu een hoog consumptieniveau en een torenhoog prijspeil op de woning- en huwelijksmarkt. Er circuleert een aanzienlijke hoeveelheid geld in dit voorheen straatarme gebied, getuige de concentratie van banken, die slechts wordt overtroffen door die in Casablanca en Rabat. De grondprijs per vierkante meter in het centrum van plaatsen als Nador, Al Hoceima, Tanger, Oujda en Berkane ligt op het niveau van de hoofdstad Rabat of Casablanca. Het ruim voorhanden zijnde geld is vooral afkomstig uit een drietal bronnen: de internationale migratie, de smokkel en de drugsector. Deze bronnen van inkomsten hebben zich stormachtig ontwikkeld, zijn onderling in toenemende mate met elkaar vervlochten geraakt en hebben geleid tot het ontstaan van een situatie in Noord-Marokko, waarin legale en illegale praktijken, onder- en bovenwereld in toenemende mate in elkaar overvloeien. In Marokko is in het Noorden een proces in gang gezet van criminalisering van de overheid en machtsvorming door de criminaliteit (De Mas, 1995). Een proces dat zich op wereldniveau in toenemende mate afspeelt onder invloed van globalisering en mondialisering, en zich ook markant aftekent rond de Middellandse Zee. Ook de Noordkust van Marokko is niet ontkomen aan deze ontwikkeling. De toenemende legale en illegale verflechting met Europa door middel van migratie, smokkel en hasj heeft geleid tot de circulatie van veel geld in de regio en tot een aanmerkelijk hoger consumptiepatroon en een – zij het voor velen fragiel en minimaal- inkomen voor velen in de regio. We gaan nader in op deze drie, onderling verweven aspecten in Noord-Marokko.

Migratie

Momenteel bevinden zich naar schatting circa twee miljoen Marokkanen in Europa. Een belangrijk deel daarvan, circa 900.000 in Frankrijk; circa

300.000 in zowel België als in Nederland, ongeveer 150.000 in Duitsland, terwijl recentere migratie het aantal Marokkanen in Spanje en Italië respectievelijk heeft gebracht op naar schatting 160.000 en 120.000. Circa een vijfde van hen is afkomstig uit Noord-Marokko en verdeeld over Nederland (225.000), België (175.000), Frankrijk (95.000) en Spanje (110.000) (Basfao en Taarji, 1994; Mansvelt Beck, 2000). Via officiële kanalen wordt jaarlijks door de Marokkanen in Europa 3,5 à 4 miljard gulden overgemaakt (*Revue*, januari 2001). Eenzelfde bedrag wordt door de migranten zelf meegenomen tijdens hun bezoeken aan Marokko (De Mas, 1996, p. 215). Daarmee vormt de gastarbeid de grootste bron van deviezen voor de Marokkaanse overheid en overtreft zij veruit de inkomsten verkregen uit het toerisme, de export door de land- en tuinbouw of de verkoop van fosfaatproducten. Van deze officiële overmakingen ontvangt het Noorden ruim 2,7 miljard gulden. Geldovermakingen van migranten en de overmaking van sociale uitkeringen vormden gedurende de jaren zestig en zeventig de kurk waarop de bevolking van het Noorden dreef.

Hasj

Een tweede belangrijke regionale bron van inkomsten vormt de hasj-cultuur. Deze florerende bedrijfstak leverde in de jaren negentig jaarlijks een omzet op van in totaal circa vier miljard gulden en benaderde daarmee het bedrag dat via officiële kanalen door de Marokkanen vanuit het buitenland werd overgemaakt (De Mas, 1995). Marokko is momenteel nog steeds de grootste producent van cannabisproducten ter wereld (*Observatoire*, 1996). In het centrale bergland van de Rif rond de plaats Ketama wordt sinds mensenheugenis hennep verbouwd. Rond 1920 was slechts één stam gespecialiseerd in de verbouw van hennep, waarvan hennepstouw, zeildoek en kleding werd gemaakt. Een deel werd gedroogd tot hasj (de Marokkaanse term voor marihuana of wiet) of geperst tot chira (hasjkoeken) ten behoeve van de binnenlandse markt. Kif was de oorspronkelijke Berberse benaming voor een mengsel van tabak en marihuana, maar wordt tegenwoordig gebruikt als verzamelterm voor de gehele bedrijfstak die zich bezighoudt met het planten, oogsten, opslag en vervoer van cannabisproducten. Ten tijde van het Spaanse protectoraat bedroeg het verbouwde areaal slechts twintig hectare, die aan het begin van de jaren zestig waren uitgegroeid tot circa tweeduizend hectare. Daarna zette een explosieve groei in waarbij het productiegebied zich vanuit de centrale Rif als een olievlek uitbreidde over de regenrijke delen van het Rifgebergte over een totaal van ongeveer tachtigduizend hectare (Boudouah, 1990; 1998).

De oorzaak van deze groei lag in de sterk toegenomen vraag vanuit Europa vanaf het eind van de jaren zestig, toen hasj daar in zwang raakte. In die flower power periode togen veel hippies onder de aanstekelijke klanken van Crosby, Stills en Nash's *Marrakech Express* in hun gebutste

en bontgeschilderde Volkswagenbusjes richting Tanger, Ketama en Marrakech, om daar de sfeer de proeven en vooral de geestverruimende werking te ondergaan van het exotische land en dito gewas. Op de terugreis namen ze soms een kiloetje mee. Deze trend werd alert opgepakt door de toenmalige gastarbeiders uit de Rif, die na hun zomerse vakantietocht naar Marokko in hun eveneens gebutste, maar onbeschilderde busjes incidenteel ook wat hasj of een plak chira mee terugnamen naar Nederland. In het wagenspoor van deze twee categorieën wegbereiders hebben zich zo langs natuurlijke weg duurzame en structurele commerciële relaties ontwikkeld tussen een gedoogd productiegebied van cannabis in Noord-Marokko en een eveneens gedoogde markt daarvoor in Nederland.

Van een traditionele, kleinschalige en ambachtelijke vorm van landbouw heeft de monocultuur van de kif zich gedurende de jaren zeventig en tachtig gaandeweg ontwikkeld tot een uiterst arbeids-, kapitaalsintensieve en commerciële vorm van grootschalige landbouw. Grote delen van de cederbossen in de Rif zijn illegaal gerooid om op de vrijgekomen hellingen ruimte te scheppen voor de verbouw van kif. Voor veel van de ruim twintigduizend veelal kleine boeren die dit gewas verbouwen vormt dit een bescheiden bron van inkomsten, die voldoende is om het hoofd boven water te houden. De grootste winsten worden echter behaald door de Marokkaanse intermediairs die de producten opkopen van de boeren, de verwerking, verpakking en opslag verzorgen en betrokken zijn bij de ombouw van transportmiddelen, zoals personenauto's, vrachtwagens, containers en schepen, waarmee grootschalig vervoer naar Europa wordt verzorgd. Regionale drugsbaronnen hebben zich in die jaren verenigd in een aantal netwerken en hadden de kust van de Middellandse zee in een viertal zones opgedeeld (*Al Bayane*, 7 april 1999). Deze netwerken beperkten zich tot de levering aan buitenlandse intermediairs, die het transport vanuit Marokko naar Europa verzorgen. Onder hen voerden een respectabel aantal Nederlanders en Spanjaarden, afkomstig uit Andalusië en Galicië, de boventoon, op grond van hun ervaring op transportgebied en met visserij en scheepvaart in de wateren rond Marokko. Terwijl in Nederland onder het gedoogbeleid de hasjhandelaren in die periode in alle rust hun bedrijfstak opbouwden, konden ook de regionale drugsbaronnen in Marokko tot het midden van de jaren negentig vrijwel ongemoeid hun commerciële en financiële activiteiten uitbouwen. Dit was alleen mogelijk dankzij het gekochte stilzwijgen en de oogluikende opstelling van de Marokkaanse autoriteiten en de verschillende instanties die waren belast met de controle van deze ook in Marokko officieel verboden bedrijfstak.

Smokkel

Een laatste, maar niet minder substantiële bron van inkomsten is de omvangrijke smokkel met en vanuit Marokko. Volgens recente schattingen

gaat het hier om een jaarlijks bedrag van ruim twee miljard gulden, terwijl de Marokkaanse overheid nog eenzelfde bedrag aan belastingen derft (Zniber, 2001, p. 81). De bufferfunctie die de Rif vervulde weerhield de bewoners van dit schrale en ondankbare berggebied er eeuwenlang niet van om te smokkelen met de twee Spaanse enclaves (*presidios*), die sinds het begin van de vijftiende eeuw aan Marokko's Noordkust zijn gelegen: de steden Ceuta, aan de straat van Gibraltar, en Melilla, enkele kilometers benoorden Nador (Obdeijn e.a., 2000). Na de onafhankelijkheid van Marokko hebben deze twee Spaanse vrijhavens zich ontwikkeld tot doorvoer- en opslagdepots voor belastingvrije goederen, van waaruit smokkelaars de waren verder vervoeren naar de centrale delen van Marokko. Een belangrijk deel van de Marokkaanse bevolking in het omland van beide Spaanse enclaves vond een bestaan in het smokkelen van allerhande buitenlandse consumptiegoederen en duurzame verbruiksartikelen. Medicijnen, elektronica, drank, sigaretten en bouwmaterialen overspoelen sinds de jaren zeventig op grote schaal de Marokkaanse markt, beconcurreren de Marokkaanse producten en zorgen er voor dat de broze Marokkaanse industrie nauwelijks van de grond komt. Aanvankelijk beperkte de afzet zich tot de overheid en regionale autoriteiten gedoogde plekken in Noord-Marokko. Momenteel strekken de smokkelnetwerken zich echter uit tot Zuid Marokko terwijl de enclave Melilla met behulp van Marokkaanse intermediairs, via Oujda op grote schaal Algerije voorziet van smokkelwaar, in ruil voor ondermeer goedkope benzine uit dat land.

Ook hier was sprake van een soortgelijke verdeling van werkzaamheden en inkomsten als bij de kifsector. Kleine smokkelaars die dagelijks kleine hoeveelheden goederen over de grens brengen verdienen een bescheiden inkomen, terwijl de grote winsten worden behaald door degenen die aan Spaanse en Marokkaanse kant de grote smokkelnetwerken beheersen. Zij financieren de goederen, zorgen voor schepen, transportmiddelen en logistiek, en onderhouden de noodzakelijke contacten met de overheid en de controlerende instanties in beide landen. De controle van de kifhandel en de smokkel was veelal in handen van dezelfde personen en netwerken. Zij bezaten de middelen en contacten om de operaties goed te doen verlopen, en het integreren van de activiteiten op het gebied van hasj en smokkel bleek in logistiek opzicht wenselijk en financieel gezien zeer profijtelijk.

De enorme hoeveelheden geld die met de hasjhandel en de smokkel waren gemoed en de winsten die daarbij werden behaald, hebben overheid en samenleving in het Noorden ingrijpend veranderd. Hoewel een groot deel van de winsten uiteindelijk terechtkomt in Centraal Marokko, is veel illegaal verdiend geld aangewend voor de aankoop van grond, huizen, appartementen, bedrijven, hotels, benzinstations. Aanvankelijk uitsluitend in Noord-Marokko, maar geleidelijk ook in de steden van centraal Marokko, of in de goede, door stuwdammen geïrrigeerde landbouwgronden in de Atlantische vlakten.

Deze overname van delen van het economische leven in Noord-Marokko verliep parallel aan de ongekeerde bouwactiviteit die door toedoen van de migranten plaatsvond in het Noorden, gedurende de jaren zeventig en tachtig. De wens om in het eigen dorp of een stad in Noord-Marokko een eigen huis te bezitten leefde zonder uitzondering sterk onder alle leden van de eerste generatie, en zij beschikten over de jaren heen over middelen om deze wens te realiseren. Een koortsachtige bouwactiviteit was daarvan het gevolg. De grote vraag naar bouwgrond, kavels en bouwmaterialen heeft geleid tot ongekeerd hoge prijzen, die het gevolg waren van al dan niet kunstmatig gecreëerde schaarste, grondspectaties en de hoge kosten die waren verbonden aan allerhande administratieve en bureaucratische handeling noodzakelijk voor de aankoop van grond en de benodigde bouwvergunningen. Zowel vertegenwoordigers van de overheid en bureaucratie, als degenen die fortuinen hadden vergaard in de smokkel en de hasjhandel hebben ook kunnen profiteren van de ontketende bouwactiviteit in de jaren zeventig en tachtig. Slachtoffers waren in vele gevallen de migranten, die de buitensporig hoge prijzen moesten betalen die het gevolg waren van grondspeculaties, corruptie en onnodig dure bouwmaterialen (El Sabri, 1995).

Naast de bouwsector verstevigden de Marokkaanse netwerken gestaag hun greep op het gehele economische leven in Noord-Marokko gedurende de jaren tachtig. De leiding van deze netwerken was in handen van Marokkanen, die via de hasjhandel zijn groot geworden en in de wandeling *Beznassas* worden genoemd: een verbastering van de term *business men* (Demain, nr. 28, november 2000). Vanuit hun peperdure villa's rond Tanger, langs de zogeheten goudkust die loopt van Ceuta tot Tetouan, in en rond Nador en langs de kust boven Oujda konden zij dankzij hun immense kapitaal een monopoliepositie innemen in het economische en financiële leven van Noord-Marokko. Van daaruit infiltreerden zij in het sociale en bestuurlijke leven door het geven van donaties aan maatschappelijke instellingen en verenigingen, om daarin bestuursfuncties te bezetten. Een geliefd speelterrein voor mecenasen vormden de voetbalclubs uit Noord-Marokkaanse steden Tanger, Tetouan en Nador, waar een bont geheel aan kleurrijke en kapitaalkrachtige voorzitters aantrad in de jaren tachtig. Dankzij hun voorzitterschap verhoogden zij hun sociaal prestige in de regio en konden zij via de clubs ondermeer een deel van hun kapitaal witwassen, terwijl de aanhang de uitwedstrijden aangreep om smokkelwaar in de supportersbussen te vervoeren bij uitwedstrijden in centraal Marokko.

In het verlengde hiervan raakt de onderwereld vervlochten met het bestuur en de politiek in Noord-Marokko. *Beznassas* stellen zich in de jaren tachtig kandidaat bij de verkiezingen voor de gemeenteraden. Vooral het voorzitterschap bood de mogelijkheid om in structureel contact te treden met de lokale en regionale vertegenwoordigers van het binnenlands bestuur, om invloed uit te oefenen op de samenleving en een hecht patronage- en cliëntesysteem uit te bouwen. Aan het begin van

de jaren negentig was het politieke leven in Noord-Marokko dermate gecorrumpeerd dat deze regio trekjes van en narco-staat begon te vertonen (De Mas, 1995). Delen van de staat of het staatsapparaat waren direct betrokken bij de hasjhandel, of deelden in de daarin behaalde winsten. Dat dit fenomeen wijdverbreid was bleek onder meer bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1993, toen in het Noorden ruim vierhonderd personen uit de kandidatenlijsten werden geschrapt door de overheid vanwege hun betrokkenheid met de hasjhandel en hun bemoeienis met andere illegale praktijken.

Deze actie vond plaats in het kader van de oorlog tegen de drugs, die de toenmalige koning Hassan II eind 1992 afkondigde. In een brief aan de voorzitter van de Europese Gemeenschap meldde de koning dat het hem ernst was met de bestrijding van de productie en de export van hasj naar Europa. Hij kondigde daarbij een aantal maatregelen aan in zowel de preventieve als in de repressieve sfeer, gericht op het terugdringen en uitroeien van de kifteelt en het sluiten van de grenzen voor de export van de cannabisproducten. Daartoe werden circa zesduizend militairen en gendarmes geposteed in uitkijkposten langs de gehele Middellandse Zeekust van Asilah tot aan de Algerijnse grens, en werden verder bewegingen van Marokkaanse en buitenlandse schepen binnen de territoriale wateren nauwlettend in de gaten gehouden. Verder werd een aantal van de grote regionale netwerken ontmand en werd een handvol regionale drugsbaronnen – en vele kleinere – in hechtenis genomen. Een aantal van de grotere *Beznassa's* nam tijdig de wijk naar Europa en streek voornamelijk neer in Spanje, en deed geregeld Italië, Vlaanderen en Nederland aan.

Koning Hassan handelde deels onder invloed van de pressie vanuit de Europese Gemeenschap en de Verenigde Staten om een eind te maken aan de uitvoer van drugs naar Europa. Een geste was op zijn plaats, met de bedoeling de houding van Europa en de Verenigde Staten ten opzichte van Marokko te verbeteren. Niet in de laatste plaats om zodoende financiële steun te ontvangen ter ondersteuning van Marokko's precare financiële situatie en ten behoeve van de ontwikkeling van alternatieven voor de verbouw van kif in Noord-Marokko. Belangrijker was de overweging dat de centrale overheid de controle over het Noorden dreigde te verliezen, doordat een deel van de hasj- en smokkelnetwerken ongecontroleerde acties ondernamen die de stabiliteit in het gebied dreigden te verstoren en de macht en het gezag van de koning dreigden te ondermijnen. Er werd een vermenging van handel in harddrugs met die in softdrugs geconstateerd, maar vooral de beginnende handel in wapens baarde zorgen. Deze waren bestemd voor Algerije, maar de koning was bevreesd dat een deel daarvan zijn weg zou vinden in Marokko zelf. De arrestatie van delen van de regionale drugstop en de ontmanteling van enkele netwerken verloor hem van vermogende en invloedrijke lieden, die zich aan de controle dreigden te onttrekken en gaf ook een binnenslands signaal dat uiteindelijk geen enkele sector van de Marokkaanse

samenleving, ook niet de illegale, zich aan het gezag en de controle van het paleis kon onttrekken.

Recente ontwikkelingen

Negen jaar na het uitroepen van de oorlog tegen de drugs is het algemene beeld nauwelijks veranderd. In mei 2001 verklaarde de directeur van de *Agence pour la Promotion et le Développement des Provinces du Nord*, een instantie die in 1994 specifiek in het leven was geroepen voor de ontwikkeling van het Noorden, dat het bebouwde areaal aan hennep zich had 'gestabiliseerd' rond de zeventigduizend hectare. Hoewel de hoogwaardige nederwiet uit Nederland een geduchte concurrent is, blijkt de export van Marokkaanse hasj naar Europa niet te zijn vermindert. Wekelijks wordt in de Marokkaanse en Spaanse kranten bericht over grote vangsten. De rapporten van de Spaanse Guardia Civil geven aan dat het tonnage aan in beslag genomen hash en chira de laatste jaren gestaag is toegenomen: van 198 ton in 1997 naar 258 ton in 1998; 293 ton in 1999 terwijl in het jaar 2000 bijna op 330 ton de hand is gelegd (*Libération*, 19 april 2001). Nog in de eerste helft van mei werd in een tijdsbestek van vijftien dagen in totaal de hand gelegd op negen ton chira bij acties in het Spaanse Cadiz en rond Nador (*Le Quotidien*, 22 mei 2001).

Belangrijke reden voor de groeiende export is de onverminderd grote vraag in Europa. Eveneens van belang is dat een deel van de uitgeweken drugsbaronnen zich noodgedwongen in Europa heeft gevestigd en vanuit daar begonnen is met het transport vanuit Marokko te verzorgen en de verspreiding van de hasj over Europa ter hand te nemen: een activiteit die voor 1992 grotendeels in handen was van niet-Marokkanen. De *Beznassas* die in de jaren negentig in de Spaanse Costa del Sol neerstreken spelen een grote rol in de illegale handel tussen Marokko en Europa. Naast een aangenaam klimaat biedt de Spaanse zuidkust een uitgelezen locatie om de transporten vanuit en naar Marokko voor te bereiden en in de gaten te houden. Bovendien maakt dat deel uit van de 'Andalusische carrousel': een geheel aan off shore banken in Tanger, Ceuta, Melilla en Gibraltar, die het mogelijk maakt de ontvangen gelden uit de handel buiten Marokko te ontvangen en op grote schaal wit te wassen (De Mas, 1995).

De verbouw van hennep en de productie van hasj en chira hebben daardoor in Noord-Marokko op de gebruikelijke voet door kunnen gaan. Stopzetting of vergaande vermindering van deze activiteit, zonder dat daar een evenwaardige bron van inkomsten voor de boeren in Noord-Marokko tegenover staat zal leiden tot grote sociale onrust, die Marokko in deze precaire fase vlak na de wisseling van de macht in dat land koste van kost wil vermijden. De toch al sterke drang tot migratie naar Europa zou er alleen maar door worden versterkt. De inperking van het aantal netwerken, het uitwijken van enkele kopstukken naar het buitenland, de

strengere controle op het kapitaal in Marokko, maar ook het beleid van de nieuwe koning Mohammed VI ten aanzien van de corruptiebestrijding, het functioneren van de overheid en het binnenlands bestuur hebben echter hun uitwerking niet gemist. De circulatie van de uit de hasjsector afkomstige hoeveelheid geld in het Noorden is beduidend afgenomen. De bouwnijverheid stagneert, de markt van onroerend goed is ingezakt, en er wordt minder geïnvesteerd of gekocht. Dit heeft weer repercussies op de dienstensector in het algemeen, de horeca, maar ook op de overheid, die zijn legale en illegale inkomsten aanmerkelijk ziet teruglopen. De overmakingen van migranten naar Marokko vertonen de laatste jaren een lichte daling, en met de vermindering van de uit de hasjhandel afkomstige gelden leidt dit tot stagnatie in Noord-Marokko, en het wegvallen van een klein, maar belangrijk inkomen voor een substantieel deel van de bevolking dat inmiddels direct daarvan afhankelijk is.

Deze gang van zaken heeft recentelijk geleid tot twee ontwikkelingen. Allereerst een toename van altijd toch al sluimerende sterke wens tot migratie bij dat deel van de voornamelijk jonge, mannelijke bevolking, dat een inkomen verwerfde uit de betrokkenheid bij de productie en handel in hasj. Dit brengt een toenemend aantal jongeren er toe een illegale oversteek naar Europa te wagen. De illegale migratie vanuit Marokko neemt gestaag toe en mensensmokkelaars spelen hier handig op in door tegen woekerprijzen de migranten over te varen naar Europa. Deze mensensmokkel vormt een profijtelijk alternatief voor de kleinere hasjvaarten naar Spanje. Niet alleen zijn de opbrengsten per overtocht hoger, maar de straffen voor mensensmokkel in Marokko en Spanje zijn beduidend lichter dan voor de smokkel van hasj. In de meeste gevallen wordt per overtocht met illegalen een kleine hoeveelheid chira meegenomen, die in geval van ontdekking door de Spaanse kust onmiddellijk overboord wordt gezet.

Een recente ontwikkeling is de verharding van de concurrentie tussen de verschillende smokkelorganisaties en de grotere agressiviteit ten opzichte van de politie, douane en gendarmes in Noord-Marokko. In mei jl. onstond bij Dar Chaoui, tussen Tanger en Tetouan een nachtelijk vuurgevecht tussen gendarmes en een colonne van vrachtwagens, met daarin gewapende smokkelaars die smokkelwaar vervoerden afkomstig uit Ceuta (*As Sahifa Al Ousbouya*, 18 mei 2001). Een opmerkelijk feit is dat dit voorval uitgebreid werd gemeld in de krant en becommentarieerd, wat tekenend is voor de grotere persvrijheid die onder het nieuwe regime heerst in Marokko. Recente verlagingen van de tarieven van de invoerbelasting maken het minder lonend de betrokken goederen het land in te smokkelen, aangezien de winstmarges te gering zijn om de kosten van de illegale operatie te dekken.

Naast de kosten van het transport, moeten ook de diverse autoriteiten aan beide zijden van de grens worden afgekocht. Nu de winstmarges geringer blijken, zijn smokkelaars minder genegen om hoge bedragen af te dragen, wat tot onenigheid en zelfs botsingen leidt tussen smokkelaars

en controlerende diensten in Marokko over de 'toenaderingskosten' zoals de afkoopsommen in het Marokkaanse jargon worden genoemd. Dat er echter nog steeds sprake is van oogluikend toegestane handel in Noord-Marokko blijkt uit een verklaring van een inwoner uit het Noorden in dezelfde krant dat: 'Alle onverharde pistes in het Rifgebied 's nachts naar Ketama voeren en ons ook in staat stellen weer 's nachts te vertrekken.' Hiermede zeggend dat er weinig veranderd is aan de situatie. Veel zal afhangen van de wijze waarop de douane, het leger, politie en de gendarmerie en het territoriaal bestuur in de naaste toekomst zullen opereren in Noord-Marokko. Zij zien zich geplaatst tussen enerzijds een nieuwe koning die hamert op integriteit van bestuur en strijdt tegen corruptie, terwijl smokkelaars en de hasjsector vanwege de smallere winstmarges trachten de afkoopsommen te verlagen en tegelijkertijd aftasten tot welk punt men onder de gewijzigde omstandigheden kan gaan.

Het zijn verwarrende tijden in Noord-Marokko. Enerzijds worden in de strijd tegen de corruptie en het aannemen van steekpenningen zeven inspecteurs van douanes uit Tanger en Tetouan geschorst en twaalf douaniers van de post Bab Ceuta geschorst (*Al Ittihad Al-Ichtiraki*, 8 mei 2001). Anderzijds leggen smokkelorganisaties zich toe op het ontvoeren van rijke Marokkaanse zakenlieden of hun familieleden om hen tegen losgeld weer vrij te laten. Gedurende de laatste vijf maanden hebben in de regio Tanger, Tetouan en Ceuta, tenminste zeven ontvoeringen plaats gevonden (*Libération*, 22 mei 2001). Er wordt daarbij fijntjes opgemerkt dat in geen van de gevallen aangifte is gedaan, aangezien die vragen zou oproepen naar de herkomst van het betaalde losgeld, dat varieerde van 120.000 tot 240.000 gulden. Naar verluidt zijn de ontvoerders groepen jongeren, die tevergeefs eerst hun fortuin hebben gezocht in de hasjhandel, de smokkel of de deviezenhandel met Ceuta, maar gezien de moeilijker situatie hun heil zoeken in het ontvoeren van kapitaalkrachtige personen, die gezien de herkomst van hun kapitalen een makkelijke prooi zijn.

Hoe de situatie in Noord-Marokko zich op korte termijn zal ontwikkelen valt moeilijk te voorspellen. Deels zal dit afhankelijk zijn van externe relaties met Europa, waarbij men niet alleen moet denken aan de migratiepolitiek, het beleid ten aanzien van de softdrugs, maar ook aan zaken als het associatieverdrag met Marokko, de te sluiten visserijverdragen en de realisering van de Middellandse Zee als een vrije handelszone. Van groot belang is ook hoe de relatie zal zijn met de naaste buur Algerije en op welke wijze de kwestie rond de Westelijke Sahara op een voor alle partijen aanvaardbare wijze kan worden afgewikkeld. Al deze ontwikkelingen hebben hun directe weerslag in Noord-Marokko.

Daarnaast zal van belang zijn in welke richting Marokko zich zal ontwikkelen onder de nieuwe koning, en welk beleid er ten aanzien van het Noorden zal worden gevoerd. Voor een substantieel deel van de bevolking van Noord-Marokko lijkt er vooralsnog op korte termijn nog geen

bruikbaar en evenwaardig alternatief in de regio voorhanden te zijn voor de inkomsten uit migratie, smokkel en de hasj, waarvan men in hoge mate afhankelijk is geworden en die dit gebied en de daar levende bevolking de laatste veertig jaar ingrijpend hebben veranderd.

Literatuur

Basfao, K., H. Taarji (red.)

Annuaire de l'Émigration; Maroc
Rabat, 1994

Boudouah, M.

Les conditions géographiques et la problématique de la monoculture 'kiffique'

Revue de la faculté des lettres
Tétouan, 4e jrg., nr. 4, 1990, pp. 183-203

Boudouah, M.

Evolution de l'économie de la montagne Rifaine; le cas du Rif Central

In: *L'aménagement du Territoire et le développement de l'économie de montagne en Méditerranée. Le cas du Maroc Méditerranéen*, Casablanca, Editions le Fennec, 1990, pp. 43-49

De Mas, P.

De Marokkaanse migratie naar Nederland; perspectief vanuit de herkomstgebieden

Internationale spectator, 45e jrg., nr. 3, 1991, pp. 110-118

De Mas, P.

'Le kif houa el kif'; een schets van een onconventionele, maar florierende bedrijfstak in Marokko

In: *Themadag Marokko. 11 mei 1995. Aspecten van culturen en criminaliteit*, ARI en CRI Rotterdam, 1995, pp. 21-32

De Mas, P.

Mafiastaten, roversholen en boeveneconomieën

Internationale spectator, 50e jrg., nr. 10, 1996, pp. 520-527

El Sabri, S.

Approche du phénomène de la croissance urbaine dans le Rif Central (Province d'Al Hoceïma, Nord du Maroc); cas du doublet Imzouren-Bni Bouayach

Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 1995, (diss.)

Mansvelt Beck, J., P. De Mas

The strait of Gibraltar; Europe's Rio Grande?

In: King, R., P. De Mas e.a. (red.), *Geography, environment and development in the Mediterranean*, Brighton, Sussex Academic Press, 2000, pp. 117-136

Obdeijn, H., P. De Mas e.a.

Geschiedenis van Marokko
Amsterdam/Leuven, Bulaaq/Van Halewyck., 2000

Revue

Revue d'Information de la Banque Marocaine du Commerce Extérieur, nr. 278

Casablanca, Januari 2001

Hedendaags kwaad revisited

Kanttekeningen bij de Marokkaanse criminaliteit in Nederland

S. Harchaoui*

De onderwerpen die in dit themanummer van *Justitiële verkenningen* worden behandeld, genieten doorgaans weinig bekendheid. Dat ligt anders als het gaat om criminaliteit die in Nederland is of wordt gepleegd door met name jongens van Marokkaanse afkomst. Niettemin eist een evenwichtige, zorgvuldige en effectieve toepassing van het strafrecht - in de ruimste zin van het woord - dat eenmaal vergaarde kennis tegen het daglicht van de realiteit wordt gehouden. Voor vanzelfsprekendheid kan geen plaats zijn, nu een effectieve aanpak juist is gebaat met kritiek op bestaande beelden en noopt tot het vernieuwen van inzichten. In deze bijdrage zal ik om de noodzaak hiervan aan te geven summier de nog steeds zorgwekkende omvang en aard van de Marokkaanse (jeugd)criminaliteit belichten. Wellicht zou hierbij zijdelings een antwoord gegeven kunnen worden op de vraag of er 'cultuurspecifieke' delicten voor Marokkanen zijn aan te wijzen. Daarna zal ik ingaan op een aantal in de criminologie aangehaalde verklaringen, die ik telkens zal voorzien van een kort commentaar. Vervolgens komt aan de orde dat onder Marokkanen een sterke tendens tot individualisering valt waar te nemen, hetgeen gevolgen zal hebben voor de aanpak van de problemen. In die aanpak zal de eigen verantwoordelijkheid centraal dienen te staan. De wenselijkheid en noodzaak beelden en inzichten te herzien illustreer ik aan de hand van het fenomeen van de ontkennende Marokkaanse verdachte. Het criminologische fundament voor een individualistische en constructivistische benadering van de Marokkaanse cultuur is ten slotte te vinden in de strategieën en neutralisatietechnieken die Marokkaanse jongeren gebruiken.

Aanhoudende zorg over de omvang van de Marokkaanse (jeugd) criminaliteit

De grotere betrokkenheid van allochtone jongeren bij een aantal delicten is veelvuldig vastgesteld. Met name criminaliteit gepleegd door Marokkaanse en Antilliaanse jongeren speelt een prominente rol in de maatschappelijke discussie.¹ De significant grotere betrokkenheid van Marokkaanse jongens in vergelijking met jongens uit andere etnische groepen en autochtone Nederlandse jongeren, wordt niet betwist. Wanneer voor

* De auteur is als raio werkzaam bij het arrondissementsparket te Zwolle en tevens verbonden aan het Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen te Utrecht.

het jaar 1996 het indexcijfer voor jeugdcriminaliteit van 12 tot 24 jaar op 100 wordt gesteld, bedraagt het cijfer voor Marokkaanse jongeren in deze categorie 480 (Bovenkerk en Yesilgöz, 1999; Leuw, 1997).²

Niet alleen deze omvang baart zorgen. De jongens, die met politie en justitie in aanraking komen, zijn jonger en hun recidive is hoog (Wartna, 1999), terwijl geweld of bedreiging met geweld vaker voorkomen. In de praktijk blijkt een relatief kleine groep jongens verantwoordelijk te zijn voor het merendeel van de gepleegde strafbare feiten. Het aandeel van de Marokkaanse jongeren binnen jeugdinrichtingen en penitentiaire inrichtingen is hoog.³

Het aantal 'draaideurcriminelen' van Marokkaanse origine in grote steden alsmede volwassenen die verslaafd zijn geraakt aan gokken en drugs staan op het justitiële netvlies gebrand. Tot overmaat van ramp bereikt de hulpverlening deze groepen nog steeds onvoldoende. Voorts is er het probleem van de illegale Marokkanen (en andere Noordafrikanen), met name in Amsterdam. In 1996 werd hun aantal geschat op 2600 personen, maar goed zicht is hierop niet verkregen (Coppes e.a., 1997, p. 18).

Vormen van Marokkaanse criminaliteit

Marokkaanse jongens plegen disproportioneel veel vermogenscriminaliteit. Deze vermogenscriminaliteit gaat vaker gepaard met geweld. Daarnaast komen geweldsincidenten in het uitgaansleven frequent voor. Overigens hebben Marokkaanse jongeren daar geen patent op. Wel lijken ze vaker als reactie op uitsluiting en discriminatie in discotheken in gevecht te raken met portiers. Er zijn echter weinig tekenen die wijzen op het bestaan van een typische subcultuur van Marokkaanse jongeren waarin geweld domineert. Evenmin is voor het bestaan van Marokkaanse jeugdbendes veel wetenschappelijk bewijs gevonden.

Een andere vorm van ernstig geweld doet zich voor in het privé-domein. Op deze vorm van geweld bestaat nog niet veel zicht, aangezien de aangiftebereidheid onder Marokkaanse vrouwen gering is. Zorgwekkend daarbij is dat weinig gebruik wordt gemaakt van Slachtofferhulp (Lempens e.a., 1998). Mogelijk spelen opvattingen over zeden en een bepaalde seksuele moraal hierin een rol. Volgens Yesilgöz (1996, p. 111) verschillen Turkse en Nederlandse opvattingen over geweld aanzienlijk, ook in het privé-domein. Zeker als het gaat om de bescherming van de zeden van echtgenotes en dochters (een eeropvatting die wordt aangeduid met 'namus'). Er rust in die sociale setting op mannen een zware verantwoor-

- 1 De wijze waarop de discussie is gevoerd met de gewenste en ongewenste neveneffecten blijft thans buiten beschouwing. De media heeft de vorm van de discussie aanzienlijk bepaald (Sterk 2000; Schelfhout en Verstraeten, 1998 voor de 'Vlaamse situatie').
- 2 In de criminaliteitscijfers is het aandeel van Marokkaanse meisjes verwaarloosbaar, zodat in het vervolg slechts over jongens gesproken zal worden.
- 3 Zo was in 1993 al 25% van de pupillen in justitiële inrichtingen van Marokkaanse afkomst (Boendermaker, 1995).

delijkheid: zij moeten een dreigende schending van eer zien te voorkomen of de eer herstellen.

Het ligt, gelet op een aantal belangrijke overeenkomsten in religie en cultuur, voor de hand te veronderstellen dat Marokkaanse mannen, op soortgelijke wijze als Turkse mannen, zo nu en dan de geschonden eer door middel van ernstig geweld trachten te herstellen. Dat eerherstel gaat in de Marokkaanse gemeenschap echter zelden gepaard met uitoefening van geweld. Dat kan, bij gebrek aan onderzoek, op de eerste plaats gezichtsbedrog zijn. Ook Marokkaanse verdachten die terechtstaan wegens moord, doodslag of een andere vorm van ernstig geweld beroepen zich soms op bepaalde culturele opvattingen van eer. Het gaat dan om de mannelijkheid, de religie of normen uit de geboorteplaats in Marokko die voor het voetlicht worden gebracht. Bij nadere bestudering blijkt het echter veelal te gaan om strategisch of zelfs manipulatief gebruik van die 'culturele' opvattingen. In de tweede plaats lijkt het gebruik van geweld binnen de Marokkaanse gemeenschap eerder statusverlagend dan statusverhogend te werken.⁴ Illustratief is de frase: 'Een echte man lost de problemen met zijn vrouw niet op door haar te doden'. Gaat het echter om beledigingen van de vader – meestal in zijn aanwezigheid of in het openbaar - of de moeder dan is geweld eerder regel dan uitzondering.

Geweld wordt voorts frequent toegepast om meisjes in de prostitutie te houden. In die prostitutie werken opvallend veel Marokkaanse meisjes (Venicz en Vanwezenbeeck, 1998). Bullens en Van Horn (2000, p. 39) beschrijven de wijze waarop deze meisjes in de prostitutie geraken (de 'loverboy-methode'). Door middel van allerlei verleidingstechnieken wordt een meisje gebonden, afhankelijk gemaakt en vervolgens de prostitutie in geloodst. Naast het gebruik van geweld wordt ook bedreigd de ouders van het meisje in te lichten om te voorkomen dat meisjes zich aan de prostitutie onttrekken.

Daar waar Marokkaanse meisjes, maar ook (Amsterdamse) Marokkaanse jongens, een verhoogd risico lopen slachtoffer te worden van ernstig seksueel geweld (Coppes, 1997, p. 40), lijken Marokkanen zelf gemiddeld minder vaak als dader van seksueel geweld voor te komen.⁵ Incidenteel wordt bij jonge kinderen wel gerapporteerd over ongewenst seksueel gedrag dat soms uitmondt in lichte zedendelicten. In *Sec 2000* (pp. 36-38) wordt de situatie beschreven naar aanleiding van incidenten in zwemparadijs De Tongelreep te Eindhoven.⁶ Vormen van incest of

4 Tot deze voorzichtige conclusie kom ik op basis van door mij gehouden interviews in het kader van nog niet afgesloten onderzoek naar alternatieve oplossingsmechanismen onder Berbers in Marokko en Nederland.

5 Al moet onmiddellijk gewezen worden op een 'dark number' van gevallen waarin geen aangifte wordt gedaan of waarin seksueel gedwongen omgang met Marokkaanse jongens door Marokkaanse meisjes uit angst en schaamte voor hun ouders wordt verzwegen.

6 Naar aanleiding van de incidenten is een Confrontatieprogramma Lichte Zedendelicten

misbruik van gezag binnen het gezin lijken zeer sporadisch voor te komen.

Het onder Turken sporadisch voorkomende (culturele) delict schaking⁷ (Wiersenga, 2000, pp. 167-185), waarbij een meisje wordt ontvoerd om een huwelijk af te dwingen, is onder Marokkanen niet bekend. Illegalen lijken eerder een schijnhuwelijk met een Nederlandse of Surinaamse vrouw aan te gaan, dan zich op deze of vergelijkbare wijze te verzekeren van verblijfspapieren. Voor zover het 'meevoeren' op vrijwillige basis geschiedt, komt het weinig voor. Een Marokkaanse jongen en een Marokkaans meisje die graag met elkaar verder willen maar op verzet bij hun ouders stuiten, verlaten doorgaans het ouderlijk huis. Op deze wijze ontlopen zij de confrontatie, terwijl er ruimte ontstaat om in een later stadium terug te keren of de banden met elkaar te herstellen. Deze methode fungeert soms als een stilzwijgende afspraak⁸ onder het adagium: 'de tijd heelt alle wonden'.

Wat betreft de georganiseerde criminaliteit wreekt zich het feit dat de Criminele Inlichtingen Eenheden een slechte informatiepositie hebben binnen de Marokkaanse gemeenschap. Op de onderwereld bestaat nog steeds weinig zicht. Niettemin noemde de Parlementaire Enquêtecommissie Opsporingsmethoden (Fijnaut en Bovenkerk, 1996) al gevallen van vrouwenhandel en mensensmokkel. De mensensmokkel spitste zich vroeger toe op de situatie waarin individuen over de grens werden geholpen. Thans lijkt deze criminaliteitsvorm ernstiger te zijn, gelet op bijvoorbeeld de regelmatig aangespoelde lijken op Spaanse stranden. De Schiphol-affaire, waarbij op eenvoudige wijze vele illegalen langs de douane werden geholpen, is een van de weinige zaken waardoor zicht is verkregen op de wijze waarop mensensmokkel plaatsvindt.

Vrouwenhandel lijkt vooralsnog daaruit te bestaan dat veelal jonge desperate vrouwen uit Casablanca of Tanger via Brussel en Antwerpen hun weg vinden in de gedwongen prostitutie in Nederland of in België. Een neveneffect van deze stroom vrouwen uit Marokko is dat mensen vaker worden gekoppeld, al dan niet om Marokkaanse meisjes na een schijnhuwelijk met een Nederlandse man aan verblijfspapieren te helpen. In vergelijking met andere etnische groepen is de Marokkaanse onderwereld overigens nochtans opvallend weinig gewelddadig, zo rapporteren Bovenkerk en Fijnaut (1996, p. 129).⁹

De grootschalige drugshandel is nog steeds een lucratieve bezigheid. Opvallend is evenwel dat het transport en distributie van hasj vooral in handen is van Nederlandse georganiseerde groepen. Een van de weinige

opgezet. De meeste daders bleken allochtone jongens tussen 12 en 16 jaar te zijn. Daarbij wordt de kanttekening geplaatst dat Nederlandse meisjes eerder geneigd lijken te zijn aangifte te doen tegen allochtone (Marokkaanse) daders.

7 Artikel 281 van het Wetboek van Strafrecht.

8 In andere zin beschrijft ook Sterman (1996) dit non-confrontatie gedrag.

9 Wermölder (1998, p. 435) ziet hierin een teken dat er meer effectieve methoden van afscherming vanuit Marokko worden toegepast, zoals sociale controle en intimidatie.

voor de rechter gebrachte zaken, waarbij het ging om grootschalige drugshandel en witwaspraktijken in Berbers (familie)verband, is de Ramola-zaak uit 1995.¹⁰ Mogelijk is het geringe aantal zaken van Marokkaanse georganiseerde drugscriminaliteit het gevolg van de eerder genoemde gebrekkige informatiepositie van de politie. Niettemin is de infrastructuur van coffeeshops in Nederland opperbest en worden vele contacten met Marokkaanse criminelen in Marokko onderhouden. Voorts lijkt het opvallende uitgavenpatroon met betrekking tot huizen ook een mogelijk uitgangspunt voor nader onderzoek. Een andere zorgwekkende situatie, waarvan de gevolgen in de Marokkaanse pers steeds vaker worden beschreven, is de toenemende export van harddrugs vanuit Nederland richting Marokko. Overigens blijken drugsrunners in Rotterdam voor het overgrote deel Marokkaans van afkomst te zijn (Van der Torre, 1996).

Enkele verklaringen

In de loop der tijd zijn er veel verschillende verklaringen voor de criminaliteit van Marokkanen gegeven. Er werd gewezen op de migratie en het daarmee verband houdende onvolkomen proces van gezinshereniging en gezinsvorming. Kinderen zijn in Marokko opgegroeid in een gezagsvacuüm, in weerwil van de sociale controle die familie en kennissen uit konden oefenen. De gezinshereniging kon dat vacuüm niet meer opvullen, aangezien de vervreemding tussen vaders en zonen zich reeds had voltrokken. Het vermijdingsgedrag van de zonen gecombineerd met de 'val van de vaders' (Sterman, 1996, p. 155) ondermijnde het vaderlijk gezag. Politie en hulpverlening concentreerden zich, mede doordat de jongeren daar feilloos gebruik van wisten te maken, op de jongeren en compliceerden daardoor de gezagsverhoudingen (Boulalhouel en Van der Zwaard, 1996).

Zo hard als wordt gesuggereerd, zijn de vaders evenwel niet gevallen. Tot op de dag van vandaag is het gezag van de vaders in de gemeenschap als zodanig onbetwist. Zeker in het bijzijn van anderen zal hiervan altijd worden getuigd. Het succes van de in Amsterdam surveillerende buurtvaders kan gedeeltelijk juist uit het bestaan van (vaderlijk) gezag worden verklaard. Of de 'ontwortelingscriminaliteit' (Werdmölder, 1986) dan wel het 'generatieconflict' (Bovenkerk, 1994) gedeeltelijk uit de migratie kan worden verklaard is twijfelachtig. Steeds meer jeugddelinquenten zijn immers in Nederland geboren en in het bijzijn van hun ouders opgegroeid, hoewel het aantal echtscheidingen niet gering is en het aantal alleenstaande Marokkaanse moeders zienderogen toeneemt (Eldering en Borm, 1996).

De buitengewoon slechte sociaal-economische positie van de Marokkaanse gemeenschap wordt veelvuldig aangehaald. Meer dan de helft

10 Ramola staat voor: Rabobank Money Laundry.

van de Marokkaanse gemeenschap woont in de vier grote steden, de bevolkingsgroep bestaat uit disproportioneel veel jongeren, terwijl de onderwijs- en arbeidsmarktpositie van Marokkanen bedroevend slecht is. Deze gegevens, gecombineerd met botsende normen- en waardenstelsels (uitmondend in een cultuurconflict), leiden soms tot de conclusie dat er in de Marokkaanse gemeenschap sprake is van sociale desorganisatie. In deze context van sociale desorganisatie worden wettelijke regels en normen minder goed nageleefd. Temeer als de spanning tussen de maatschappelijke doeleinden en wensen ('geld', 'succes') enerzijds en de beperkte legale mogelijkheden van Marokkaanse jongeren om die doeleinden en wensen te bereiken, te groot wordt (straintheorie van Merton). Men dient de behoeftevervulling immers uit te stellen. Als ook de bindingen met belangrijke instituties zoals gezin en school gebrekkig zijn (sociale controle theorie van Hirschi) en de zelfcontrole gering is (theorie van Gottfredson en Hirschi), leidt dat ertoe dat de Marokkaanse jongeren het geld of het succes 'nu' willen. Zeker in een consumptieve maatschappij waarin de gelegenheden tot het plegen van criminaliteit groter dan ooit lijken te zijn (theorie van Cohen en Felsen).

Bij al deze theorieën wordt een belangrijke rol aan de opvoedingsituatie onder Marokkanen toebedacht. Voor zover daarbij gerefereerd wordt aan de opvoeding zoals deze in Marokko gangbaar zou zijn (Van der Valk en Blaubeen, 1996), acht ik deze verklaring niet (meer) zinvol. In navolging van de reeds aangebrachte nuanceringsinzake migratie, kan immers worden vastgesteld dat de opvoeding overwegend in Nederland plaatsvindt. Nederlandse omgevingsfactoren zijn gaandeweg belangrijker geworden dan Marokkaanse factoren. De dynamiek binnen de Marokkaanse opvoedingssituatie wordt tevens zichtbaar in de studie van Pels (1999). Zo is het opvallend dat presteren ontzettend hoog op de Marokkaanse opvoedingsagenda is komen te staan. Naast deze – in de literatuur weleens onderschatte – dynamiek, is het twijfelachtig of de bevelshuishouding binnen Marokkaanse gezinnen niet te rijmen valt met de Nederlandse onderhandelingshuishouding. Dat cultuurconflict is op de eerste plaats minder zichtbaar dan vroeger, nu ouders – in zijn algemeenheid – meer aandacht hebben voor het (doen) ontwikkelen van zelfstandigheid bij hun kinderen (Pels, 1999). De notie dat kinderen later voor hun ouders dienen te zorgen verliest terrein.

In de tweede plaats laat de dagelijkse praktijk juist zien dat het fenomeen van onderhandelen binnen de Marokkaanse (Berberse) gemeenschap buitengewoon goed ontwikkeld is. Dat blijkt in het geval van het zogenaamde cultuurconflict. Marokkaanse jongeren weten namelijk in hun zoektocht naar meer vrijheid goed te onderhandelen. Door de een is dit vermogen wel eens betiteld als een overlevingsstrategie, anderen gebruikten de term hypocrisie. Hoe dan ook, het getuigt naar mijn mening van sociaal inzicht om in deze transitieperiode op een zo harmonieus mogelijke wijze een interpersoonlijke brug tussen twee schijnbaar onoverbrugbare 'werelden' te kunnen slaan.

Met betrekking tot het onderwijs-aspect binnen de sociaal-economische positie van Marokkanen lijken de kansen zich te keren. De slechte opleiding van de (eerste generatie) ouders is bekend (Van der Hoek en Kret, 1992), evenals het hoge percentage schoolverlaters zonder diploma (Tesser en Veenman, 1997). Krul (2000), die schoolcarrières van Marokkanen en Turken onderzocht, signaleert evenwel een significante vooruitgang. Daarbij wordt *en passant* een impliciete stelling uit menig onderzoek ondergraven, namelijk dat Berberse kinderen het slechter zouden doen omdat ze afkomstig zijn van het platteland en vaker thuis worden gehouden (Buijs, 1993). Uit Kruls onderzoek blijkt nu juist dat in het voortgezet onderwijs kinderen van Berberse afkomst het beter doen, terwijl kinderen van ouders uit een agrarisch milieu op de hoogste niveaus beter scoren dan kinderen uit andere milieus (Krul, 2000, p. 22). Voormelde ontwikkelingen nemen niet weg dat de positie van de Marokkanen, mede doordat zij het minste profiteren van de verbeterde arbeidsmarkt, vooralsnog marginaal en weinig rooskleurig is.

Om de hoge criminaliteitscijfers onder Marokkaanse jongens te verklaren, is de laatste jaren naarstig een (aanvullend) beroep gedaan op de 'culturele factor', waarbij verklaringen worden geënt op de 'Marokkaanse cultuur'. Dit gebeurt zeer uitgesproken in de vaak genoemde nota van het ministerie van Binnenlandse Zaken en het ministerie van Justitie van november 1997 over 'Criminaliteit en integratie van etnische minderheden' in samenhang met de analyse van Leuw (1997). In de laatste analyse staat het uittentreunen aangehaalde onderscheid tussen een Marokkaanse schaamtecultuur en een Nederlandse schuldcultuur centraal. Dit onderscheid mondt veelal uit in een pleidooi tot maatschappelijke integratie en acceptatie van Nederlandse waarden- en normen waardoor de criminaliteit ingeperkt zou kunnen worden. Vanuit criminologisch perspectief is deze laatste stelling echter niet houdbaar. Immers, juist de minst geïntegreerde groep Marokkanen – de arbeidsmigranten van welker – komt in de criminaliteitscijfers nauwelijks voor. Het aandeel van deze groep in het totaal aantal strafbare feiten is zoals eerder gezegd verwaarloosbaar klein.

Het is ondoenlijk om alle gebezigde culturele factoren te beschrijven en elke samenvatting doet onrecht aan zowel de wetenschappers als de weerbarstige werkelijkheid. Desondanks wil ik enkele opmerkingen maken over een aantal 'culturele factoren'. Zo kan in beginsel worden vastgesteld dat een islamitische opvoeding – los van de inhoudelijke waardering van het geloof zelf – doorgaans een rem op criminaliteit vormt.¹¹ Volgens dat geloof immers is het plegen van criminaliteit een zonde. Op basis daarvan spreken ouders hun kinderen aan. Indien deze kinderen

11 Vanuit een wetenschappelijk criminologisch perspectief bezien, vallen bepaalde uitlatingen van individuele imams – zoals recentelijk breed uitgemeten in de pers naar aanleiding van uitlatingen van de Rotterdamse imam over homofilie – niet binnen het bestek van dit artikel. Ze zijn daarvoor ook niet bijster interessant.

zich niet onthouden van het grensoverschrijdend gedrag dan escaleert de situatie – bij gebrek aan een effectieve interventie of bemiddeling – veelal in die zin dat jongeren het ouderlijk huis verlaten. En dat is nu juist funest omdat jongens hiermee niet alleen ontsnappen aan het ouderlijk gezag, maar zich ook met veel meer gemak in maatschappelijke domeinen begeven die als katalysatoren van ongewenst gedrag fungeren. Het uitgaanleven is hier een goed voorbeeld van. Van Beke e.a. stellen in hun onderzoek naar het ontstaan en verloop van criminele carrières bij etnische minderheden vast dat Marokkaanse ‘carrière-criminelen’ veel vaker van huis weglopen en in sommige gevallen ook permanent het contact met thuis verbreken (Van Beke e.a., 1998, p. 30). Zij blijken er ook riskantere gewoontes met betrekking tot alcohol en drugs op na te houden. Marokkanen die met crimineel gedrag weten te stoppen (‘de stoppers’) wonen daarentegen vaker thuis.

Ik stipte het onderscheid schaamte- en schuldcultuur reeds aan. Eppink (1977, p. 178) beweerde al dat Marokkanen geen schuldgevoelens hebben over een door hen gepleegd strafbaar feit. Zij schamen zich slechts voor de buitenwereld omdat het feit is geconstateerd. Die jongeren willen immers geen schande brengen over hun familie (Eppink, 1992). Zolang het verbodene verborgen kan worden gehouden, wordt het niet als kwaad ervaren, aldus Haleber (1999, p. 34). Van Gemert (1998) borduurt op deze inzichten voort en geeft aan dat de Marokkaanse jongere zich vrij voelt strafbare feiten te begaan, zolang hij zich maar niet hoeft te schamen voor de eigen gemeenschap. Daarbij staat het ‘learning by doing-principe’ centraal, alsmede het van oudsher bestaande wantrouwen van Marokkanen ten opzichte van de ‘buitenwereld’, maar ook ten opzichte van elkaar. Deze schaamte wordt meestal gekoppeld aan de roddel binnen de gemeenschap. Dit laatste fenomeen is zeker geen onbekend verschijnsel, al kan overigens direct de vraag worden gesteld of het nu zo exclusief is voor Marokkanen. De negatieve gevolgen hiervan zijn bekend (Bouhalhoul en Van der Zwaard, 1996, p. 34), maar ook de positieve: roddel kan bijdragen aan sociale controle (Van Gemert, 1998, p. 185). Als mogelijke verklaring voor het plegen van criminaliteit is roddel echter weinig relevant, zeker niet in een flexibele, mobiele (jeugd-) gemeenschap. Jongeren beschikken niet (meer) over de sociale infrastructuur om op de hoogte te raken van de roddels, terwijl zij – voor zover zij dat wel doen – daar steeds minder boodschap aan hebben. Bovendien erkennen ouders steeds vaker in het openbaar dat het niet goed gaat met hun kroost en zij worden daar mede door de toegenomen individualisering binnen die gemeenschap minder op aangekeken.

Dan het element van schaamte. Naar mijn mening dient schaamte in de eerste plaats opgevat te worden als een strikt individueel beleefde innerlijke aangelegenheid. Het fenomeen is enerzijds moeilijk vast te stellen, anderzijds wegens verwevenheid met andere emoties als woede en

trots gecompliceerd¹²; in ieder geval té gecompliceerd om het eenvoudigweg tegenover een individueel geïnternaliseerd (westers) schuldbesef te plaatsen. Veelal wordt dat onderscheid gerechtvaardigd door te wijzen op de geringe bereidheid van Marokkaanse jongens spijt of wroeging te betuigen over hun daden. Het ontbreken van schuldbesef in die zin betekent daarmee nog niet dat er aan de interne gewetenshuishouding van Marokkanen iets ontbreekt.¹³ Hoe moeten we in die situatie immers verklaren dat het overgrote deel van de Marokkanen zich niet bezondigt aan strafbare feiten? Hoe verklaren we de felle reacties van niet-criminele jongeren op het gedrag van criminele jongeren? Bovendien kan het tonen van wroeging of het uitspreken van spijtgevoelens ook gemanipuleerd worden. Doorgaans gebeurt dat ook, omdat verdachten doorgaans voor het eerst worden geconfronteerd met hun daden als deze ontdekt zijn. Natuurlijk heeft men liever dat het kwaad in het verborgene blijft! Alle verdachten – van welke nationaliteit dan ook – trachten zo lang mogelijk aan de lange armen van politie en justitie te ontsnappen. Eenmaal gepakt zal men inderdaad datgene doen dat tot minder straf zou kunnen leiden: spijt betuigen of tot ‘inkeer’ komen. Overigens meen ik dat Marokkanen in de dagelijkse praktijk niet minder oprecht spijtgevoelens uiten. Vaak gaan deze echter verloren in communicatiestoornissen en wederzijds onbegrip of onbegrepen uitdrukkingen.¹⁴

Van Gemert (1998) zoekt met betrekking tot criminaliteit van Marokkaanse jongeren in Rotterdam een aanvullende verklaring in de wantrouwende basishouding van Marokkanen. Die basishouding wortelt volgens hem in Marokko (het Rifgebergte) maar is via culturele reproductie ook waar te nemen onder Rotterdamse jongens van Marokkaanse afkomst. Dat wantrouwen gaat voor een gedeelte van de Marokkaanse gemeenschap zeker op. Maar een causale band met crimineel handelen is niet aangetoond en als verklarend concept is ‘wantrouwen’ bij gebrek aan representatief onderzoek (nog) onvolkomen. Het ‘ieder voor zich’ gaat bovendien slechts op voor het gemarginaliseerde deel van bepaalde jongensgroepen. Het kenmerkt meer de wijze waarop vorm wordt gegeven aan het leven in een bepaalde wijk of een bepaalde stad; in andere gedaanten komt het wantrouwen overigens voor bij verslaafden, illegalen en directeuren van beursgenoteerde vennootschappen. Het merendeel van de Marokkanen lijkt nog steeds te leven bij het adagium ‘ieder voor allen, en allen voor een’.

12 Zie voor een mooi proefschrift met betrekking tot deze verwevenheid Rodriguez Mosquera, 1999 die een vergelijking maakt tussen Nederland en Spanje.

13 Dit nog geheel los van de omstandigheid dat het somtijds arrogant is ‘het (individuele) geweten’ enkel te reserveren voor het ‘Westen’.

14 Of indachtig het Arabische spreekwoord ‘zwijgen is een geneesmiddel tegen verdriet’ als onbegrepen stilte.

Onoverzichtelijkheid en de tendens tot individualisering

Ook een officier van justitie heeft zich na lezing van het strafdossier een beeld gevormd van de Marokkaanse verdachte die daarin de hoofdrol speelt. Die – om met woorden van Goffman te spreken – ‘geanticiperde Ander’ komt zelden overeen met het beeld. Meestal betreft het namelijk vlotte, in Nederland geboren jongens, die met een Amsterdamse tongval precies uitleggen waar de grenzen en mogelijkheden liggen. De arbeidsmigrant, meestal eerste generatie, bestaat alleen nog in de literatuur. Deze groep is strafrechtelijk gezien niet relevant, omdat zij nagenoeg niet in criminaliteitsstatistieken voorkomt. Om deze reden nuanceerde ik reeds de stelling dat integratie per definitie fungeert als rem op criminaliteit. De tweede en derde generaties Marokkanen zijn geen eenheidsworst. De situatie onder deze groepen typeert Van der Torre (1996), verwijzend naar Habermas, als ‘de Marokkaanse onoverzichtelijkheid’. Hij wijst daarmee op de aanzienlijke diversiteit onder deze groepen. De diversiteit binnen een en dezelfde generatie blijkt ook uit een aantal andere studies (o.a. Van Gemert, 1998). Er kan binnen deze groepen onderscheid worden gemaakt tussen Arabieren en Berbers; tussen in Nederland en in Marokko geboren jongeren; tussen jongeren die zich wel of niet ontworsteld hebben aan de gemarginaliseerde positie van hun ouders; tussen jongeren uit de Randstad en jongeren uit de ‘Nederlandse periferie’. Er kan verder ook onderscheid worden gemaakt naar leeftijd, huwelijkse staat en de sociaal-economische positie die veel meer variatie kent. Veel verder dan het in taal tot uiting komende onderscheid tussen Arabieren en Berbers komt het echter veelal niet. Zoals bekend komt 75 procent van de in Nederland levende Marokkanen uit het Rifgebergte. Het gaat om Berbers met Riffijnse achtergrond. Op zich kan de geografische spreiding over Nederland bestudeerd worden. Voor de strafrechtstoepassing heeft dit weinig toegevoegde waarde. Marokkaanse jongens hebben steeds minder een structurele binding met de Rif, zij spreken de ‘moedertaal’ niet of slecht en zelden kennen zij nog de kring van verwanten. De socialisatie vindt thans overwegend binnen een Nederlandse context plaats en vergroot de onoverzichtelijkheid. Deze onoverzichtelijkheid leidt ertoe dat bij het bepalen van bijvoorbeeld het preventiebeleid minder vertrouwd kan worden op algemene ‘etnische’ beelden.

Tegelijkertijd gaat deze onoverzichtelijkheid geruisloos over in individualisering. Marokkaanse jongens willen gelijk behandeld worden. En dat betekent in hun optiek: als een individu. Zo bezien kan dit streven als een aspect van integratie worden gezien in een samenleving die in hoge mate als een individualistische is te kenschetsen. De tendens tot individualisering werkt zelfs bij de beleving van het geloof door (Phalet e.a., 2000). De Commissie Marokkaanse Jeugd (1998, p. 61) signaleert een zelfde ontwikkeling. Om deze redenen moet mijns inziens de thans voorradige criminologische kennis worden herzien. Hoewel uiteraard van belang dient niet de ‘cultuur’ als zodanig of de sociaal-economische om-

standigheden het vertrekpunt voor de bestudering van de Marokkaanse criminaliteit te zijn, maar het individu. Wil het strafrechtelijk sanctiearsenaal of preventiepakket effectief zijn, dan lijkt dit onvermijdelijk.

Ter illustratie: misplaatste irritatie over de ontkenkende verdachte

Over het herzien van eenmaal vergaarde kennis gesproken: opsporingsambtenaren en leden van de rechterlijke macht spreken al jaren hun irritatie uit over het door hen beleefde feit dat 'die Marokkanen altijd ontkennen, zelfs als ze op de videocamera staan of er vingerafdrukken voorhanden zijn'. Criminologen delen doorgaans deze zienswijze (Coppes e.a., 1997, p. 60). Jongeren uit mediterrane culturen zouden koste wat kost gezichtsverlies proberen te vermijden. Drugsridders zouden volgens Van der Torre (1996) blijven ontkennen totdat zij door hun familieleden op heterdaad worden betrapt. Naar mijn mening moet de verklaring voor 'ontkennen' door de huidige generatie Marokkaanse verdachten eerder worden gezocht in de toegenomen kennis van en inzicht in (mede door de hoge recidive) strafrechtelijke praktijken. Wat dat betreft integreren zij ook op dit punt. Advocaten wijzen hun cliënten in afwachting van de te bepalen processtap bovendien vaker op hun recht tot zwijgen. Maar los hiervan, lijkt de door rechters en opsporingsambtenaren beleefde realiteit van 'ontkennen' volgens een recente onderzoeksnotitie van het WODC vooralsnog niet objectief te staven (Wartna en Beijers e.a., 1999). Marokkanen blijken bij de politie namelijk tot de 'topbekenners' te behoren. Van de onderzochte groep Marokkaanse verdachten bekend maar liefst 77,8%. En dat is meer dan de Nederlandse groep (76,1%), de Turkse (55,6%), de Surinaamse (73,7%) en alleen minder dan de Antilliaanse/Arubaanse (94,7%).

Denkpatronen, neutralisatietechnieken en strategie

Marokkaanse jongens weten precies hoever ze kunnen gaan (Coppes e.a., 1997, p. 50). Daarbij nemen zij naar bevind van zaken een identiteit aan. Wellicht dat de leerschool van het leven met twee culturen het vermogen tot een zeker opportunisme heeft versterkt. Voortbordurend op de beschreven tendens tot individualisering valt dit vermogen mogelijk te verklaren door een constructivistische opvatting van cultuur te hantieren. Dit betekent dat cultuur wordt gemaakt en dat cultuur dus ook uitleg behoeft (Bovenkerk en Yesilgöz, 2000). Het vermogen tot pragmatisme, ja zelfs manipulatie van de identiteit om een bepaald doel te bereiken is geen onbekend verschijnsel onder Marokkaanse jongens.¹⁵ Van huis weggelopen Marokkaanse meisjes gebruikten al stereotypen om hulpverleners op hun hand te krijgen (Brouwer, 1997). Gevolg hier-

¹⁵ Dit is zeker geen exclusief Marokkaans vermogen overigens. Zie ook Siegel en Bovenkerk voor de Russisch sprekende immigranten (2000).

van is dat onder de ouders nog immer een groot wantrouwen heerst ten opzichte van de hulpverlening (Bouhalhoul en Van der Zwaard, 1996). In discussies met Marokkaanse ouders valt nogal eens het verwijt dat islamitische kinderen doelbewust bij families met een ander geloof worden ondergebracht.

Coppes e.a. (1997) beschrijven hoe Marokkaanse jongens de politie wisten te overtuigen van het feit dat ze thuis werden geslagen, zodat de vader niet op de hoogte werd gebracht van hun handel en wandel. Marokkaanse jongens verwijzen thuis met gemak naar de 'verloedering' van normen en waarden onder de 'Nederlanders' of zij attenderen hun ouders op het tweeslachtige drugsbeleid. Het plegen van strafbare feiten – indien ouders toch op de hoogte zijn – wordt toegeschreven aan omgang met slechte vrienden, evenals aan het gebruik van alcohol en drugs (Buijs, 1993). Tijdens zittingen van kinderrechters schetsen minderjarige verdachten eveneens met gemak het beeld van de afwezige vader en de onverschillige opvoedingssituatie om aan te tonen dat 'zij er toch weinig aan kunnen doen'. Een strenge Islam wordt rechters en gedragsdeskundigen gepresenteerd om aan te geven dat de verdachte zó is gekneet dat bijna niet anders gehandeld kon worden en het strafbare feit wel gepleegd moest worden. Of een Marokkaanse verdachte is te kort in Nederland om aan de ruwe beelden van mannelijkheid uit het geboortedorp in Marokko te kunnen ontsnappen. Marokkaanse verdachten manipuleren derhalve situaties indien dat dienstig is voor een positieve uitkomst. Zij hanteren hiermee een strategie die wegens gebrek aan effectieve communicatie en inzicht in de achtergronden van de materie onvoldoende getoetst kan worden aan de vraag naar het causaal verband met crimineel handelen. Aldus ontstaat een soms door advocaten en gedragsdeskundigen in stand gehouden strategie gericht op het ontlopen of ontduiken van eigen verantwoordelijkheid. Een dergelijke strategie is zeker niet exclusief voor Marokkaanse jongens, maar vindt – voor zover ik de praktijk kan overzien – gretig aftrek mede door de negatieve beeldvorming over de Marokkaanse gemeenschap waar dergelijke uitlatingen naadloos op aansluiten.

Bedoelde strategie wordt doorgaans uitgewerkt nadat een delict is gepleegd. Vooraf wordt echter eveneens een (innerlijke) strategie bepaald. Door het eigen maken van een aantal denkpatronen worden schuldgevoelens voorkomen en wordt de eigen verantwoordelijkheid geminimaliseerd. Ook tracht men tevoren het eigen criminele gedrag te rechtvaardigen: 'De overheid heeft geld zat', 'Nederlanders plegen toch ook belastingfraude', 'stelen van de Nederlanders is toch niet zo erg', 'ik ben arm', 'ik stond alleen op de uitkijk', 'de politie let alleen maar op mij', 'dat is normaal in Marokko', 'de koran zegt het zo'. Dergelijke uitspraken komen veel voor. Wie in de praktijk van de strafrechtspleging werkzaam is, zal dit zonder moeite kunnen herkennen.

Om recht te doen aan de individualiseringswens van (ook) Marokkaanse jongeren, dienen zij vooreerst op hun eigen verantwoordelijkheid

te worden gewezen. In dat kader is het zinvol om nader onderzoek te doen naar de legitimeringen, neutralisatietechnieken en denkpatronen, op eenzelfde manier als eerder Van San (1998) deed voor Curaçaose jongens in Nederland. Tegelijkertijd blijft het uiteraard wel van belang de sociale context van het handelen van individuele jongeren te begrijpen. Het toebedelen van de eigen verantwoordelijkheid is in alle opzichten verenigbaar met het achterhalen van omgevingsfactoren die van invloed zijn geweest op het gedrag van de jongeren.

Conclusie: individualisme en eigen verantwoordelijkheid

Op basis van de tendens tot individualisering zal een meer op de persoon toegesneden strafrechtelijke behandeling plaats dienen te hebben. Categoriele voorzieningen zullen het moeten afleggen tegen eigen verantwoordelijkheid. Aparte voorzieningen zoals de behandelunit Amal – een jeugdinstelling speciaal bestemd voor Marokkaanse jongeren – zullen ter ziele blijven gaan.

Een hardere, niet onderbouwde aanpak ten opzichte van andere groepen jeugddelinquenten zal dan ook eerder averechts werken, omdat deze (intensievere) collectieve aandacht tot frustraties bij Marokkaanse jongens en hun ouders zal leiden. Ook de aanname dat Marokkaanse jongens weinig voeling zouden hebben met een leerstraf - die zijzelf weliswaar als positief ervaren, maar naar de mening van de Raad voor de Kinderbescherming niet serieus nemen - rechtvaardigt geen hardere aanpak.¹⁶ Om een effectieve aanpak te bereiken dienen de hiervoor beschreven verklaringen op sommige punten te worden bijgesteld, op andere punten herzien en vernieuwd. Daarbij moet vanuit politieel en justitieel oogpunt niet alleen de jeugdcriminaliteit worden betrokken, maar ook de op de achtergrond meespelende overige vormen van criminaliteit, zoals mensensmokkel en vrouwenhandel.

Over de oorzaken van het hoge aandeel van Marokkaanse jongens in (jeugd)criminaliteit is veel gezegd en geschreven en dat zal wel zo blijven. Is er een theorie die de Marokkaanse (vermogens)criminaliteit goed kan verklaren? Nee. Het komt aan op een combinatie van theorieën. Voor mij is de meest overtuigende verklaring de combinatie van de (nog steeds) evident slechte structureel-economische positie van Marokkaanse jongens met de eveneens zichtbaar aanwezige wens tot sociale (financiële) stijging. Die stijging moet op basis van calculerend (illegaal) gedrag op korte termijn behaald worden. De keuze voor dit ongeduldige gedrag is een individuele keuze, die gepaard gaat met allerlei denkpatronen en strategieën om dat gedrag te rechtvaardigen en te legitimeren. Voor deze combinatieverklaring pleit in ieder geval dat het woord 'geld' nagenoeg altijd valt als Marokkaanse jongens gevraagd wordt naar

16 Klooster en Van Hoek (e.a.), 1999.

de motieven van hun gedrag, om welke vorm van criminaliteit het ook gaat.

Een andere conclusie – hiermee zijdelings terugkomend op de eveneens zijdelings aangestipte vraag - is dat er naar mijn mening (nog) geen cultuurspecifieke delicten zijn aan te wijzen die representatief zijn voor Marokkanen. Wel wordt in het strafproces – waarin de individuele keuze tot uiting komt in de gehanteerde strategie - een beroep gedaan op menig cultureel aspect om de eigen keuze te maskeren. De eigen verantwoordelijkheid moet echter weer ten volle worden teruggegeven aan de als individu opererende Marokkaanse (jeugd)delinquent of verdachte. Dit betekent vanzelfsprekend niet dat culturele omstandigheden niet aan bod moeten komen; het betekent wel dat jongens indringend bevestigd moeten worden op de causaliteit tussen de aangevoerde culturele aspecten en hun concrete gedragingen. Zelf denk ik dat de overeenkomst met de Nederlandse verdachte erg groot zal blijken te zijn. Of zoals een kinderrechtster het eens uitdrukte¹⁷: ‘eigenlijk dromen ze allemaal van gewoon huisje, boompje, beestje’. In een materialistische samenleving menen de meeste mensen hun dromen voornamelijk in geld te moeten uitdrukken.

Literatuur

Beke, B., H. Ferwerda e.a.

De dunne draad tussen doorgaan en stoppen; Allochtone jongeren en criminaliteit

Utrecht, Uitgeverij SWP, 1998

Bouhalhoul, R., J. van der Zwaard

Een kwestie van vertrouwen; gespreksgroepen met Marokkaanse ouders

Rotterdam, SBWR, 1996

Bovenkerk, F.

Hedendaags kwaad; criminologische opstellen

Amsterdam, Meulenhof, 1992

Bovenkerk, F.

Over de oorzaken van criminaliteit van allochtone jongeren

In: Advies commissie Montfrans, *Advies aanpak jeugdcriminaliteit; met de neus op de feiten*, Den Haag, ministerie van Justitie, 1994, pp. 51-63

Brouwer, L.

Meiden met lef; Marokkaanse en Turkse wegloopsters

Amsterdam, VU, 1997 (diss.)

Buijs, F.

Leven in een nieuw land; Marokkaanse jongemannen in Nederland

Utrecht, Jan van Arkel, 1993

Bullens, R.A.R., J.E. van Horn

Daad uit 'liefde'; gedwongen prostitutie van meisjes

Justitiële verkenningen, 26^e jrg., nr. 6, 2000, pp. 25-41

Commissie Marokkaanse Jeugd

Samen vol vertrouwen de toekomst tegemoet; perspectieven voor de Marokkaanse jeugd in de Nederlandse samenleving in de XXI eeuw 1998

¹⁷ Haagse Courant, 1 april 2000.

Coppes, R., F. de Groot e.a.

Politie en criminaliteit van Marokkaanse jongens

Deventer, Gouda Quint, 1997

Eldering, L., J.A. Borm

Alleenstaande Marokkaanse moeders

Utrecht, Jan van Arkel, 1996

Fijnaut, C., F. Bovenkerk (e.a.)

Inzake Opsporing Bijlage VII;

Eindrappport onderzoeksgroep Fijnaut

Den Haag, Sdu, 1996

Gemert, F. van

Ieder voor zich; kansen, cultuur en criminaliteit van Marokkaanse jongens

Amsterdam, Het spinhuis, 1998

Hoek, J. van der, M. Kret

Marokkaanse tienermeisjes; gezinsinvloeden op keuzen en kansen

Utrecht, Jan van Arkel, 1992

Klooster, E.M., A.J.E. van Hoek e.a.

Een onderzoek naar de strafbeleving van Antilliaanse, Surinaamse, Marokkaanse en Turkse jongens

Den Haag, ministerie van Justitie, 1999

Lempens, A., L. Assa e.a.

Slachtofferhulp aan allochtonen; een onderzoek naar de mate waarin politie en Buro's Slachtofferhulp allochtone slachtoffers bereiken

Den Haag, ministerie van Justitie, 1998

Leuw, Ed.

Criminaliteit en etnische minderheden; een criminologische analyse

Den Haag, ministerie van Justitie, WODC, 1997

Pels, T.

Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland

Assen, Van Gorcum, tweede druk, 1999

Phalet, K., C. van Lotringen (e.a.)

Islam in de multiculturele samenleving; opvattingen van jongeren in Rotterdam

Research Paper, Universiteit Utrecht, 2000/1

Rodriguez Mosquera, P.M.

Honor and emotion; the cultural shaping of pride, shame and anger

Kurt Lewin Instituut, 1999 (diss.)

San, M. van

Stelen en steken; delinquent gedrag van Curaçaose jongeren in Nederland

Amsterdam, Het spinhuis, 1998

Schelfhout, E., H. Verstraeten (red.)

De rol van de media in de multiculturele samenleving

Brussel, VUBPRESS, 1998

Siegel, D., F. Bovenkerk

Crime and manipulation of identity among Russian-speaking immigrants in the Netherlands

Journal of contemporary criminal justice, 16^e jrg., nr. 4, 2000, pp. 424-444

Sterk, G. (red.)

Media en allochtonen; journalistiek in de multiculturele samenleving

Den Haag, Sdu uitgevers, 2000

Sterman, D.

Een olifboom op de ijsberg; een transcultureel-psychiatrische visie op de behandeling van de problemen van jonge Noord-Afrikanen en hun families

Utrecht, Nederlands Centrum Buitenlanders, 1996

Tesser, P., J. Veenman

Rapportage minderheden 1997

Rijswijk, SCP, 1997

Torre, E.J. van der

Drugstoeristen en kooplieden; een onderzoek naar Franse drugstoeristen, Marokkaanse drugsrunners en het beheer van dealpanden in Rotterdam

Deventer, Kluwer, 1996

Valk, L. van der, H. Blaabeen

De kunst van het overleven: Marokkaanse jongens; methodiek en communicatie

Utrecht, Jan van Arkel, 1996

Venicz, L., I. Vanwezenbeeck

Aard en omvang (gedwongen) prostitutie onder minderjarige (allochtone) meisjes

Utrecht, Nisso, 1998

Wartna, B.S.J.

Recidiveonderzoek in Nederland

Den Haag, ministerie van Justitie, WODC, Onderzoeksnotities, 1999

**Wartna, B.S.J., W.M.E.H. Beijers
(e.a.)**

Ontkennende en bekende verdachten; over de proceshouding van verdachten van strafzaken tijdens het politieverhoor

Den Haag, WODC, Ministerie van justitie, 1999

Werdmölder, H.

Combating organised crime in the Netherlands, the Ramola case

In: M. Castermans, F. van Hoof e.a. (red.), *The role of the nation-state in the 21st century*, pp. 197-297

Werdmölder, H.

Van vriendenkring tot randgroep; Marokkaanse jongeren in een oude stadswijk

Houten, Het wereldvenster, 1986

Wiersenga, H.

Schaking als cultureel delict

In: R.H. Haveman e.a. (red.), *Seks, zeden en strafrecht*, Deventer, Gouda Quint, 2000

Yesilgöz, Y.

Eer en belediging

Historisch tijdschrift, 12^e jrg., nr. 2, 1996, pp. 111-156

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published nine times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Justice in co-operation with the publishing house Gouda Quint BV. Each issue focuses on a central theme related to criminal law, criminal policy and criminology. The section *Summaries* contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue is (vol. 27, nr. 4, 2001): *Morocco*.

The democratic transition in Morocco

H. Obdeijn

When King Hassan II died in July 1999 his eldest son Mohammed succeeded him. In the first two years of his reign he created a new atmosphere in the country. The removal of the dreaded minister of the Interior was felt as a big relief. Human rights were re-established and the new king acquired the honorary title of 'King of the poor' as a result of his simplicity and unofficial way of contacting people. But there are still many clouds over Morocco. The new king reigns, as did his father, without consulting his ministers or parliament. The economic situation of the country is disastrous and the islamist movement is biding its time. Only with a drastic amelioration of the economic situation can the foundations for a really democratic Morocco be laid.

Waiting for the King; recent debates on Islam, family law and politics in Morocco

L. Buskens

Since the summer of 1998 discussions have been going on in Morocco about the reform of Islamic family law as codified in the Mudawwana. In March 1999 the government presented a plan for the improvement of the position of women in society which included audacious proposals for law reform. These proposals evoked strong reactions in society, especially after the death of King Hassan II and the ascension to the throne of his son Mohammed VI. Modernists and liberals were enthusiastic, whereas orthodox and islamist groups showed fierce opposition to these dangerous and foreign ideas. Much larger issues seem to be at stake than just the contents of family law. It is a debate about the place of islam in society, about who is entitled to interpret islam in an authoritative way, as well as about the question who has the right to participate in politics. A new public sphere is emerging, in which the king as 'Commander of the faithful' still plays a decisive role.

Moroccan and Dutch family law; conflicting concepts and practical solutions

E.J.A. van der Velden

250.000 Moroccans live in the Netherlands. Some years ago, the Moroccan ministry of Justice proposed to its Dutch counterpart to work out a bilateral convention on conflict law in family cases. Starting point

of the deliberations should be, in their view, the application of national law and reciprocity in the recognition of decisions. The Dutch ministry's reply was reluctant. It explained that the Netherlands have ratified many international conventions on conflict of laws amongst which conventions on family conflict law. As its result, the Netherlands was only able to accept agreements based at least on the principles laid down in these conventions, since public international law forbids to convene bilateral rules discriminating Dutch residents of a given foreign nationality compared to other foreign residents by restricting their rights to have other laws than that of their nationality applied in family matters, while those conventions and Dutch domestic conflict law offer several choices. Therefore, it invited Morocco to accede to at least the most important ones of these conventions and to discuss ways to expedite and simplify their application. Nevertheless, the Dutch ministry of Justice accepted to start consultations on a regular basis, in which the parties should try to find practical solutions for legal problems in this field, identified by both. Main problems in their view are the recognition of Dutch marriages, in which at least one person with Moroccan nationality is involved, and the recognition of Dutch divorces between such parties. This article discusses the practical arrangements convened and used until today to solve these problems and the improvements which could possibly be the result of new initiatives to modify the Moroccan family law, as laid down in the Moroccan 1999 action plan for the integration of women.

Human rights abuse in Morocco

I. van der Valk

After 40 years of systematic political repression since its independence, Morocco has slowly engaged in a process of democratisation, in particular since King Hassan II was succeeded by his son, Mohamed VI. The human rights situation has markedly improved since the early 1990's. Hundreds of political prisoners and disappeared persons have been released and exiled persons allowed to return to the country. However, the human rights situation still does not match international standards in particular concerning the Western Sahara. Sixty or so political prisoners continue to be detained and the fate of some 450 disappeared persons has not been clarified yet. Families of disappeared persons who died in secret detention camps have not been informed where the bodies of their relatives are buried, victims have not received (satisfactory) compensation and perpetrators of human rights violations are not brought to justice. Instead, leaders and members of human rights organisations who claim their prosecution in peaceful demonstrations are themselves condemned to prison. Many other cases of suppression of demonstrations, unfair trials, torture, ill treatment and violations of the right of expression and association continue to be

reported. Daily practices concerning human rights in Morocco lag far behind the official discourse of the authorities.

Moroccan government policy on migrants and its consequences

S. Bouddouft

More than two million Moroccans live outside Morocco. Annually, these migrants contribute four to five billion guilders to the Moroccan economy. For this reason, the Moroccan government wants to exercise supervision over these migrants. To exercise this control, intimidating measures have been taken in the past in order to isolate migrants. Moroccan migrants were not allowed to take part in political and trade union activities. In the nineties, however, such measures were no longer suitable to the Moroccan government. Since the nineties the Moroccan government is trying to tie Moroccan migrants to their native country through increasing public relations activities. Furthermore, successful Moroccans who live in Europe are now being brought into the Moroccan institutions and their participation in political decision-making, social intercourse and economic transactions in Europe is no longer seen as a danger to the Moroccan nation; it is rather considered an advantage. After all, Morocco's interests are better served by 'subjects' who occupy key positions. The way in which the Moroccan government dealt with Moroccan migrants has caused a lot of conflicts amongst the migrants and has counteracted their integration in European countries.

Morocco's Mediterranean coast; migration, marijuana and smuggling

P. de Mas

Nearly three quarter of the immigrant community of approximately 300.000 Moroccans in the Netherlands originates from the Northern, Mediterranean part of Morocco, especially from the mountainous provinces of Al Hoceima and Nador and the province of Oujda bordering on Algeria. This marginal part of Morocco served for centuries as a buffer zone, preventing colonial penetration from Europe and the Ottoman empire, and was only for a rather short period (1912-1956) a Spanish protectorate. In 1960, as the massive labour migration towards The Netherlands, Belgium and Germany started, this mainly berber speaking region was one of the poorest and marginal areas of Morocco. Fourty years later, large amounts of money circulate in the region due to the remittances of migrants in Europe, large scale smuggling, human trafficking and the increased production of marijuana (kif) and its export to Europe. This article describes the profound and irreversable socio-economic and political impacts of this major income generating activities on the region.

'Contemporary evil' revisited; remarks about Moroccan criminality in the Netherlands*S. Harchaoui*

This article describes the individualistic tendency within the Moroccan society. This tendency is accompanied by a great diversity within that society as such, but there are also differences between Moroccans who commit juvenile delinquency. This aspect drives to the conclusion that attention must be paid to the own responsibility of these youngsters. It is important for the (effectiveness of the) penal system and for further research and theory on Moroccan crime. From this line of approach there are remarks placed about criminal involvement of Moroccans, about the manners in which that criminality occurs and about given explanations for the high rate of criminality among Moroccan youth which lie at the bottom of that criminality. This article concludes that Moroccan juveniles use images in the Dutch society about the Moroccan society as a (useful) strategy in the presentation of their identity which justifies a critical approach of the presented cultural explanations of their deeds.

Het WODC op Internet: www.wodc.nl

Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie is onlangs via Internet bereikbaar geworden. Het WODC is een kenniscentrum op justitieel terrein dat een wetenschappelijk bijdrage levert aan de ontwikkeling en de evaluatie van justitiebeleid. Op deze nieuwe site is de volgende informatie te vinden:

1. Doelstelling en organisatie (o.a. organigram, beschrijvingen van de verschillende afdelingen en de namen van de medewerkers);

2. Producten en diensten;

- overzicht en uitgebreide samenvattingen van de nieuwste rapporten;
- inhoudsopgaven en voorwoord met korte samenvattingen van artikelen in het tijdschrift *Justitiële verkenningen*;
- inhoudsopgaven en voorwoord met korte samenvattingen van artikelen in het Engelstalige tijdschrift *European Journal on Criminal Policy and Research*;
- jaarlijsten van rapporten en genoemde tijdschriften;
- elektronische publicaties (o.a. onderzoeksprogrammering van justitie);

3. Interessante verwijzingen (overzichten van congressen en studiedagen);

In de toekomst wordt de aangeboden informatie uitgebreid met specifieke producten als databases (literatuurbestand) en aan producten en diensten gekoppelde bestelmogelijkheden (via e-mail) en/of aanvraagformulieren.

Voor vragen over producten en diensten van het WODC en voor het snel en efficiënt leveren van

statistische en literatuur-informatie kunt u terecht bij de WODC-informatiedesk

(e-mail: wodcinfo@wodc.minjust.nl). Wij hopen op deze wijze bij te dragen aan de verspreiding van relevante kennis en informatie buiten het ministerie van Justitie.

Hans van Netburg (WODC-webmaster)
tel.: 070-3 70 69 19

fax: 070-3 70 79 48

e-mail: cnetburg@best-dep.minjus.nl

WODC-Thesaurus 'Het criminaliteitsvraagstuk (geheel herziene uitgave)

Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van justitie heeft een geheel herziene druk uitgebracht van de WODC-thesaurus. Deze gestructureerde standaard trefwoordenlijst inzake het *criminaliteitsvraagstuk* bestrijkt de volgende terreinen: criminologie, victimologie, criminaliteitspreventie, delicten/criminaliteitsvormen, politie, justitie, openbaar ministerie, rechterlijke macht, strafrechtspleging, gevangeniswezen en reclassering.

Na het uitkomen van de eerste uitgave van de WODC-thesaurus in 1993 is deze met succes toegepast als instrument bij het toegankelijk maken van publicaties op het gebied van het *criminaliteitsvraagstuk*. Niet alleen bij de Afdeling Documentaire Informatievoorziening van het WODC maar ook op andere afdelingen binnen het ministerie van justitie wordt de WODC-thesaurus gebruikt. Daarnaast maken andere organisaties waaronder politiebibliotheken, het openbaar ministerie, gevangenisbibliotheken en de rechterlijke macht gebruik van dit hulpmiddel.

De afgelopen jaren is de hoeveelheid publicaties op het terrein van justitie en politie sterk toegenomen, zowel nationaal als internationaal. De IRT-affaire en de daaruit voortvloeiende commissies Wierenga en Van Traa brachten nieuwe vormen van opsporingsmethodieken aan het licht. Het jeugdstrafrecht werd gewijzigd. Allerlei grensoverschrijdende criminaliteitsvormen zijn meer in de belangstelling komen te staan. Nieuwe alternatieven voor de vrijheidsstraf werden en worden getest om de problemen rond de celcapaciteit op te lossen. Nieuwe termen als integriteit, integrale veiligheid, fenomeenonderzoek, proactieve opsporing, forensische accountancy, taakstraf, internet, televerhoor, stelselmatige daders en zelfredzaamheid zijn de afgelopen jaren veelvuldig gebruikt. Natuurlijk zijn er ook termen die verouderden of termen die belangrijk leken maar niet of nauwelijks gebruikt werden. Deze zijn uit de thesaurus verwijderd of vervangen door andere termen. Hier en daar is de schrijfwijze van een begrip aangepast. Dit alles heeft ertoe geleid dat een grondige herziening van de WODC-thesaurus noodzakelijk was. Hopelijk zal de herziene thesaurus de komende jaren weer een nuttig instrument zijn voor de ontsluiting van de nog steeds groeiende informatiestroom rondom het criminaliteitsvraagstuk.

Als extra hulpmiddel is bij deze uitgave een geografische thesaurus als bijlage toegevoegd. Deze thesaurus is oorspronkelijk samengesteld door de Centrale Bibliotheek van het ministerie van justitie en nu in samenwerking met het WODC aangepast met behulp van de in augustus 1996 uitgegeven officiële lijst van landennamen van de Nederlandse Taalunie.

Inlichtingen:

Hans van Netburg
tel.: 070-3 70 69 19

e-mail: cnetburg@best-dep.minjus.nl

Bestelwijze:

De WODC-thesaurus 1997 kost f 30,- per ex.

tel.: 070-3 70 65 54 (mw. A. Eind)

Fax: 070-3 70 79 48

e-mail: aeind@best-dep.minjus.nl

Themanummers Justitiële verkenningen

Regelmatig worden, bij voorbeeld ten behoeve van het onderwijs, grote aantallen exemplaren van *Justitiële verkenningen* nabesteld. Voor de bepaling van de oplage is het wenselijk vroegtijdig op de hoogte te zijn van de mogelijke vraag. Om die reden geven wij, onder voorbehoud, de thema's die de redactie op dit moment in voorbereiding heeft. Over de inhoud van de nummers kan met de redactie contact worden opgenomen. Ook personen die een bijdrage willen leveren aan een van de aangekondigde nummers worden verzocht contact op te nemen met de redactie.

JV6, 2001, juli/augustus: Exclusie

JV7, 2001, September: Overzicht van onderzoek op justitieel terrein

JV8, 2001, Oktober/november: Asiel en migratie

JV9, 2001, December: Dier en recht

Congressen

Positioning restorative justice; 5th international conference on restorative justice

Herstelrecht heeft over de hele wereld sterk aan geloofwaardigheid gewonnen, als basis voor een constructieve reactie op misdrijven én als veld van criminologisch onderzoek en reflectie. De uitdijning ervan heeft echter geleid tot onduidelijkheid in de basisbegrippen en tot verwarring in de diversiteit aan praktijken. Het is hoog tijd om herstelrecht opnieuw

duidelijker te positioneren in zijn relatie tot andere visies en praktijken. Gelijknissen en verschillen met strafrecht, rehabilitatief recht en preventie moeten worden uitgediept. De verhouding tussen de informele overlegprocessen en het formele rechtssysteem moet verder worden onderzocht. Empirisch onderzoek moet de realisaties en de potenties van hertelrecht duidelijker aftekenen. Op de lijst van nu reeds vaststaande sprekers staan onder meer Gordon Bazemore (USA), John Blad (Nederland), Hans Boutellier (Nederland), John Braithwaite (Australië), Valerie Braithwaite (Australië), Chris Eliarts (België), Hans Juergen Kerner (Duitsland), George Pavlich (Canada), Lode walgrave (België), Ido Wijers (Nederland).
Datum: 16-19 september 2001
Plaats: Leuven, België
Inlichtingen: Secretariat International Conference on Restaurative Justice, Criminology K.U.Leuven, Hooverplein 10, 3000 Leuven, België. Tel.: (00)32-16-325300. Email: andrea.ons@law.kuleuven.ac.be

Asiel en Migratie (vooraankondiging)

Het congres gaat (onder voorbehoud) over: Vreemdelingenbeleid door de eeuwen heen; Migration as a global business; Vreemdelingenbeleid nieuwe stijl: naar een drie lokettenbeleid? Demographic developments and migration. Inleiders: Leo Lucassen (IMES), John Salt (Migration research unit, University College London), Jeroen Doornik (WODC, IMES), Joseph Chami (UN Population Division, New York). Dagvoorzitter: Eduard Nazarski (directeur Vluchtelingenwerk Nederland). Rapporteur: Paul Schnabel (Directeur SCP). In de ochtend vinden 6 workshops plaats, die 's middags worden herhaald.

Datum: 25 oktober 2001
Lokatie: Congrescentrum De Reehorst, Ede
Tijd: 09.00 (inschrijving)-17.00 (start borrel)
Informatie: www.wodc.nl

Sixth International Metropolis Conference

Migration policies: balancing admission and restriction; citizenship, equality and diversity; local integration policies; Migration and the cultural transformation of cities.
Datum: 26-30 november
Plaats: Rotterdam, The Netherlands
Organisatie: The Metropolis secretariat, in cooperation with the City of Rotterdam and the Netherlands Ministry of the Interior
Informatie: MPI, 's-Lands Werf 20-21, 3063 GA Rotterdam, The Netherlands, tel.: [+31] 10 4149779, fax: [+31] 10 4135022, e-mail: mpiwxs.nl

Master in European Criminology (M.A.) K.U. Leuven (België)

De Afdeling Strafrecht en Criminologie van de Faculteit Rechten aan de K.U. Leuven (België) organiseert sinds september 1999 het postgraduate programma, het 'Master in European Criminology'. Het M.A. in European Criminology staat open voor studenten en 'professionals' die zich willen verdiepen in de relevantie van recent ontwikkelde criminologische theorieën en deze willen toetsen aan het beleid op nationaal, Europees en internationaal niveau. Het M.A. programma loopt over één academiejaar. Het is een volledig Engelstalig programma dat op een evenwichtige manier *onderwijs met onderzoek* combineert. Het programma wordt uitgevoerd in samenwerking met een aantal prominente universiteiten en onderzoeksinstituten in Europa: het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) in Den

Haag (NL), Het Max-Planck-Institut für Ausländisches und Internationales Strafrecht in Freiburg (D), het Criminologisch Instituut van de Universiteit in Sheffield (UK) en het Criminologisch Instituut van de Eberhard-Karls-Universiteit in Tuebingen (D).

Voor meer informatie over het M.A. in European Criminology kunt u contact opnemen met: Hilde Van Lindt (Academic Coordinator), Centre for Advanced Legal Studies, Tiensestraat 41, B-3000 Leuven. Tel.: 32/16/32 52 68 of 32 53 00; Fax: 016/ 32 55 35. E-mail: hilde.vanlindt@law.kuleuven.ac.be
Website: <http://www.law.kuleuven.ac.be/cals>

Hijmansbeurs

De faculteit der rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam heeft in 1997 de Hijmansbeurs ingesteld. Deze beurs beoogt mensen die al een aantal jaren werkervaring hebben binnen een juridisch beroepsveld zoals de rechterlijke macht, de advocatuur, de overheid of het bedrijfsleven, te stimuleren een proefschrift te schrijven of te voltooien. De beurs bedraagt maximaal fl. 10.000 per jaar.

Aanvragen van de brochure bij: Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Afdeling Onderzoekzaken, mw. mr. J.R. van Herwaarden, Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam, tel.: 020-5253475; email: herwaarden@jur.uva.nl

Algemeen
 Strafrecht en strafrechtspleging
 Criminologie
 Gevangeniswezen/tbs
 Reclassering
 Jeugdbescherming en -delinquentie
 Politie
 Verslaving
 Slachtofferstudies
 Preventie van criminaliteit

Literatuur-informatie

Van de artikelen die in deze rubriek zijn samengevat, kunnen bij de documentatie-afdeling van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van justitie tegen betaling kopieën worden aangevraagd. Wij attenderen u erop dat volgens art. 16b, lid 1 van de Auteurswet 1912, de kopieën uitsluitend mogen dienen tot eigen oefening, studie of gebruik. Door de documentatie-afdeling worden boeken, tijdschriftartikelen, rapporten en jaarverslagen met betrekking tot bovengenoemde gebieden toegankelijk gemaakt. De documenten die vanaf 1987 zijn verschenen, worden ingevoerd in een geautomatiseerd systeem. Op aanvraag kunnen literatuurlijsten m.b.t. specifieke onderwerpen worden toegestuurd. Boeken en rapporten kunnen te leen worden gevraagd. Tijdschriftartikelen kunnen in beperkte mate tegen vergoeding gekopieerd en toegezonden worden. In beide gevallen kan men zich wenden tot de Informatiedesk van het WODC, Postbus 20301, 2500 EH 's-Gravenhage, tel.: 070-370 65 53 (09.00u.-15.00u.). Email: wodcinfowodc.minjust.nl

Algemeen

1

Applegate, B.K., F.T. Cullen e.a.
Forgiveness and fundamentalism; reconsidering the relationship between correctional attitudes and religion
 Criminology, 38e jrg., nr. 3, 2000, pp. 719-753

Uit onderzoek is niet gebleken dat er een relatie bestaat tussen lidmaatschap van een religieus genootschap enerzijds en een bepaalde houding tegenover het straffen van crimineel gedrag anderzijds. Maar uit recente gegevens is naar voren gekomen dat fundamentalistische christenen de neiging hebben tot een meer punitieve instelling dan mensen die niet fundamentalistisch zijn. Volgens de auteurs hebben deze laatste onderzoeken ons begrip van de materie aanzienlijk verdiept, maar is de manier waarop zij de concepten 'religie' en 'correctionele attitudes' hebben omschreven nogal mager. Uit het onderhavige onderzoek blijkt dat zowel vergevingsgezinde als fundamentalistische aspecten van religie gerelateerd zijn aan de houding tegenover de correctie van crimineel gedrag. Verder blijkt dat invloeden vanuit de religie zowel een ondersteuning kunnen vormen voor het streven naar resocialisatie als voor een meer punitieve houding. De auteurs trekken hieruit de conclusie dat we een ruimer begrip moeten ontwikkelen over de rol die religie speelt in de criminologie. Met literatuuropgave.

2

Bauman, Z.
Social issues of law and order
 British journal of criminology, 40e jrg., nr. 2, 2000, pp. 205-221
 In dit artikel past de auteur zijn benadering van postmoderniteit toe op het vraagstuk van criminaliteit en strafrechtelijk beleid. Hij laat zien dat

de rol van de gevangenis in deze tijd, waarin we het streven naar resocialisatie achter ons hebben gelaten, volledig wordt beheerst door het paradigma van uitsluiting. Dit illustreert de auteur aan de Pelican Bay-gevangenis in Californië die géén high-tech versie is van het oude panopticon, bijvoorbeeld geen arbeidsdiscipline kent, maar meer een uitsluitingsfabriek is voor mensen die allang gewend zijn aan de status van buitengeslotene. Volgens de auteur vloeit deze vorm van gevangenis voort uit de nieuwe vormen van angst waardoor de bevolking van de postmoderne samenleving wordt beheerst. Terwijl de moderne liberale samenleving was georganiseerd rond een compromis waarin een zekere mate van individuele vrijheid werd ingeleverd in ruil voor collectieve economische zekerheid, is de tendens in de tegenwoordige postmoderne samenleving hieraan tegengesteld: collectieve veiligheid wordt ingeleverd in ruil voor de maximalisering van individuele keuzevrijheid. Bij het probleem van misdaadbestrijding leidt dit tot een vergaande uitsluiting van criminelen. Volgens de auteur is dit kenmerkend voor een falen om de uitdaging aan te gaan met de existentiële onzekerheid die onlosmakelijk verbonden is met onze sociale en economische structuren. Met literatuuropgave.

Strafrecht en strafrechtspleging

3

Bagaric, M.

Double punishment and punishing character; the unfairness of prior convictions

Criminal justice ethics, 19e jrg., nr. 1, 2000, pp. 10-28

De auteur bespreekt of het wel zinvol is bij het vaststellen van de hoogte van de sanctie het gegeven mee te nemen

dat iemand al eens eerder is veroordeeld. Moeten recidivisten zwaarder gestraft worden dan first-offenders? Daartoe zet hij eerst enkele juridische en filosofische argumenten op een rij. Het gaat eigenlijk om twee met elkaar op gespannen voet verkerende principes. Volgens het eerste is het niet juist iemand twee maal te veroordelen voor dezelfde regelovertreding. Het tweede is het (intuïtief aantrekkelijke) idee dat iemand die voor het eerst de wet overtreedt minder hard gestraft zou moeten worden dan iemand die dat al meerdere malen heeft gedaan. De retributivistische en de utilitaristische theorie naast elkaar plaatsend, komt de auteur tot een ontkennend antwoord op de door hem opgeworpen vraag. Recidivisten harder straffen, betekent dat geen recht wordt gedaan aan het principe dat iemand niet twee maal voor hetzelfde vergrijp veroordeeld zou mogen worden. Ook betekent het dat de daders veroordeeld worden vanwege hun karakter, niet vanwege hun daden. Wat is dan wel de juiste handelwijze? Als oplossing noemt de auteur 'on-the-spot fines': dit ter plekke beboeten van daders van vooral kleine vergrijpen komt in het Verenigd Koninkrijk, de VS en Australië steeds vaker voor. Tot slot gaat hij in op de bestraffing van sociaal en economisch gedepriveerde daders. Komt een dader uit een achtergesteld milieu, dan zou dit gekwalificeerd moeten worden als een verzachtende omstandigheid. Met literatuuropgave.

4

Barclay, G.C.

The comparability of data on convictions and sanctions; are international comparisons possible?

European journal on criminal policy and research, 8e jrg., nr. 1, 2000, pp. 13-26

De auteur beoordeelde gegevens van 27 Europese landen inzake veroordelingen op hun onderlinge vergelijkbaarheid. Dat deed hij ook met de gegevens van 32 landen inzake veroordeelde personen. Bij de vierdeling die hij maakte (niet-vrijheidsstraffen, boetes, voorwaardelijke en onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen), ontmoette hij onder andere problemen die te maken hebben met de verschillende gebruiken en definities die men in de onderzochte landen hanteert bij datacollectie. Ook het feit dat in bepaalde Oosteuropese landen politieke omwentelingen zijn geweest, leverde problemen op. Hij illustreert zijn bevindingen aan de hand van een bespreking van drie specifieke regelovertredingen: doodslag, verkrachting en diefstal. Hij meent dat voorzichtigheid geboden is: er bestaan grote verschillen wat betreft aantallen veroordelingen en het gebruik dat gemaakt wordt van sancties. Zulke verschillen zijn een weerspiegeling van niet-uniforme methoden van datacollectie, maar ook van verschillen in nationale criminaliteitsniveaus. Ondanks de gevonden beperkingen en problemen is het beschikbare materiaal toch een geschikt uitgangspunt voor nader onderzoek.

Met literatuuropgave.

5

Bonta, J., S. Wallace-Capretta e.a.

Can electronic monitoring make a difference? An evaluation of three Canadian programs

Crime and delinquency, 46^e jrg., nr. 1, 2000, pp. 61-75

Is elektronisch huisarrest inderdaad een alternatief voor gevangenisstraf of vormt het slechts een uitbreiding van de bestaande correctiemogelijkheden? En brengt het meer veiligheid voor de burgers dan de meer traditionele strafsancities? Op deze vragen wordt

ingegaan aan de hand van drie Canadese programma's die verschillen in setting (gebaseerd op correctie versus rechterlijke uitspraak) en type supervisie (bewakers versus reclassering). Voorts werden degenen met elektronisch huisarrest vergeleken met gedetineerden en voorwaardelijk veroordeelden. De resultaten toonden aan dat er geen verband bestond tussen het type programma en het afmaken van het programma of recidive. Elektronisch huisarrest bleek een uitbreiding van de correctiemogelijkheden. Het type supervisie vertoonde enige relatie met de gezichtspunten van daders en staf, maar in het algemeen kan worden geconcludeerd dat elektronisch huisarrest weinig toevoegde aan de meer traditionele correctiemogelijkheden.

Met literatuuropgave.

Politie

6

Anshel, M.H.

A conceptual model and implications for coping with stressful events in police work

Criminal justice and behavior, 27^e jrg., nr. 3, 2000, pp. 375-400

In dit artikel gaat de auteur in op mogelijke strategieën, die politiefunctionarissen suggesties aan de hand doet om te kunnen gaan met stressvolle gebeurtenissen, die in de politie-praktijk veelvuldig voorkomen. Uit praktijkervaringen van politiefunctionarissen blijkt dat als men niet om kan gaan met dergelijke gebeurtenissen dit kan resulteren in somatische klachten, chronische stress of, in het meest extreme geval, kan leiden tot een beëindiging van de functie. In dit artikel worden de belangrijkste strategieën op een rijtje gezet, die gebaseerd zijn op een model, dat zowel gericht is op het

reduceren van chronische en acute vormen van stress, als op het verbeteren van de tevredenheid over het werk en de werkprestaties. Dit model bestaat uit het leren herkennen van stressvolle gebeurtenissen of stimulansen, de cognitieve waardering van deze gebeurtenissen en het op basis daarvan leren toepassen van vermijdingsstrategieën en strategieën die politie-functionarissen leren om te gaan met stressvolle gebeurtenissen. De auteur pleit tenslotte voor meer aandacht voor dit fenomeen, zowel in de opleiding van politie-functionarissen als tijdens de uitvoeringspraktijk. Voor wat betreft dit laatste punt, doet de auteur de suggestie om huidige strategieën te volgen door middel van een monitor om op die manier de noodzaak tot verbeteringen aan te kunnen tonen.

Criminologie

7

Agrapart-Delmas, M.

Serial killer; le profilage

Revue de la gendarmerie nationale, nr. 194, 2000, pp. 27-36

Het concept van de 'serial killer' komt sinds de jaren zestig voornamelijk uit de Verenigde Staten dankzij het onderzoek door FBI-agent Ressler. Deze is een van de eersten geweest die onderzoek deed naar seriemoordenaars. Seriemoordenaar doet denken aan een meervoudig recidiverend moordenaar die kennelijk handelt zonder enige reden. De Amerikaanse school gaat er thans bij de definitie van serial killer van uit dat er, bewust of onbewust, sprake is van seksuele motieven. In Frankrijk is er naar verhouding weinig sprake van seriemoordenaars. Kan men het Amerikaanse model toepassen op de Franse situatie? Op Amerikaans grondgebied worden jaarlijks ongeveer 23.000 misdrijven gepleegd, waarvan

7000 zonder motief, terwijl in Frankrijk met 1.300 moorden er weinig zijn waarvan geen motief bekend is. De auteur beschrijft in dit artikel de gemeenschappelijke kenmerken van seriemoordenaars. Vaak hebben seriemoordenaars een instabiele jeugd, vertonen zij depressies tijdens de adolescentie en kampen zij met slaapproblemen. De helft komt uit eenoudergezinnen, dat wil zeggen gezinnen zonder vaders. Het overgrote deel van de seriemoordenaars zijn mannen. Zij beginnen hun criminele carrière voor hun 23e levensjaar en zijn over het algemeen beneden de dertig. Qua intelligentie, cultureel niveau en beroep is er geen gemeenschappelijk kenmerk aan te wijzen. Velen hebben seksuele problemen. Hun slachtoffers worden gekenmerkt door hun kwetsbaarheid. Het zijn traditioneel vrouwen (jonge meisjes, prostituees, liftsters, kinderen, soms bejaarden). Ook een groeiend aantal homoseksuelen wordt slachtoffer van seriemoordenaars. Met literatuuropgave.

8

Alarid, L.F., V.S. Burton e.a.

Gender and crime among felony offenders; assessing the generality of social control and differential association theories

Journal of research in crime and delinquency, 37e jrg., nr. 2, 2000, pp. 171-199

Zowel de sociale controle- als de differentiële associatietheorieën zijn veelvuldig getoetst op steekproeven van high school-studenten. Ze zijn echter maar zelden gebruikt om een verklaring te bieden voor het wetsovertredend gedrag van misdadigers. Dit onderzoek probeert in deze lacune te voorzien. De onderzoekers gaan na of en in hoeverre de beide theorieën in staat zijn het zelfgerapporteerde criminele

gedrag te verklaren van een steekproef van 1153 pasgedetineerde criminelen die verdeeld zijn in verschillende leeftijdsgroepen van beide geslachten. Uit de resultaten komt naar voren dat beide perspectieven empirische steun krijgen wat erop wijst dat beide 'algemene' theorieën van crimineel gedrag zijn. De differentiële associatietheorie blijkt echter, vooral voor mannen, meer consistente effecten te hebben. Gehechtheid aan de ouders blijkt bijvoorbeeld een sterkere voorspeller te zijn van de betrokkenheid van vrouwen bij geweldsdelicten dan die van mannen. De auteurs concluderen dat deze traditionele criminaliteitstheorieën ook in toekomstig onderzoek een rol moeten blijven spelen. Met literaturopgave.

9

Austin, R.L., K.S. Young

A cross-national examination of the relationship between gender equality and official rape rates

International journal of offender therapy and comparative criminology, 44^e jrg., nr. 2, 2000, pp. 204-221
Eerder empirisch (vaak feministisch) onderzoek naar de invloed van seksegelijkheid op verkrachting levert soms een negatief en soms een positief verband op. In dit artikel worden allereerst de theoretische verschillen tussen verschillende feministische groeperingen samengevat. Vervolgens wordt gebruik gemaakt van indicatoren voor seksegelijkheid, die met name overeenkomen met liberaal feministische doelstellingen, om het bovengenoemde verband te onderzoeken door bestudering van officiële gegevens uit allerlei verschillende landen. Er werd nu een positief verband gevonden, geen negatief, zoals wellicht zou worden verwacht volgens de liberale feministische theorie. Dat wil zeggen

dat wanneer de gelijkheid tussen seksen toeneemt ook het aantal gevallen van verkrachting stijgt. De auteurs geven hiervoor de volgende voorzichtige verklaring: vrouwen lopen meer kans verkracht te worden, doordat zij zich meer buitenshuis begeven in hun ontwikkeling naar meer gelijkheid. Een andere verklaring kan zijn dat in een maatschappij waarin mannen en vrouwen meer elkaars gelijke zijn, mannen meer aan situaties blootstaan die ertoe leiden dat zij zich minder bezwaard voelen vrouwen te verkrachten (bijvoorbeeld aan seksfilms). De verklaring door sommigen geuit dat mannen op deze manier vrouwen ondergeschikt proberen te houden, wordt door hen terzijde geschoven. Overeenkomstig eerdere studies blijken tenslotte de moord- en verkrachtingscijfers positief samen te hangen, zoals de these ten aanzien van geweldssubculturen ook aangeeft. Met literaturopgave.

10

Barron, O.

Why workplace bullying and violence are different; protecting employees from both

Security journal, 13^e jrg., nr. 3, 2000, pp. 63-72

De auteur van dit artikel werkte vijf jaar bij *JobWatch*, een Australisch onderzoekscentrum gespecialiseerd in arbeidsrecht. Zij gaat ervan uit dat intimidatie op de werkvloer en (dreiging) met geweld in de werksituatie (zoals mishandeling; bedreiging; vernieling van eigendommen; verbaal obscene gedrag; seksueel getinte pesterijen enzovoort) van elkaar onderscheiden dienen te worden. Deze differentiatie is essentieel als het gaat om het ontwikkelen van strategieën om in te grijpen of om dergelijke gebeurtenissen te voorkomen. De auteur maakt

door bestudering van definities uit een aantal bronnen de verschillen tussen beide fenomenen duidelijk. Met name fysiek en/of psychisch geweld draagt criminele elementen in zich, waartegen gerechtelijke stappen kunnen worden ondernomen. Veel onderzoek dat werd verricht naar beide verschijningsvormen richt zich op de risicofactoren die kunnen leiden tot dergelijk gedrag. De resultaten van deze studies worden door de auteur weergegeven, waarbij zij met betrekking tot (dreiging met) geweld in de werksituatie drie soorten onderscheidt: intra-organisatorisch geweld tussen werknemers onderling; geweld dat bij de beroepsuitoefening gebruikt wordt door buitenstaanders (klanten/cliënten); geweld gebruikt door het grote publiek dat vaak willekeurig en opportunistisch is, bijvoorbeeld bij winkeldiefstal. Aangezien werkgevers verantwoordelijk zijn voor hun werknemers zullen er preventieve strategieën moeten worden ontwikkeld. De schrijfster geeft voor elke soort een aantal suggesties.

11

Block, R.

Gang activity and overall levels of crime; a new mapping tool for defining areas of gang activity using police records

Journal of quantitative criminology, 16e jrg., nr. 3, 2000, pp. 369-383

In de grote steden zijn bende-activiteiten altijd verspreid over de verschillende wijken. De methode voor het bepalen van deze activiteiten die de auteur in zijn artikel bespreekt, is gebaseerd op geografische technieken waarbij rasters gebruikt worden die de plattegrond van een stad (in dit geval Chigaco) verdelen in vierkanten van 150 bij 150 meter. De methode is eigenlijk een geografische analyse die vectordata en puntdata omzet in rasterbeelden bestaande uit een matrix van pixels van verschillende kleur en

intensiteit. Deze methode licht de auteur toe aan de hand van dossiers van de politie van Chigaco over een aantal bendes. Deze gegevens heeft hij eerst gegeocodeerd met de bijbehorende x- en y-coördinaten waarna hij de stad heeft verdeeld in 25744 vierkanten. De actiefste van de criminele groepen is de BGDN (Black Gangster Disciplines Nation). Duidelijk is niet alleen te zien waar in welke wijken de 'hot spots' van deze bende zich bevinden, maar ook waar zich nieuwe activiteiten ontwikkelen en welke deze zijn.

Met literatuuropgave.

12

Bogaerts, S., G. Vervaeke e.a.

Research on predictors for sexual delinquency

European journal on criminal policy and research, 8e jrg., nr. 4, 2000, pp. 503-515

De ervaringen met de ouders in de kindertijd zijn van groot belang voor de ontwikkeling van langdurige emotionele banden met anderen tijdens de volwassenheid. Belangrijke schrijvers op het gebied van seksuele delinquentie leggen de nadruk op de betekenis van inadequate hechting in de kindertijd in de etiologie van seksueel misbruik. Dit artikel gaat in op ouderlijke sensitiviteit, vertrouwen, intimiteit en volwassen romantische aantrekkingskracht bij een groep van 84 seksuele delinquenten (exhibitionisten, kindermishandelaars en kinderverkrachters) die deelnamen aan een educatief trainingsprogramma als alternatieve sanctie. De resultaten werden vergeleken met een controlegroep (N=80). De analyses wijzen op significante verschillen tussen daders en controlegroep met betrekking tot ouderlijke sensitiviteit, vertrouwen, intimiteit en volwassen romantische aantrekkingskracht. Geen significant verband werd aangetoond

tussen de diverse categorieën seksuele daders, behalve waar het de variant volwassen romantische aantrekkingskracht betrof. Bovendien bleken ouderlijke sensitiviteit, vertrouwen en volwassen romantische aantrekkingskracht onafhankelijk van elkaar bij te dragen tot de verklaring van seksueel delinquent gedrag. De resultaten van dit onderzoek lijken van belang te zijn voor de preventie en behandeling van seksueel delinquent gedrag. Met literatuuropgave.

Gevangeniswezen/tbs

13

Birmingham, L., J. Gray e.a.

Mental illness at reception into prison
Criminal behaviour and mental health, 10e jrg., nr. 2, 2000, pp. 77-87
Veel preventief gedetineerden lijden aan een of andere psychische aandoening die vaak bij de gezondheidsscreening bij gevangenisopname niet wordt opgemerkt. Hoe kan deze situatie worden verbeterd? De auteurs evalueren de resultaten van het screeningproces van 546 preventief gedetineerden die tussen 1 oktober 1995 en 30 april 1996 zich aanmeldden bij de Durham-gevangenis in Engeland en vergelijken dit met een eigen onafhankelijk onderzoek. Ook werden enkele medische personeelsleden geïnterviewd. Veel van deze medewerkers bleken onvoldoende getraind te zijn en werkten onder suboptimale omstandigheden. Ook in administratief opzicht bleek niet alles goed geregeld te zijn. De auteurs vonden vier variabelen die psychische aandoeningen voorspellen: zelfverminking; opname in een psychiatrische inrichting; aanklacht wegens doodslag; en inname van antidepressiva. Op grond van hun onderzoek komen zij tot de aanbeveling een preliminaire screening te laten uitvoeren door een medisch opgeleide

medewerker. Deze medewerker moet daarbij werken met een beperkte hoeveelheid gerichte informatie voor het identificeren van bepaalde personen die hoogstwaarschijnlijk een psychische aandoening hebben. De routine-controle die gedaan wordt bij elke nieuwe gevangene kan worden afgeschaft. In plaats daarvan moeten dokters vooral aandacht geven aan diegenen die bij de preliminaire screening zijn aangewezen als risicovol. Met literatuuropgave.

14

Blatier, C.

Locus of control, causal attributions, and self-esteem; a comparison between prisoners
International journal of offender therapy and comparative criminology, 44^e jrg., nr. 1, 2000, pp. 97-110
In dit onderzoek wordt de hypothese getoetst dat er een causale attributiestijl bestaat, specifiek voor criminelen. Ook de processen die van invloed zijn op de wijze waarop verstokte criminelen tegen hun eigen sociale (delinquente) gedrag aankijken worden bestudeerd. Daarnaast wordt het proces waarmee internalisatie van normen en waarden bij gevangenen plaatsvindt nader bekeken. Naast de drie basisdimensies van Weiner's attributietheorie - locus of control (d.w.z. de verwachting dat interne of externe factoren invloed hebben op toekomstig, al dan niet deviant, gedrag; stabiliteit en mate van controle over zichzelf) - , wordt tevens het belang van het gevoel van eigenwaarde meegenomen. Het onderzoek werd verricht in Frankrijk, waar voor bepaalde gevangenen de mogelijkheid bestaat buiten de gevangenispoorten te werken in de bouw, onder toezicht van penitentiair medewerkers. Aan een aantal van hen en aan een controle-groep van delinquenten binnen de

gevangenis werden verschillende vragenlijsten voorgelegd. Uit de antwoorden blijkt onder andere dat gevangenen die in de bouw werkzaam waren meer gevoel van eigenwaarde hadden dan geïsoleerde gevangenen. Zij legden de verantwoordelijkheid voor eventueel crimineel gedrag in de toekomst ook meer bij zichzelf. Degenen die in de gevangenis verbleven hadden een hogere score voor wat betreft eigen verantwoordelijkheid voor conformistisch gedrag, maar niet voor deviant gedrag. Toch is dit wel een van de beoogde resultaten van gevangenisstraf. Met literatuuropgave.

Jeugdbescherming en –delinquentie

15

Applegate, B.K., M.G. Turner e.a.

Individualization, criminalization, or problem resolution; a factorial survey of juvenile court judges' decisions to incarcerate youthful felony offenders
Justice quarterly, 17e jrg., nr. 2, 2000, pp. 309-331

Volgens de auteurs leidt het bestaande onderzoek naar de criteria die kinderrechters gebruiken om te kiezen uit de verschillende correctionele mogelijkheden aan twee gebreken. Ten eerste zijn de voorspellende factoren die in die onderzoeken worden meegenomen beperkt, zowel in aantal als in de kwaliteit van hun meting. Ten tweede is er niet of nauwelijks onderzoek gedaan naar de strafbeslissingen met betrekking tot de ernstiger wetsovertreders. In het onderhavige onderzoek wordt een poging gedaan om vast te stellen welke factoren de correctionele beslissingen bepalen ten aanzien van minderjarige plegers van zware delicten. Uit de resultaten blijkt dat kinderrechters bij hun beslissingen vooral kijken naar kenmerken van de

delicten en veel minder naar de sociale kenmerken van de daders. Dat betekent dat de kinderrechter veel minder dan wordt gedacht is gericht op individuele behandeling van de delinquent. Het is echter ook mogelijk dat de kinderrechter vooral gericht is op het oplossen van problemen, dat hij eenvoudig probeert de aan hem voorgelegde gevallen zo efficiënt mogelijk af te doen. Met literatuuropgave.

16

Ball, C., J. Connolly

Educationally disaffected young offenders; youth court and agency responses to truancy and school exclusion

The British journal of criminology, 40^e jrg., nr. 4, 2000, pp. 594-616

Criminologen die zich begeven op het terrein van het jeugdrecht worden gesteld voor een complexe taak. De afgelopen tien jaar is onderzoek alleen maar moeilijker geworden door de vele hervormingen binnen het jeugdrechtssysteem. Ook de implicaties van invoering van de 'Human Rights Act' (1988) zijn nog onzeker. In dit artikel maken de auteurs gebruik van gegevens afkomstig van een onderzoek (1996-1997) dat werd gefinancierd door het ministerie van Binnenlandse Zaken in Groot-Brittannië. Dit onderzoek richt zich op de wijze waarop jeugdrechters en hulpverleners binnen het jeugdrechtssysteem de onderwijssituatie waarin jonge verdachten verkeren (schoolgaand, spijbelend of van school verwijderd) mee laten wegen in hun oordeel. De onderzoeksters bekijken de manier waarop informatie over de schoolloopbaan van verdachten wordt verstrekt aan rechters vóór de veroordeling. Ook de mate waarin supervisie door hulpverleners van invloed is op de onderwijssituatie of recidive van de verdachten wordt

bepaald. Het blijkt dat de school-situatie waarin verdachten verkeren, en die van invloed is op de kansen van jongeren in de maatschappij, maar al te vaak wordt genegeerd. De auteurs vinden dit een kwalijke zaak. Zij stellen een voorzichtige taxonomie op en adviseren nauwe samenwerking tussen alle betrokken instanties om het probleem van jonge wetsovertreders met onderwijsproblemen het hoofd te kunnen bieden. Met literatuuropgave.

17

Barriga, A.Q., J.R. Landau e.a.

Cognitive distortion and problem behaviors in adolescents

Criminal justice and behavior, 27e jrg., nr. 1, 2000, pp. 36-56

Een 'cognitieve vertekening' is een door het denken tot stand gebrachte bepaalde voorstelling van de realiteit die specifieke betekenissen verleent aan gebeurtenissen. Iemand glijdt bijvoorbeeld uit over een bananenschil en denkt: 'Ik kijk ook nooit uit waar ik loop', en geeft daarmee zichzelf de schuld (hij internaliseert). Of hij kan denken: 'Wie dat heeft weggegooid, deed het vast met opzet', en geeft daarmee iemand anders de schuld (hij externaliseert). Internalisatie is vaak aanleiding tot depressies en zelfkleining. Door te externaliseren kunnen individuen zich beschermen tegen een negatief zelfbeeld; externalisatie kan leiden tot agressie of antisociaal gedrag. De auteurs onderzochten bij 96 delinquente mannen en vrouwen uit een jeugdgevangenis hun cognitieve vertekeningen en vergeleken deze met die van 66 mannelijke en vrouwelijke leerlingen van een middelbare school. De delinquenten bleken een hoger niveau van cognitieve vertekeningen te hebben en ook meer externaliserend en internaliserend probleemgedrag te vertonen. Het onderzoek toont in

tegenstelling tot andere studies aan dat blanke adolescenten niet meer cognitieve vertekeningen hebben dan zwarte adolescenten. Tot slot bespreken de auteurs het nut van cognitieve en gedragstherapieën. Met literatuuropgave.

18

Bellair, P.E., V.J. Roscigno

Local labor-market opportunity and adolescent delinquency

Social forces, 78^e jrg., nr. 4, 2000, pp. 1509-1538

Dit onderzoek draagt bij aan uitbreiding van de literatuur ten aanzien van delinquent gedrag bij jongeren door het begrip over het welzijn van het gezin en verbondenheid van de adolescent met het gezin te verbinden met belangrijke structuren van sociale controle, binnen de context van de plaatselijke arbeidsmarkt. Het conceptuele raamwerk waarbinnen de onderzoekers hun studie uitvoeren biedt een oplossing voor beperkingen van eerder onderzoek door inzichten in de (structuren van) de arbeidsmarkt te integreren met onderzoek op microniveau ten aanzien van gezin en criminologie. De onderzoekers analyseren gegevens over de plaatselijke arbeidsmarkt en data afkomstig van nationale onderzoeken onder jongeren. Hierbij worden onderzoekstechnieken gebruikt, waarbij rekening wordt gehouden met clustering binnen hiërarchische structuren. Uit de resultaten blijkt dat er een sterk verband bestaat tussen de concentratie van de lage-lonen dienstensector en werkloosheid, met het voorkomen van vechtpartijen en drugsgebruik onder jongeren. De auteurs concluderen dat deze effecten gedeeltelijk worden veroorzaakt door een patroon van gezinsinkomen, gebroken gezin of niet, en de verbondenheid van de jongere met het

gezin of de school. Het is opvallend dat gevolgen van beperkte inkomsten en werkloosheid op het delinquente gedrag van de jongeren hetzelfde blijven, ook als potentiële bemiddelende factoren onder controle worden gehouden.

Met literatuuropgave.

Verslaving

19

Akram, G., A.J.M. Forsyth

Speed freaks? A literature review detailing the nature and prevalence of dance drugs and driving

International journal of drug policy, 11^e jrg., nr. 4, 2000, pp. 265-277

De laatste tijd is er in Groot-Brittannië veel aandacht voor het rijden onder invloed van drugs. In tegenstelling tot sedatieve drugs (zoals alcohol) worden 'partydrugs' (amfetamine, cocaïne, XTC, LSD) geacht geen negatieve invloed te hebben op het rijgedrag, maar zelfs een positieve. De veronderstelde fysieke gevolgen én het feit dat de politie nog geen middelen heeft om bestuurders een proef af te nemen, leiden ertoe dat rijden onder invloed van deze drugs veelvuldig plaatsvindt. Het doel van deze studie is om door middel van literatuurstudie te bepalen welke demografische factoren een rol spelen bij hen die rijden onder invloed van 'partydrugs'. Of er sprake was van het gebruik van bepaalde drugs bij verkeersongelukken wordt daarbij ook bekeken. Uit de cijfers blijkt dat het rijden onder invloed van 'partydrugs' het meeste voorkomt onder mannen tussen de 18 en de 35 jaar. Het aantal mensen dat betrokken is bij (fatale) ongelukken en die positief werden bevonden voor wat betreft het gebruik van amfetamine, cocaïne of andere 'partydrugs' is klein. Zelfrapportage van illegale activiteiten is moeilijk te evalueren, maar de meeste hier bestudeerde onderzoeken

maakten gebruik van bloed- en/of urinemonsters, die wel accuraat zijn. Uit de hier onderzochte, beperkte hoeveelheid, literatuur wordt geconcludeerd dat men niet erg ongerust hoeft te zijn over het rijden onder invloed van 'partydrugs', althans wat betreft het vóórkomen ervan. Met literatuuropgave.

Onderstaande publicaties kunnen te leen worden aangevraagd bij het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum, Koninginnegracht 19, Den Haag, email: aeind@best-dep.minjus.nl; tel.: 070-3 70 65 54.

Bruinsma, G.J.N.

Geografische mobiliteit en misdadaad (Oratie)

Leiden, Universiteit Leiden, 2000

Crawford, A., J. Goodey (red.)

Integrating a victim perspective within criminal justice; international debates

Burlington, Ashgate/Dartmouth, 2000

Dodgson, K., P. Goodwin e.a.

Electronic monitoring of released prisoners; an evaluation of the Home Detention Curfew scheme

Londen, Home Office Research, Development and Statistics Directorate, 2001

Gude, R., Chr. Brinkgreve e.a.

De morele staat van Nederland

Amsterdam, Salome, 2001

Hart, A.C. 't

Hier gelden wetten! Over strafrecht, Openbaar Ministerie en multiculturalisme

Leiden, Gouda Quint, 2001

Hoffmann, J., C. Musolf

Fallanalyse und Täterprofil; Geschichte, Methoden und Erkenntnisse einer jungen Disziplin

Wiesbaden, Bundeskriminalamt (BKA), 2000

Hoogenboom, A.B.

Schaduwten over Van Traa

Den Haag, Koninklijke Vermande, 2000

Jong, M.A.D.W. de

Orde in beweging; openbare-ordehandhavingen en de persoonlijke vrijheid

Deventer, W.E.J. Tjeenk Willink, 2000 (diss.)

Köhne, M.

Coördinatie van rechtspraak. Proefschrift

Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2000

MacDonald, Z., D. Pyle (red.)

Illicit activity; the economics of crime, drugs and tax fraud

Aldershot; Burlington US, Ashgate; Dartmouth, 2000

Menkel-Meadow, C. (red.)

Mediation; theory, policy and practice

Aldershot; Burlington US, Ashgate; Dartmouth, 2000

Laemers, M.T.A.B., P.C. Vegter e.a.

Evaluatie Penitentiaire beginselenwet en Penitentiaire maatregel

Nijmegen, ITS, 2001

De WODC-rapporten

Om zo veel mogelijk belanghebbenden te informeren over de onderzoeksresultaten van het WODC wordt een beperkte oplage van de rapporten kosteloos verspreid onder functionarissen, werkgroepen en instellingen binnen en buiten het ministerie van Justitie. Dit gebeurt aan de hand van een verzendlijst die afhankelijk van het onderwerp van het rapport opgesteld wordt.

De rapporten in de reeks Onderzoek en Beleid (O&B) zijn tot en met nr. 161 uitgegeven door Gouda Quint BV en zijn voor belangstellenden, die niet voor een kosteloos rapport in aanmerking komen, te bestellen bij Gouda Quint BV, postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon: 0570-63 31 55. Een complete lijst van de WODC-rapporten is te vinden op de WODC-Internetsite (www.wodc.nl). Daar zijn ook de uitgebreide samenvattingen te vinden van alle vanaf 1997 verschenen WODC-rapporten. Volledige teksten van de rapporten (vanaf 1999) zullen met terugwerkende kracht op de WODC-site beschikbaar komen. Hieronder volgen de titelbeschrijvingen van de in 1999, 2000 en 2001 verschenen rapporten.

Onderzoek en Beleid**Wetten, J.W., N. Dijkhoff en F. Heide***De positie van vrouwen in de asielpcedure*

1999, O&B nr. 172

Kleemans, E.R., E.A.I.M. van den**Berg, H.G. van de Bunt m.m.v. M.****Brouwers, R.F. Kouwenberg, G.****Paulides***Georganiseerde criminaliteit in Nederland; rapportage op basis van de WODC-monitor*

1999, O&B nr. 173

Bol, M.W., G.J. Terlouw, L. Blees en**C. Verwers***Jong en gewelddadig; ontwikkeling en achtergronden van de gewelds-criminaliteit onder jeugdigen*

1999, O&B nr. 174

Klijn, A., J. van der Schaaf, G.**Paulides***De rechtsbijstandsubsidie herzien; een evaluatie van de toegangsregeling in de Wet op de rechtsbijstand*

1999, O&B nr. 175

Tak, Peter J.P.*The Dutch criminal Justice System; Organisation and Operation*

1999, O&B nr. 176

Kruissink, M., A.M. van Hoorn,**J.L.M. Boek m.m.v. E.M.Th.****Beenackers, M.G.J. Kockelkoren,****P.A.M. Verrest, G. Paulides***Infiltratie in het recht en in de praktijk*

1999, O&B nr. 177

Vinne, H. van der*Geweld in vermogensdelicten; een dieptestudie op basis van de WODC-Strafrechtsmonitor*

1999, O&B nr. 178

Gilhuis, P.C., E.F. ten Heuvelhof,**H.G. van de Bunt, W. Huisman, M.****Lokin, J.W. Reintjes, R.J.M. van den****Bogert, A. de Lange en C.C.J.H.****Bijleveld***De effecten van klassieke en alternatieve reguleringsinstrumenten in milieuhandhaving*

1999, O&B nr. 179

Schreuders, M.M., F.W.M. Huls, W.M. Garnier en K.E. Swierstra (red.); C.C.J.H. Bijleveld (WODC), P.P.J. Groen (WODC), F. Heide (WODC), W. van der Heide (WODC), R.F. Meijer (WODC), P.R. Smit (WODC), H.W.J.M. Huys (CBS) en C.S. Wang (CBS)*Criminaliteit en rechtshandhaving 1999; ontwikkelingen en samenhangen*

1999, O&B nr. 180

Steinmann, P.L.M., F.P. van Tulder**en W. van der Heide***Prognose van de sanctiecapaciteit 1999-2003*

1999, O&B nr. 181

Leuw, Ed. m.m.v. M. Brouwers en J.**Smit***Recidive na de tbs; patronen, trends en processen en de inschatting van gevaar*

1999, O&B nr. 182

Heiden-Attema, N. van der, M.W.**Bol***Moeilijke jeugd; risico- en protectieve factoren en de ontwikkeling van delinquent gedrag in een groep risicojongeren*

2000, O&B nr. 183

Bunt, H.G. van de, J.M. Nelen (red.)*De toekomst van de bijzondere opsporingsdiensten*

2000, O&B nr. 184

Eshuis, R.J.J., N. Dijkhoff*Nevenfuncties zittende magistratuur*

2000, O&B nr. 185

Leuw, Ed., L.L. Motiuk (bijdragen**van); inleiding van H.J.C. van Marle***Toezicht op seksuele geweldplegers na vrijheidstelling – Safe reintegration of sexual offenders*

2000, O&B nr. 186

Kesteren, J. van, P. Mayhew en P.**Nieuwebeerta***Criminal Victimization in Seventeen Industrialised Countries; key findings from the 2000 International Crime Victims Survey*

2000, O&B, nr. 187

J.A.E. Vervaele, A.H. Klip (red.), A.J. Berg, N.M. Dane, O.J.D.M.L. Jansen
Administratieve en strafrechtelijke samenwerking inzake fraudebestrijding tussen justitiële en bestuurlijke instanties van de EU-lidstaten
 2000, O&B, nr. 188

Onderzoeksnotities

Luykx, F., M. Grapendaal
Justitie in de buurt; een evaluatie van vier experimenten
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 1, 1999

Wartna, B.S.J.
Recidive-onderzoek in Nederland; een overzicht van Nederlands onderzoek naar hernieuwd crimineel gedrag
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 2, 1999

Baas, N.J. en E. Niemeijer
Kwaliteitssystemen voor de rechtsprekende macht; een internationale verkenning
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 3, 1999

Passas, N.
Informal value transfer systems and criminal organizations; a study into so-called underground banking networks
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 4, 1999

Wartna, B.J.S., W.M.E.H. Beijers en A.A.M. Essers
Ontkennende en bekende verdachten; over de proceshouding van verdachten van strafzaken tijdens het politieverhoor
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 5, 1999

Aron, U., F. Heide
Bandopname van het nader gehoor
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 6, 1999

Etman, O., J. Korpel
Eén jaar 'Koppelingswet' in de praktijk; tussenrapportage over de implementatie en het eerste uitvoeringsjaar
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 7, 1999

Beenackers, E.Th.M.
Effectiviteit van sanctieprogramma's: bouwstenen voor een toesingskader; een literatuurstudie
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 1, 2000

Bijleveld, C., A. Taselaar
Motieven van asielzoekers om naar Nederland te komen; verslag van een expert meeting
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 2, 2000

Verrest, P.A.M.
De sturing en controle van de politie in het Franse en Nederlandse vooronderzoek in strafzaken
 WODC, Onderzoeksnotities, nr. 3, 2000

Eshuis, R.J.J., M.N. van Es
Werklast versnelling handelszaken
 WODC, Onderzoeksnotities nr. 4, 2000

Meijer, B.G.
Cameratoezicht in het publieke domein in EU-landen
 WODC, Onderzoeksnotities nr. 5, 2000

Heiden-Attema, N. van der, B.S.J. Wartna
Recidive na een verblijf in een JBI; een vervolgstudie naar de geregisteerde criminaliteit onder jongeren die werden opgenomen in een justitiële behandel- inrichting
 WODC, Onderzoeksnotities nr. 6, 2000

Breugel, A.M.M. van, L. Boendermaker
Eisen in jeugdzaken; een inventarisatie van meningen over de 'requireerrichtlijn in kinderezaken'
 WODC, Onderzoeksnotities nr. 7, 2000

Baas, N.J.
Rekrutering en (permanente) educatie van de zittende magistratuur in vijf landen; een internationale verkenning
 WODC, Onderzoeksnotities nr. 8, 2000

Heiden-Attema, N. van der, B.S.J. Wartna
Recidive na een strafrechtelijke maatregel; een studie naar de geregisteerde criminaliteit onder jongeren met een pibb, een jeugd-tbr of een pij
 WODC, Onderzoeksnotities nr. 9, 2000

E.M.Th. Beenackers
Effectiviteit van sanctieprogramma's: op zoek naar interventies die werken; met name bij zeden- en gewelds-delinquenten en delinquenten met cognitieve tekorten - een literatuuron-

derzoek

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 1, 2001

**W. van der Heide, D.E.G. Moole-
naar, F.P. van Tulder**

*Prognose van de sanctiecapaciteit
2000-2005*

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 2, 2001

M. Kruissink en A.A.M. Essers

*Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit;
periode 1980-1999*

WODC, Onderzoeksnotities, nr. 3, 2001

Auteursrecht voorbehouden.
Behoudens uitzondering door de
Wet gesteld, mag zonder schriftelijke
toestemming van de rechthebbende(n)
op het auteursrecht c.q. de uitgever van
deze uitgave, door de rechthebbende(n)
gemachtigd namens hem (hen) op te treden,
niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van
druk, fotokopie, microfilm of anderszins,
hetgeen ook van toepassing is op de gehele
of gedeeltelijke bewerking. Het verlenen
van toestemming tot publikatie in dit
tijdschrift houdt in:

1. dat de auteur de uitgever machtigt om de door derden verschuldigde vergoeding voor kopiëren conform artikel 17, lid 2, Auteurswet 1912 en het KB van 20 juni 1974, Staatsblad 351 ex artikel 16B 1912 te doen geldend maken door en overeenkomstig de statuten en reglementen van de Stichting Reprorecht te Amsterdam.
2. dat de auteur de Uitgever machtigt om zijn rechten ex artikel 16 sub A ten vierde Auteurswet 1912 (bloemlezingen) geldend te maken volgens dezelfde beginselen als die van de Stichting Reprorecht. Een en ander behoudens uitdrukkelijk voorbehoud zijdens de auteur.